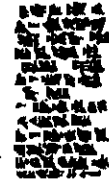

**Türklerde ve Çerkeslerde İslam Öncesi
Kültür Din Tanrı**

Yaşar Bağ

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi Yer ve ARGIY Bölümü	
Dem.No.	116232
Tas.No.	291.2 BAĞ.T

Çivi yazıları

Kitabın Özgün Adı:
Türklerde ve Çerkeslerde İslam Öncesi
Kültür Din Tanrı

Yazar:
Yaşar Bağ

Yayına Hazırlayan:
Özcan Sapan
Dizgi ve Teknik Düzenleme:
Handan Atacık

Seri / Sıra No:
Çiviyazıları: 13 / Mjora: 2
ISBN:
975-8086-15-4

Adres:
Caferağa Mh. Sakız Sk. No: 6/9
Bahariye / Kadıköy - İstanbul
Tel : (0216) 349 98 41-349 98 05
Fax : (0216) 347 05 62-347 34 64

Copyright:
Türkçe Baskı İçin Çiviyazıları 1997
Yaşar Bağ 1997

Kapak:
Özcan Sapan
Kapak Fotoğrafı:
Nart Destanları

Baskı:
Ceylan Matbaacılık

Baskı/Tarih:
Birinci Basım: Haziran 1997

İçindekiler

Editörden	9
Önsöz	11
Birinci Bölüm	
Neden Genel Bilgi?	15
İnsanın Varoluşu	17
Tanrı Kavramları	25
Batı Felsefesinde Tanrı Kavramı	29
İslam Felsefesinde Tanrı Kavramı	33
Tasavvufta (Sufilikte) Tanrı Kavramı	37
Tasavvufçulardan Alıntılar	39
İnsanlığın İlk İnançları	45
Yaşayan Dinler	55
İkinci Bölüm	
İslam Öncesi Türk Devletleri	93
Türklerin İslam Öncesi Din ve Tanrı Anlayışları	97

Türklerin İslamlaşması	121
Dil ve Din	133
Türk Kimliği	135
Üçüncü Bölüm	
Çerkeslerin İslam Öncesi Din ve Tanrı Anlayışları	145
Neden Bu Konu Seçildi	147
Önce İki Yazardan Alıntılar	149
Kafkasya ve Kafkasya'lılar Hakkında Genel Bilgi	155
Adıgelerde Bazı Temel Kavramlar	173
Çerkeslerin Eski Dinleri ve Tha Kavramı	177
Nart Destanlarında Çerkeslerin Eski İnançları	181
Kafkasya ve Hristiyanlık	185
Müslümanlığın Kafkasya'ya Girişi	187
İki Osmanlı Yazarının Gözüyle Kafkasya ve Çerkesler	191
Avrupalı Gözüyle Çerkesler	201
Çerkeslerde Sosyal Yaşam	213
Kafkasya'dan Binboğa'ya Gelen İnançlar	221
Çerkes Kimliği	225
Savaş ve Barış	237
Bibliyografya	241

Çiviyazıları yaşadığımız dünyada tüm toplumsal süreçleri belirleyen eşitsizlikçi-egemenlikçi sistemlerle arasına *eleştirel bir uzaklık koymayı niyet edinmiş* metinleri yayınlıyor.

Mjora dizisi, Kafkas kültür kökenli ulusların ve halkların tarihi, kültürü, dili, edebiyatı gibi konularda yayın yapmayı amaçlıyor. Azınlık kültürünün günlük yaşamda ürettiği değişik toplumsal, kültürel, ideolojik pratikleri *takibe* alıyor. Bu pratikleri daha iyi anlamayı, eleştirel bir irdelmeden geçirmeyi ve alternatif imkanlar önermeyi tasarlayan belge, anlatı, günce, tanıklık vb. metinler, Mjora dizisinde yer alacaktır. Bunun anlamı, olgu olarak ve sorun olarak bu coğrafyanın gerçekleriyle ilişkilenenmenin kapısının aralanmasıdır.

“Türklerin ve Çerkeslerin İslam Öncesi Kültür Din Tanrı” çalışmasıyla Yaşar Bağ, hem çok güncel ve cananlık bir konuyu irdelerken, aynı zamanda da okuyucuların daha önce kafasında var olan soruların toptan yanıtını veriyor. Yaşar Bağ, Türkiye’de yaşayan bir Kafkas —Çerkes— kökenli araştırmacıdır. Daha önce çeşitli dergi ve gazetelerde yazı ve maka-

leleri yayınlanmıştır. Ayrıca iki şiir kitabı vardır. Yine yayınevimiz tarafından hazırlanan ve 3 ayda bir yayınlanacak olan tarih, edebiyat, kültür ve sanat dosyası "Kafkasya Yazıları"nın yazarı ve yayın danışmanıdır.

Kitabın kapağında yer alan resim, Çerkeslerin Nart Destanlarından birini canlandırmaktadır. Devler tarafından, Nartlar'dan —Eski Çerkesler— kaçırılan ateşi geri almak isteyen Nart kahramanı Nasren Jake, yakalanarak Kafkasların Oşhamafe (Elbruz) tepesinde zincire vurulur. (Her biri 5000 metrenin üzerinde 7 zirve, bunlardan ortalarında bir yerde bulunan Elbruz'dur) Kartal, her gün Nart kahramanının ciğerini yemeye gelir. Sonunda Nart kahramanı Peterez, kartalı okla vurur, Nasren Jake'yi kurtarır, ateşi tekrar devlerin elinden alır ve Nartlara geri getirir.

Yaşar Bağ, elinizdeki bu çalışmayla bu konuya yeni bir soluk, yeni bir anlayış getirmiştir. Uzun ve sabırlı bir çalışmanın ürünü olan kitap, konunun zenginliği ve yazarın tarihi bilgisiyle yoğunlukla keyifli bir çalışma haline gelmiştir.

Kitap, tarihin derinliklerinden ve ilk inanışlardan günümüze dek uzanan keyifli bir yolculuğa çağırır.

Önsöz

Toplumlar durup dururken ülkelerini, dillerini, dinlerini değiştirmezler. Eğer değiştirmişlerse bunun çok önemli nedenleri olmalıdır.

Bu nedenler bilinmek isteniyorsa geçmişteki olayların araştırılması, yeniden sorgulanarak değerlendirilmesi gerekir.

Tarihe baktığımızda görürüz ki bin yıl önceleri, Anadolu bir Bizans ülkesiydi. Türkler Orta Asya'da, Çerkesler Kafkasya'da yaşıyorlardı. Ne Hristiyanlardı, ne de Müslüman. Ama dinsiz de değildiler. Kendilerine özgü gelenekleri, dilleri, dinleri ve Tanrı anlayışları vardı.

Sonradan nasıl Müslüman oldular ve anayurtlarını bırakıp Anadolu'ya neden geldiler, aynı ülkeyi, dini ve kaderi paylaşan bir toplumun insanları nasıl oldular?

Bu din ve yurt değişikliğinde gönüllü ve zorlayıcı nedenlerin payları ne kadardı?

Mitolojilerin, dinlerin, mistik öğretilerin, felsefenin ve bilimin ortak noktaları, bilinmeyi aramadır. Ancak her birinin alanları ve yöntemleri değişik olduğundan, aralarında çelişmeler ve çatışmalar sürüp gitmekte-

dir. Bu ayrılıklar, zaman zaman o kadar büyür ki güçlü olanların, kendi inançları ve düşünceleri doğrultusunda başkalarının boğazına sarılmaları, bilinmeyi arama hatta yaşama hakkını bile tehlikeye düşürür.

Kendi iradeleriyle biraraya gelmiş olmadıkları halde, yan yana, ya da iç içe bir arada yaşama durumunda olan insanların, kendilerinde geçerli değişik değer yargılarıyla birlikte, uzlaşma içinde bir arada yaşamaları nasıl sağlanabilir?

Çoğunluk ve azınlık psikolojilerinin yarattığı olumsuzluklar, nasıl olumluya çevrilebilir?

Güdümlü insandan, sorumluluk sahibi bilinçli ve özgür insana, yani tutsaklıktan özgürlüğe geçiş olabilir mi?

Herkesin, devletçe belirlenen yapay kimlikle değil de, kendini nasıl tanımlıyorsa öyle yaşayabileceği sosyal düzen nasıl oluşturulabilir?

Yani, ezen ve ezilenin olmadığı, çoğulcu, barışçı, özgür demokratik bir toplum nasıl yaratılabilir?

Günümüzden geçmişe, geçmişten günümüze göz atmak, acaba bazı sorunların çözümüne yardımcı olabilir mi?

Sorular çok, yanıtlar az.

Bu ve benzeri soruların yanıtlarına katkıda bulunabilirse, kitap amacı-na ulaşmış olacaktır.

18.5.'997, Küçükyağlı - İst.

1. BÖLÜM

Genel Bilgi

İnsanın Varoluşu
Tanrı Kavramları
İnsanlığın İlk İnançları
Yaşayan Dinler

Neden Genel Bilgi?

Bütün toplumlar benzer aşamalardan geçtiğine göre, Türklerin ve Çerkeslerin İslam öncesi Kültür, Din ve Tanrı anlayışları hakkında bilgi vermeden önce insanın varoluşu, değişik toplumların Tanrı kavramları, ilk inançlar ve günümüzde yaşayan başlıca dinler hakkında özet bilgiler vermenin, konumuza taban oluşturması bakımından yararlı olacağı düşünce-siyle kitabın birinci bölümü genel bilgiye ayrıldı.

İnsanın Varoluşu

İnsanın varoluşu (ya da ilk oluşumu) konusunda Tevrat, Kur'an, Mu ve Atlantis Teorileri ve bilimsel bakış açılarına göre kısa bilgiler:

1- Tevrat'a Göre: İnsanın yaratılışı ve Tufanla ilgili olarak Tevrat'ta verilen bilgilerle Sümer efsanelerindeki bilgiler arasında büyük benzerlikler bulunmaktadır.

Tevrat'ın başında dünyanın ve Adem'in yaratılışı anlatılır. Allah, topraktan kendi suretinde Adem'i yapar ve burnuna hayat nefesinden üfler. Onun kaburgasından da Havva'yı yaratır ve onları cennete koyar. Adem ve Havva, Allah'ın kendilerine yasakladığı meyveyi yedikleri için cennetten kovulup dünyaya atılarak cezalandırılırlar. Onlardan türeyen insanlar da Allah'ın emirlerine uymadıklarından *Nuh Tufanı* ile toptan cezalandırılırlar. İnanmayan büyük çoğunluk ölür, inanan küçük azınlık kalır.

Burada dikkati çeken durum, Adem'den türeyen insanların dışında

dünyada iki tür insanın daha var olduğunun bildirilmesidir. Fakat bunlar hakkında yeterli bilgi verilmemektedir. Bu üç insan türü şunlardır:

- 1- Adem ve Havva'dan türeyen insanlar
- 2- Allah Oğulları
- 3- Nefilimler

Tevrat'ta bununla ilgili ayetler şunlardır:

"Toprağın yüzü üzerinde insanlar çoğalmaya başladı ve onların kızları doğduğu zaman, Allah Oğulları, Adem kızlarının güzel olduklarını gördüler ve bütün seçtiklerinden kendilerine aldılar. Kızlar onlara çocuklar doğurdular. O günlerde, hem de ondan sonra yeryüzünde *Nefilim* vardı: (İri adamlar). Bunlar eski zamandan zorbarlar ve şöhretli adamlardı." (Tekvin, 6/1-4)

Tevrat, insanın varoluşu konusuna açıklık getirmemektedir.

Kimi yorumcular, "Allah'ın Oğulları"nın uzaydan, başka planetten gelen varlıklar (insanlar) olduğu tezini ileri sürmektedir, fakat bu tez, bilinmeyi yine bir bilinmeyenle açıklama anlamına geldiğinden kabule değer görünmemektedir.

Büyük Ceza, Nuh Tufanı: Yukarıda açıklandığı gibi Adem neslinden memnun kalmayan Allah, gazaba gelir, Nuh Tufanı ile o kuşağı yok ederek yeni bir kuşak türetir. Tevrat'taki ilgili ayetler:

"Ve *Rab*, yeryüzünde adamı yaptığına pişman oldu... ve *Rab* dedi: Yaratmış adamı ve hayvanları, sürünenleri ve göklerin kuşlarını toprağın yüzü üzerinden sileceğim." (Tekvin, 6/6-7)

Kitaba göre Nuh Tufanı'ndan sonra insanlar, *Nuh*'un üç oğlundan yeneden türerler. Bu üç oğuldan türeyenler şunlardır:

1- *Yafet* (Yafes)'ten türeyenler: Beyaz ırk (Kafkas Irkı), Kimmerler, İskitler, Medler, İyonyalılar, İberyahılar, Togormanlar... (Çerkesler ve Türkler Yafet'ten gelme sayılıyor.)

2- *Ham*'dan türeyenler: Elamlar, Asurlar, Babiller, Ermeniler, Doğu Afrikalılar, Kenanlılar...

3- *Sam*'dan türeyenler: Araplar, Yahudiler, Keldaniler, Mısırlılar, Libyalılar, Etopyalılar, Faslılar...

Görüldüğü gibi burada, çoğunlukla orta ve yakın doğu halkları sayılmakta, Moğollardan, Çinlilerden, Japonlardan (Sarı ırktan) ve zencilerden söz edilmemektedir. Yani Tevrat'ın konusu, tüm dünya insanları değil, belli bölgelerin insanları oluyor.

«Tevrat'ta Adem'den itibaren, onun soyundan gelen peygamberlerin ne kadar yaşadıkları yazılıdır. Bunlar hesaplandığında görülür ki Adem'in yaratılışı 15 bin yıldan öteye gitmemektedir, oysa bilimsel veriler insanın dünyada varoluşunu milyonlarca yıl eskilere götürüyor. Antropolojiye göre ateşin bulunuşu, yaklaşık 500 bin yıl öncedir. Eğer bu bilimsel veriler doğruysa Tevrat'taki bilgiler yanlış demektir.»

2- *Kur'an'a Göre:* Kur'an'da Tevrat'ın tastik edildiği sık sık tekrarlanmaktadır. İnsanın yaratılışı konusunda, Tevrat'tan farklı olarak, zaman belirlenimi yoktur. İlgili ayetlere bakalım:

"İnsanın üzerinden, henüz kendisinin anılan bir şey olmadığı bir süre geçmedi mi?" (76/1) —Buradan, bilimsel teorilere uygunluk halinde, insanın henüz insanlaşmadan önce uzun ilkel dönemler geçirdiği anlaşılmaktadır.—

"Allah, ey İblis iki elimle yarattığıma secde etmekten seni alıkoyan nedir? Böbürlendin mi, yoksa yücelerden misin? dedi. İblis, ben ondan hayırlıyım, beni ateşten, onu çamurdan yarattın, dedi." (38/75-76) —Buradaki, iki elimle yarattım, anlatımının anlamıyla ilgili bir bilgiye sahip değiliz.—

"Allah insanı, pişmiş çamura benzeyen (kerpiçe) bir balçıktan yarattı." (55/14)

"O, her an yaratma halindedir." (55/29) —Tasavvufun dayandığı ayetlerden biri— "Ölüden diri, diriden ölü çıkarır." (6/95)

"İlk başta insanı çamurdan yaratmıştır, sonra onun suyunu dayanıksız bir suyun özünden üretmiştir. Sonra onu tamlayıp şekillendirmiş, ona

kendi ruhundan üflemiştir.” (32/7-8) —Tevrat’ta nefesinden üfledi, burada ise ruhundan üfledi denilmekte.—

“Allah, her hayvanı, özel bir sudan yarattı.” (24/45), *Fikri Yavuz Çevirisi*

“Allah sizi yerden, ot (bitki) bitirir gibi bitirmiştir.” *Diyanet Vakfı* (71/17)

“Hayatı olan herşeyi sudan yarattık.” (21/30)

“Ey insanlar, sizi bir tek şahıstan —Adem’den— yaratan, o şahıstan da eşini —Havva’yı— vücuda getiren, ikisinden de birçok erkekle kadınlar üreten Rabbinizden korkun.” (4/1)

“Biz bir şeyi dilediğimiz zaman sözümüz sadece şöyle demektir, ‘ol’. O da hemen olur.” (16/40, 19/35)

3- Mu ve Atlantis Teorilerine Göre: Bu teorilere göre bir zamanlar Büyük Okyanus’ta (Pasifik) *Mu* Kıt’ası, Atlas Okyanusu’nda (Atlantik) *Atlantis Kıt’ası* vardı, ve buralarda yaşayan insanlar, teknik ve uygarlık bakımından bugünün insanlarından bile daha ileriydiler. Aralıklı büyük depremler yüzünden 10-12 bin yıl önce battılar. Batmadan önce iç-savaşlar nedeniyle düzen bozulmuş ve uygarlık gerilemişti. Bu iki kıt’a ile ilgili özet bilgi şöyledir:

Mu Kıt’ası: 1883’te Tibet’e giderek bir tapınağı ziyaret eden tanınmış *Mu* araştırmacısı İngiliz James Churchward, *Mu* hakkındaki ilk bilgileri, bu tapınağın arşivinden edindiğini söyler. Tabletler, ancak rahiplerin bildiği ölü bir dil olan *Naga* dilinde yazılmıştır. J. Churchward, rahipten iki yılda bu dili öğrenerek tabletleri çözmüş, sonra *Mu* uygarlığını ortaya çıkarmak için elli yıl sürecek olan araştırma gezilerine çıkmış. Pasifik Adaları, Birmanya, Orta Asya, Sibiry, Mısır, Avustralya ve Orta Amerika’yı gezerek bilgi ve belgeler toplamıştır.

Amerikalı Jeolog William Niven de 1921-23 yıllarında Meksika’da *Mu* ile ilgili bilgiler içeren 2600’den fazla belge ortaya çıkarmıştır.

Araştırmacıların *Mu Kıt’ası* hakkında verdikleri bilgileri şöyle özetleyebiliriz:

J. Churchward’a göre, günümüze kadar gelen birçok dinsel inanç bir tek ortak kaynaktan çıkmışlardır. Bu da insanlığın ilk ve tek Tanrılı dini olan *Mu* dinidir. Bu dinle ilgili belgeler 70 bin yıl öncesine dayanır.

Mu halkı tanrıya “Göksel Baba” diyordu. İsmi ağıza alınamazdı. Tabuydu. —Aynı gelenek Yahudilerde de var, Yehova’nın adı söylenemez.—

Mu dininde Güneş, tanrının teklifiğini simgelemekteydi

Eski Mısır’a *Mu* dini Atlantisli *Thoth* tarafından *Oziris* adıyla getirilmiştir. (Çerkescede *Oziris*, Konuşanın oturduğu yer, *Thaut* sözü de “Tanrının Hizmetçisi” anlamına gelmektedir.)

J. Churchward, *Musa* dini *Oziris* dinidir diyor ve örnek olarak Tevrat’taki on emri gösteriyor.

Teoriye göre, *Mu* uygarlığını uzun süre, diğer planetlerden gelen uzaylı bilge üstatlar yönetmişlerdir. (Tevrat’taki Allah Oğulları gibi burada da karşımıza yine uzaylı inancı çıkmaktadır.)

Mu’lular, 50 bin yıl önce Meksika’ya çıkmışlar.

Hindistan’dan Babil ve Mısır’a gelen uygarlıklar, sönmekte olan *Mu* uygarlığının kalıntılarıydı.

Mu Kıt’ası 10-12 bin yıl evvel battı. Batış nedeni volkanik gazların patlamasıydı.

Alman Doğa bilimcisi *Haecken* şöyle diyor: “İnsan türü şimdi Pasifik’in altında uzanan Lemurya’da —Mu kıtasında— doğmuştur.

Orta Asya efsanelerine göre çok eski zamanlarda *Gobi* Çölünün yerinde büyük bir iç deniz bulunuyordu. Çin bilginlerine göre bu denizde “Mavi gözlü ve sarı saçlı, beyaz insanların yaşadığı bir ada vardı. Bu insanlar gökten inmişler ve kendi uygarlıklarını yaymaya çalışmışlardı. (Yine uzaylı efsanesiyle karşılaşıyoruz.)

(Bu alıntılar için kaynak: “*Mu-Tarih Öncesi Evrensel Uygarlık*” kitabı)

Atlantis Kıt’ası: “Tufan Öncesi Atlantis” kitabına göre, Atlas Okyanusu’nda bir zamanlar “Atlantis Kıt’ası” vardı. Uygarlık ve teknik düzeyi bugünkünden çok ileri idi. Pasifikteki *Mu* kıtası gibi, Atlantis de Aralıklı

ve şiddetli volkanik depremler nedeniyle battı. Batmadan önce sosyal düzen de bozulmuştu. Depremlerden kaçanlar Amerika'ya, Avrupa'ya, Afrika'ya dağıldılar. Bir kısmı Abhazya'ya kadar gitti. Özellikle Mısır'a ilgi gösterdiler ve orada yeni uygarlık kurdular.

Eflatun, Timeos ve Kritias isimli diyaloglarında, Atlantis'ten, Atlas Okyanusu'nda dokuz bin yıl önce batmış bir ada olarak söz etmektedir.

İgnatius Donnelly'nin 1882'de yayınlanan "Atlantis, Tufan Öncesi Dünya" kitabındaki kanıtlamalar, eski Mısır kültürleriyle, Orta ve Güney Amerika yerlilerinin kültürleri arasındaki benzerlikler üzerine kurulmuştur. Bu eski kültürlerin Atlantis kökenli oldukları ve Atlantis'in batışından sonra onun devamı olarak geliştikleri görüşü ileri sürülmektedir. Donnelly'ye göre Basklar da Atlantisten gelmedir. Bask dili Avrupa'da taktır, Batı Avrupa'nın Ari dilinden değildir. Basklar, fiziksel görünüş olarak da Avrupalılardan farklıdır.

"Tufan Öncesi Atlantis" kitabındaki bilgilerin çoğu, eski Mısır'da enkarne olduğunu söyleyen medyum *Edgar Cayce*'in verdiği bilgilere dayanmaktadır:

İnsan, yeryüzünde on milyon beş yüz bin yıl önce, dünyanın beş değişik yerinde aynı zamanda gözüktü. (sf. 36, 41, 65)

Kırmızı ırk, Atlantiste yaratılmıştı. (sf. 1,4)

Uzun aralıklarla Atlantisi-yıkan üç deprem oldu:

- 1- 50.000 yıl önce,
- 2- 28.000 yıl önce,
- 3- 10.000 yıl önce (sf.4)

Mısır yerlilerine yazı dili fikrini Atlantisten kaçanlar getirdi. (sf.110)

Mısır'da çeşitli milletlerin öğretileri birleşti. (sf.127)

Gobi ülkesinden ve Hindistan'dan Mısır'a öğreti geldi. (sf.128)

Batık Atlantis Kıt'asının yeniden yükseleceği söyleniyor. (sf. 135, 136, 147)

4- Bilime göre insanın oluşumu:

Antropolojinin bu konudaki bilgileri kısaca şöyledir:

1- "Home Erectus türünün bir üyesi olan Pekin insanı, günümüzden 500-250 bin yıl önce yaşıyordu. Ve büyük bir olasılıkla taş aletleri ve ateşi kullanıyordu.

İlk Home Sapiens'lerden sayılan "Steinhem İnsanı", Avrupa'da günümüzden 200 bin yıl önce yaşamaktaydı. Home Sapiens Neanderthal İnsanı Avrupa, Asya ve Afrika'da 100 bin - 40 bin yıl önce yaşamıştır. Kromanyon insanının —Home Sapiens Sapien— fosilleri, Avrupa'da birçok yerleşim bölgelerinde bulunmuştur. Günümüzden 40.000 yıl önce ortaya çıkan ve anatomi açısından modern olan bu insan, taş ve kemikten alet yapımı, resim, oymacılık ve avcılığın yanı sıra, doğum ve ölüm gibi durumlarda yapılan ayin ve törelerini de içeren bir kültür geliştirmiştir. (*Grolier Internasyonal Americana*, cilt. 2, Sabah Yayını)

2- "Zamanımızdan üç milyon yıl önce Pleistoen (Buzul) dönemi başladı. Bu dönem insanların evrimine sahne oldu. Dördüncü buzul döneminde Neanderthal insan yok oldu. Son buzul dönemi bitmeden önce yeni bir insan türü gelişti. Ve dünyaya egemen oldu. Bu tür, günümüzün insanı olan Home Sapiens Sapien'dir ki çeşitli ırklar halinde var olmuştur. Bunlardan ilki Kro-Manyon ırkıdır. (Avrupa'da) Buzul dönemi sona ererken bunlar Asya ve Afrika'nın geniş alanlarına yayıldılar. Daha sonra, yaklaşık MÖ 17.000 yıllarında Bering Boğazı'nın buz köprüsü üzerinden Amerika'ya geçtiler.

İrklar: İnsanlar arasındaki fiziksel farklara göre başlıca üç ırk ve alt grupları şunlardır:

1- *Kokazoid Irk* (Kafkas Irkı - Beyaz Irk):

a) Nordik Irk b) Alpin Irk c) Akdeniz Irkı d) Hindu Irkı

2- *Negroid Irk* (Siyah):

a) Afrika Negroları b) Okyanus (Melanezya) Negroları c) Negritoları (Pigment)

3- *Mongoloid Irk* (Sarı ırk):

a) Asya Mongoloidleri b) Malakalılar c) Amerika Kızılderilileri

Bu üç temel grubun kapsamına girmeyen ırklar:

1- Polinezyalılar

2- Austroidler

3- Veddoidler (Hindistan ve doğu Hint Adaları)

İrk, sadece anatomik ve fizik özellikler tarafından belirlenen biyolojik bir olgudur. İrk ile dil ve kültür birbirinden bağımsızdır. İlkel bir kültür, ilkel bir zeka anlamına gelmez.

UNESCO, şu sözlerle durumu özetlemektedir: "Elimizdeki bilimsel veriler, insan gruplarının, zihinsel kapasite ve duygusal gelişim açısından, yaratılıştan birbirinden farklı olduğuna inanmamıza yol açacak hiçbir dayanak noktası vermemektedir." (*İnsan ve Dünya*, Calvin Wells, Çev. Erzen Onur, sf. 12)

Antropolojik kaynaklardan yaptığımız bu alıntıların da gösterdiği gibi, insanın oluşumu konusunda bilimsel veriler, Tevrat'ı onaylamıyor.

Tanrı Kavramları

Tarihsel süreç göstermektedir ki insanlığın ilk dönemlerinden başlayarak toplumlarda, benzer ya da farklı Tanrı kavramları olagelmıştır.

Kısaca söylersek bu kavramlar dinlerde inanç, felsefede düşünce, tasavvufta (Sufilikte) varlığın birliği temellerine dayanmaktadır.

a) Dinlerde Tanrı Kavramları:

1- *Musevilikte*: Tevrat'ta *Elohim* adı kullanılıyordu, sonradan bu *Yehova*'ya dönüştü. Yehova, Musa'ya kendini şöyle tanıtmaktadır: "Ben, ben olanım." (*Çıkış*, 3/14-15). Bu tanım, hiçbir içerik belirtmeyen, son derece soyut bir kavramdır. Fakat Tevrat'ın bütününde Yehova'nın nitelikleri ortaya çıkmaktadır. Buna göre Yehova, Yahudilerin (İsrail oğullarının) ulusal Tanrısıdır. Onları hem Tanrı, hem kral gibi yönetir. İsrail oğullarına özgürlük, ülke ve devlet vadeder. Zamanla bunlar gerçekleşir.

2- *Hıristiyanlıkta*: İsa çarmıha gerildiğinde Matta İnciline göre "Eli, Eli Lama Sabaktani" (27/46), Markos İnciline göre "Eloi, Eloi Lama Sabaktani" (15/34) diye bağırır. Anlamı şudur:

"Allahım, Allahım, niçin beni yalnız bıraktın?" Demek ki, o dönemde Tanrıya "Eli ya da Eloi" diyorlardı. İsa, peygamber olarak bilinir, oysa kendisi hiç peygamber olduğunu söylemedi. Kendini Allahın oğlu olarak bildirdi. Allahı da "Baba" diye çağırır. Aslında eski toplumlarda Allah ile Baba çoğu kez özdeşleştirilmişti. Bugün bile halk arasında "Allah Baba" sözü rahatça kullanılmaktadır.

Kendi sunuş tarzına göre İsa, Baba'nın insan şeklinde görünümüdür.

- "Ben Allahtan çıkıp geldim." Yuhanna, (8/42)
- "Ben ve Baba biriz." Yuhanna, (10/30)
- "Beni gören, beni göndereni görür." Yuhanna, (12/45), (14/9)
- "Ben bu dünyadan değilim." Yuhanna, (8/23, 24)
- "Buluttan ses: seçtiğim oğlum budur, onu dinleyin." Luka, (9/35)
- "Ey Baba, dünyanın kuruluşundan önce beni sevdin." Yuhanna (17/24)

3- *İslamda*: Kur'an'da Allah, her şeyi yaratan, bilen, gören, işiten, acıyan, bağışlayan, ödüllendiren, cezalandıran bir yüce varlıktır. Ayrıca 99 güzel ismi (Esmâ-ül Hüsnâ) vardır. Peygambere tam yetki vermektedir: "Kim Peygambere itaat ederse, Allaha itaat etmiş olur." (4/80)

Ayrıca El-Hadid suresinde Allahın şu beş özelliği vurgulanmaktadır: "O, ilktir, sondur, zahirdir, batındır, O her şeyi bilendir." (57/3)

Bir hadiste bunların dördünün peygambere verilmiş olduğu anlatılmaktadır. Hadis şudur: "Cebrail yeryüzüne indi ve bana şu şekilde selam verdi:

"Selam sana ey evvel, ey ahir, ey zahir, ey batın." Bu davranışı yüzünden Cebraili kınadım da şöyle dedim: Bu sıfatlar, benim gibi bir yaratılmış için nasıl kullanılabilir ey Cebrail? Bunlar yaratanın nitelikleri olup yalnız ona layıktırlar. Cebrail dedi ki ey Peygamber! şunu bil ki, Allah bana seni bu şekilde selamlamamı emretti. Çünkü yüce yaratıcı seni bu nite-

liklerle yüceltti... Allah seni *Batın* diye adlandırdı, çünkü senin adını kendi adıyla birlikte kırmızı nurla arşın gövdesine yazdı. Hem de Baban Adem yaratmadan iki bin yıl önce... Senin üstünlüğünü de göklerdeki varlıklara ve yeryüzündekilere iyice tanıttı. Bu varlıklar içinde öylesi vardır ki yalnız sana selat ve selam eder ey peygamber. Rabbin Mahmud, sen de Mahmud. Rabbin evvel, ahir, zahir, batın, sen de öyle." (*Kendi Dilinden Son Peygamber. Dr. Y. Nuri Öztürk, sf. 67, 68*)

Yine Yaşar Nuri Öztürk'e göre:

- "Peygamber, evrenin kendisidir." (sf. 129, 167)
- "Muhammed, Allahın bir görünüşüdür." (sf. 172)

4- *Hinduizmde*: Kendi bölümünde geniş şekilde görüleceği gibi Hinduizm, çok tanrılı bir dindir. Çok Tanrılı eski *Vedizm*, uzun süreli değişimlerden sonra Brahmanizmi ve Budizmi doğurmuştur. Hint çok Tanrılığı, tek Tanrının değişik görünümlerini ifade ettiğinden tek Tanrıcılıktır, denilmektedir. Brahma kendini üç ayrı biçimde gösterir: 1- Brahma (Yaratıcı), 2- Vişnu (koruyucu), 3- Şiva (Yıkıcı):

5- *Eski Türklerde*: Eski Türklerde ve Moğollarda Allaha "*Tengri*" denirdi. Jean-Paul Roux şöyle diyor:

- "*Tengri*" adı, Arapça "*Allah*" adının yerini tutmak üzere Cumhuriyet Türkiyesinde *Tanrı* şeklinde yeniden kullanılmaya başlandı. (*Türklerin ve Moğolların Eski Dini. sf. 90*)

- Eski inanışa göre *Tengri* aynı zamanda tüm insanların Allahıdır ve tek Allah'tır. (sf. 93)

- *Tengri*'ye Gök-*Tengri* de deniliyordu. (sf. 238)

Daha geniş bilgi 2. bölümde yer alıyor.

6- *Çerkeslerde*: Çerkes adı, dışardan verilmiş bir addır. Çerkesler, kendilerine *Adıge* derler. *Adıge* dilinde Tanrının adı "*Tha*"dır. *Tha*, yaratıcı tek Tanrıyı anlatır. Ayrıca saygı ya da korku duyulan doğa güçlerinin adlarının başına veya sonuna *Tha* kelimesi getirilerek birleşik isimler tü-

retilir. *Zewatha* (Savaş Tanrısı), *Mezutha* (Orman Tanrısı), *Wefetha* (Gök Tanrısı), *Thaut-Thote* (Hermes) vb.

(Bu konudaki daha geniş bilgi ise 3. bölümde yer almaktadır.)

b) *Felsefede Tanrı Kavramları:*

Tanrı kavramı, sadece dinlerin değil, felsefenin de konusudur. Dinler, Tanrıyı inanç düzeyinde ele alırken felsefe akıl düzeyinde alır. Nasıl, dinlerin Tanrı kavramları birbirinden farklı ise filozoflarınki de farklıdır. Bununla beraber aralarında ortak yanlar da vardır. Burada Batı Felsefesinden ve İslam Felsefesinden örnekler vereceğiz.

Batı Felsefesinde Tanrı Kavramı

1- *Sokrat* (MÖ 469-399: 70) Sokrat, Eflatun'un hocasıdır. Eflatun'un Şölen adıyla Türkçeye çevrilmiş olan "Symposion" kitabında Sokrat'ın *Daimon* adında bir ilham perisinden söz edilmektedir. Onun aracılığı ile bilgi alır. Yani bir çeşit peygamber davranışı içindedir. Sokrat'a göre insan sevgisinden hareketle Tanrıya varılabilir. Sokrat, bir de kendisine bilgi veren *Diotimo* adında bir yabancı kadından söz eder: "Tanrıların hiçbiri bilgiyle uğraşmaz, bilgeliğe özenmez, çünkü zaten bilgedir. Bilgelige ermiş bir insan da artık bilgiyle uğraşmaz." (*Eflatun: Symposion, sf. 69*)

2- *Eflatun* (MÖ 427-347: 80) Eflatun (Platon), Tanrıbilim tarihinin ilk filozofu sayılmaktadır. Ona göre Tanrı birdir, değişmez, ebedidir. En yüce iyilik ve güzelliştir, Eflatun, evrenin düzenleyicisi olan Tanrıya "*Demiurg*" diyor. Demiurg, yaratıcı değil, düzenleyicidir, çünkü evren (madde) zaten vardır.

Eflatun'a göre *Ruh* ölümsüzdür. Tanrıdan gelir, Tanrıya döner. Ölçülü insan Tanrının dostudur, çünkü ona benzer. Biz toprağın değil, göğün bitkisiyiz.

3- *Aristo* (MÖ 348-322: 62) Hareket etmeyen bir hareket ettiriciye ihtiyaç vardır ki o da Tanrıdır. Tanrı kendi ile özdeştir, iyidir, güzeldir. Mükemmeldir. Tanrı, düşüncenin düşüncesidir. Ruh, yorulmak bilmeyen bir eğilimle Tanrıya doğru gitmek istemektedir. Aristo, insan ruhunun ölümsüzlüğüne inanır. Beden, ruhun işlevlerini yerine getiren bir araçtır.

4- *Dekart* (1596-1650: 54) Tanrı, kendi kendinin nedenidir. Her şeyi bilen ve yaratandır. Her şeye gücü yeter. Tanrının iradesi ve özü gibi ebedi ve değişmez bir niteliktedir.

5- *Spinoza* (1632-1677: 45) Hollandalı, Portekiz'den baskı nedeniyle kaçan bir Yahudi aileden geliyor. Gizemci Kabala ve Zohar bilgisiyle Batı felsefesine değişik bir bakış açısı getirmiştir. Tanrı ile ilgili görüşlerinden örnekler:

- Tanrı, dünyadan ayrı bir şey olamaz.
- Tanrının insana, insanın Tanrıya yönelik sevgileri bir ve aynıdır.
- Tanrı insandan bir şey istemez. Tanrının hoşnutluğu, ya da hoşnutsuzluğu olmaz. Bunlar, insana özgü niteliklerdir.
- Zihinsel Tanrı sevgisi, kişisel bir sevgi gibi yorumlanmamalıdır.
- İnsan ruhu bedenle birlikte yok olmaz, onda ebedi olan bir şey kalır.
- Ruh, bedenin düşüncesidir. Bedenle birleşmiş bir düşüncedir.
- Yaratılmış doğa (natura naturata) değil, yaratıcı doğa vardır. (Panteizm)
- Tanrı, her şeye içkin nedendir. (Dışsal neden değil, içsel nedendir.)
- Ruh, kendi kendinin bilincidir.
- Tanrı, hiçbir şeye muhtaç olmadığı için özgürdür.
- Evrende, Tanrı ve doğa ikiliği yoktur. (Panteizm, vahdet-i vücud)
- Ruhun en yüce ve son nedeni, Tanrıyı bilmektir.

- Birbirinizi sevmek, birbirinizin aracılığı ile Tanrıyı sevmektir.
- Spinoza'ya göre din, insanları ve Tanrıyı sevmektir.

6- *Kant* (1724-1804) Kant'a göre akıl sadece olayları bilebilir. Ruh, evreni, Tanrıyı bilemez. Tanrı, bilginin değil, inancın konusudur. Tanrı, en yüce iyinin ve güzelin önkoşulu olarak doğadaki en yüksek nedendir. Akıl, Tanrının zatını bilemez, fazla zorlanırsa delirir.

7- *Hegel* (1770-1831: 61) Hegel şöyle diyor: Tanrı, dinde inanca göre kabullenilmekte, felsefede ise kuramsal düzeyde arı düşünce ve evrensel olarak kavranmaktadır.

"Mantık Bilimi" kitabından alıntılar:

- Tanrı, gerçek olandır (hakikattir). (sf. 119)
- Tanrı, yalnızca tek ve en yüksek değil, genelinde özdür. (sf. 163)
- Tanrı, olanı, önce doğa yoluyla bildirir. (sf. 198)
- Tanrı insanı, tutkuları aracılığı ile kendi amacı için kullanır. (sf. 273)
- Tanrı, dünyada kendini sergilemektedir. (sf. 276)

"Tinin Görüngü Bilimi" kitabından alıntılar:

- İnanç, mutlak varlığa güvenmekte, fakat onu bilmemektedir. (sf. 346)
- Tanrısal doğa, insansal doğa ile aynıdır ve seyredilen şey, bu birlik-tir. (sf. 457)
- Özbilinç, yalnızca Tanrının sezilişi değil, aynı zamanda Tanrının kendini sezışıdir. (sf. 480)

İslam Felsefesinde Tanrı Kavramı

Arapçaya çevrilen eski Yunan Felsefesinin, özellikle Aristo'nun etkisiyle bir İslam Felsefesi geliştirilmiştir. Böylece Arapça, aynı zamanda bir felsefe dili olmuştur. İslam Felsefesinde inançla aklın sentezi çabaları görülmektedir.

Yunan Felsefesine göre Tanrı, evrenin yaratıcısı değil, düzenleyicisidir. Madde zaten vardır. Tanrı, zaten var olan bu şekilsiz maddeyi (Grekçe: Hyle) düzene sokar. İslam Felsefesinde ise —Kur'an anlayışının gereği olarak— Allah, düzenleyici değil, yaratıcıdır. Maddeyi hem yaratmış, hem düzenlemiştir.

Burada dört islam filozofunun görüşlerine değineceğiz:

1- *Farabi* (870-950: 80) Aristo'ya birinci üstat, Farabi'ye ikinci üstat denir. Farabi'ye göre Allah, tanımlanamaz, zatı bilinemez, ancak sıfatları bilinebilir. Allah birdir, ezeli ve ebedidir. Allahın yarattığı ilk "varlık",

akıldır. Akılda çokluk vardır.

Tümel (Külli) akıl, Allah'tır. Varoluş, ilk yaratılandır. Farabi, sisteminde tasavvufa yer vermiş olan ilk filozoftur. Ona göre mistik felsefe subjektif bir ruh halidir. Farabi, Eflatun'daki, ruhun bedenden bedene geçmesi (Tenasüh) görüşüne katılmaz. Ruhun, bedenden sonra da devam ettiğini savunur. Fakat bireysel ruhun devamını kabul etmez. Bu nedenle eleştiriye uğramıştır.

2- *İbni Sina* (980-1037: 57) Allah yaratan, evren yaratılandır. Allah, zorunlu ilk nedendir, birdir, benzeri ve zıtları yoktur. Salt iyiliktir. İbni Sina, Farabi'den farklı olarak, peygamberlere filozoflardan üstün bir değer verir. Onlarda üstün bir yetenek ve kutsal bir sezgi gücü vardır.

Beden, ruhun aracıdır. Ruhun da gelişmek için bedene ihtiyacı vardır.

3- *Gazali* (1058-1111: 53) Felsefeyi çürütmek için felsefe öğrenmiştir. Sünnetle (Şeriatla) tasavvufu bir arada götürmeye çalışır. Gazaliye göre nedensellik ilkesi kabul edilirse Allahın iradesine gerek kalmaz. Çünkü bütün doğa olaylarında neden ve etki sadece Allah'tır. Doğa yasaları, güç ve irade sahibi olan Allah'ın fiilleridir. Gördüğümüz sebep-sonuç ilişkileri zorunlu değil, alışılmış ilişkilerdir. (Gazali'nin determinizmi yadsıyan bu fikirleri, 18. yüzyıl İngiliz filozofu David Hume tarafından tekrar ortaya atılmıştır.)

İnsan, bir yönüyle yaratık aleminde, öbür yönüyle de ilahi Kudret aleminde. Ruh, Allah hakkındaki bilginin yeridir. Ruh, kutsal aleminde bulunduğu zaman, beden ürperir. Bedenin öfke, şehvet ve duygu gibi güçlerinden ruh da etkilenir.

(Allah, zamandan ve evrenden öncedir. Yaratılış zorunlu değil, Allah'ın özgür iradesiyle olmuştur. Zaman, hareketin sonucudur. Hareketin dışında zaman yoktur. Bunu akıl değil, ancak kalp gözü kavrayabilir.)

4- *İbni Rüşt* (1126-1198: 72) Endülüslü. Doğudaki İslam filozofları, Yunan Felsefesinin düzenleyici Allah görüşüyle, yaratıcı Allah inancını

uzlaştırmaya çalışmışlardır. İbni Rüşt ise Aristo'nun ezeli, canlı madde görüşüne bağlı kalmıştı. Ona göre, bir defada olup biten bir yaratılış yoktur. Fakat her an yenilenen bir yaratılış vardır (Tasavvufufla aynı) ve yaratıcı güç, evreni bir bütün içinde yönetir, harekete geçirir. (*Kur'an: Allah, her an yaratma halindedir: Rahman 29*)

Eğer evren yaratılmış olsaydı, onun da içinden çıktığı bir başka evrenin olması gerekirdi. Ve bu, böyle sürer giderdi. Ona göre tüm evren hareketlidir. Ve bu hareketini, hareket etmeyen bir varlıktan alır. Bu ilk hareket ettirici, Allah'tır. Allah, şunu veya bunu bilmez, bunlardan münezzehtir (soyuttur), evreni kuşatır. Allah'ın bilgisi insanlarınkine benzemez. İnsan bilgisi, bir etki sonucudur. Allah'ın bilgisi ise kendindendir.

Böylece İbni Rüşt, felsefecilerle islamlar arasındaki tartışmayı sentez yoluyla çözümlemiş olmaktadır.

Tasavvuf (Sufilikte) Tanrı Kavramı

Din, korkuya, tasavvuf sevgiye dayanır. Dindarın yolu şeriat —sünnet—, amacı cennettir. Tasavvufun ise yolu gönül, amacı Allahla birleşmektir. Önce tasavvuf hakkında kitaplardan özet bilgiler, sonra tasavvufçulardan alıntılar vereceğiz.

1- Düşünce Tarihi (Orhan Hançerlioğlu):

“Tasavvufun ana düşüncesi şudur: Yaratış diye bir şey yoktur. Varlık birliği —vahdet-i vücud— vardır. Varlık —Allah—, evrende ne varsa hepsinde belirtmektedir. Ne başlangıç vardır, ne son. Var olan, sadece varlığın sürekli belirişidir.”

İslam'da yorum kapısını açan, Hz. Muhammed'dir. Hadisinde “Kur'an'ın bir açık, bir de gizli anlamı vardır.” diyor. Tasavvufçuların çıkış noktası bu hadis olmuştur.” (sf. 106)

2- 500 Soruda İslam (Prof. Dr. Yaşar Nuri Öztürk):

“Tasavvufun gayesi, insanı, ayırdığı bütün olan Allah’a ulaştırmaktır. Esasen bütün mistik disiplinler, insan ruhuyla varlığın esası olan yaratıcı kudreti birleştirme peşindedir. Çünkü bu ikisi esasta ve ezelde birdi. (sf. 182)

Binlerce ayet, doğrudan veya dolaylı ifadelerle tasavvufa malzeme vermektedir. (sf. 183)

Tasavvuf, yoktan var ediş anlamında bir yaratma kabul etmiyor, çünkü iki ayrı varlık yoktur. Varlık tektir ve bizim çokluk halinde seyrettiğimiz, o tek varlığın tecellileridir — görünümleri —. Burada, işi bitmiş bir evren yerine, bir süreç — processé — söz konusudur. (sf. 216)

“Süfilere göre, akıl Allaha götürmez, aşk götürür.” (sf. 232)

3- Türk ve Yahudi Kültürüne Bir Mukayeseli Bakış (Burhan Oğuz):

“Tasavvuf, din değildir. O, ne akli ne de manevi bilgidir. Orada her türlü bilgi yok olur. Ne bilen, ne bilinen kalır. Amaç Tanrıda yok olmaktır. Tanrı, tasavvufta içsel, dinde dışsaldır. Dinde Tanrı ve evren ikiliği, tasavvufta varlık birliği vardır. Yalnız Tanrı vardır, ayrıca evren yoktur. Evren, Tanrının bir görünümüdür. Tanrı, evrenin hem içi, hem dışıdır.”

Yahudi, İslam ve Hristiyan mistiklerinde, Tanrı hakkında aracısız bilginin edinmek için özel yöntemler izlenir.

Dinde yaratış, mistisizmde oluş vardır” (sf. 304-307)

4- Din ve İdeoloji (Şerif Mardin):

“Orta Asya Türkleri, İslamiyete geçtikleri sıralarda, İslamın, kendi göcebe yapılarına uymayan özelliklerini kabul etmek istemediler. Özellikle kadın-erkek ayrılığı, şarap yasağı gibi kurallar kolay benimsenmedi. Orta Asya’dan Şamanlık ile karışık olarak gelen inançlara en yakını *Sufilik*’ti (Taasavvuf).

İslamiyetle geleneksel Türk yapısı arasındaki bu uyumsuzlukta, kentliler İslamı olduğu gibi kabul ederken, Türkmen Aşiretleri, İslamın *Sufi* şeklini seçtiler.

Sufilik, alternatif bir İslam alemi olarak, resmi İslamın negatifi olarak, onunla yanyana ve içiçe yaşamıştır.” (sf. 93-94)

Tasavvufçulardan Alıntılar

1- Muhiddi-i Arabi: (1165-1240: 75)

- Tanrı dışında bir varlık, bir oluş yoktur. Tanrı öncesiz ve sonrasızdır. Bir’dir, yaratılmamıştır, Salt akıl, ruh, irade ve ışıktır.

- Oluş, Tanrısal özün yansıması, duyular alanında görünmesidir. Oluş, yoktan varoluş değil, gizliden açığa çıkıştır.

- Evren, Tanrının bir görünümüdür.

- Gerçekte insanla Tanrı birdir.

- Ermilik, peygamberlikten daha yücedir.

- Tanrısal varlık, bilinemez, kavranamaz, sadece düşünülür.

- Başlangıçta yalnız Tanrı vardı, belirmemişti, bilinmek istedi, belirdi.

- Sen Tanrıya açkırsın, Tanrı sende gizlidir.

- Uyanış, insanın hayret yoluna girmesidir. Hayretse, ıstırap ve harekettir. Hareket de hayattır. Şu halde hareketsizlik yoktur. Ölüm de yoktur.

Asıl olan, ancak varlıktır, onun için yokluk da yoktur.

- Âlemin varlığına sebep olan hareket, bir sevgi kıvılcığıdır.
- Allah, hem zahir, hem batındır (hem dış, hem iç).
- İnsan, her nefeste yok olup sonra var olduğunun farkında değildir.
- Her nefeste nesnenin yok olması zamanı, onun var olması zamanının aynıdır. Evreni oluşturan parçalar, bir anda yok olur ve aynı anda ikinci bir görünümle yeniden var olurlar.
- Evrende her şey canlıdır ve her şeyin aslı sudur.

2- Mevlana (1207-1273)

- Gerçek Kâbe, insanın kalbidir. Mevlana şöyle diyor: "Mekke'deki Kâbe, Azer oğlu Halil'in yaptığı bir binadır. Gerçek Kâbe olan insan kalbi ise Allah'ın binası ve baktığı yerdir." (Y.N. Öztürk, 500 Soruda İslam. sf. 244)

3- Yunus Emre (1240-1320: 80) Yunus Emre'nin şiirleri çoğunlukla tasavvuf üzerinedir. Biz, bunlardan en belirgin olanlardan birkaç örnek veriyoruz.

Din ü millet sorar isen
Âşıklara din ne hacet.

Bir kez gönül yıktın ise
Bu kıldığın namaz değil
Yetmiş iki millet dahi
Elin yüzün yumaz değil.
Sen sana ne sanırsan
Ayrığı da onu san
Dört kitabın manası
Budur eğer var ise.

Aşkın aldı benden beni
Bana seni gerek seni.

Cennet cennet dedikleri
Birkaç köşkle birkaç huri
İsteyene ver onları
Bana seni gerek seni.

Sırat kıldan ince
Kılıçtan keskindir
Varıp onun üstüne
Evler yapasım gelir.

4- İsmail Emre (1900-1967: 67) Adana doğumludur. Tahsili yoktur. Dost meclislerinde sohbetlerde bulunmuş, iki binden çok tasavvufi ilgili şiir yazmıştır. Bunların bir kısmı Adana'da bir dergide yayınlanmış, bir kısmı teksir haline getirilmiştir.

Abdülbaki Gölpınarlı'nın "Yunus Emre" kitabının 41. sayfasında kendisinden söz edilmektedir. Annemarie Schimmel'in "Tasavvufun Boyutları" kitabının 288. sayfasında İsmail Emre için şunlar yazılıdır: "Çağdaş Türkiye'de bile bu olguya ışık tutar gibi. İsmail Emre, Adanalı bir demircidir. Okuması tek tük kelimeyi geçmez. 1940'tan bu yana geleneksel biçimlerde vecd halinde söylediği birçok tasavvufi ilahi meydana getirmiştir."

İsmail Emre'nin şiirlerinden birkaç alıntı:

Bazı olur görünür
Bazı olur bürünür.

Bu aşk bizlerde durur
Şavkı yüzlere vurur.

Birçok renge bürünür
Âşıklara görünür.

Dere suyuna alışmış
Abıhayat versen içmez.

Sanma sen seni özgürsün
Yapış aşka götürsün.

Günahı sevabı kendin yazarsın
İster doğru olur ister azarsın.

Yere göğe hükmeden
Gözlerimizden bakar.

Sohbetlerinden Alıntılar:

- Allahın isteği kulun isteğine bağlıdır.
- Allahı görececek olan, beden gözü değil iç gözüdür.
- Allah, her şeye hakim, kendine aşık olana mahkumdur.
- Allahı, insandan başka bir yerde ararsak bulamayız.
- Allahı arayan, kendi aslını arıyor demektir.
- Akıl ne tasavvur ediyorsa Allah ondan başkadır.
- Putlar, aklımızda ve gönlümüzde gezdirdiğimiz dünya ve ahiret arzularıdır.
- Kendi kendine Allahı bulmaya çalışanlar deli olur.
- Allah, aklımızın çanağına sığmaz.
- Filozofların sözleri doğru, ama tamam değil.
- Biz sıfatla değil, zatla meşgulüz.
- Allahla olan hesabımızı bu dünyada görmeliyiz.
- Hüzün insanı Allaha yaklaştırır.
- Her din, bizim dinimiz.
- Allahı düşünmek, Allaha aklen misafir olmak demektir. Misafire itibar edilmez mi?
- Allahın bütün sıfatları insanlardan zuhur eder.
- İnsanda her ahlak vardır.
- Allah, incitenle celal sıfatıyla, incinenle cemal sıfatıyla bitişiktir.
- Herkes, beğendiğinin mahkumudur.
- Kul Allah olamaz, Allah kulu istila eder.

- İsa, mucizeye saplandığı için ondan öteye gidemedi.
- Allah, bilinir de, bulunur da.
- Aklın azraili, Allahın yasak ettiği şeyler, bedeninin arzaili de yediğimiz şeylerdir.
- Allahın ezeli ve ebedi olmasının sebebi, her şeyin geçici olmasıdır.
- İç, dış, sır diye bir şey yok.

İnsanlığın İlk İnançları

Din Nedir: "Din" sözcüğü Arapçadır. Türkçede ve Çerkescede Din sözünün karşılığı yoktur. Çerkescedeki "*Habze*" hem gelenekleri, hemde dini içine alan geniş bir kavramdır.

Türk Ansiklopedisinden din hakkında şu özet bilgiyi aktarabiliriz: "Din genellikle, bir ya da birden çok yüce varlığa ibadet anlamına gelen bir kavramdır ve insanla toplumun temel kavramlarından biridir. Dinin tanımında fikir birliğine varılamamıştır. Elliye yakın tanım vardır. Bunlardan Fransız sosyologu Emil Durkheim; ilkel dinler ve Orta Avusturalya kavimlerinin Totemizmi üzerinde yaptığı araştırmalar sonucunda dinin, kutsal olanla olmayanı ayırma fikri olduğunu ileri sürmüştür.

Diğer birkaç tanım da şöyledir:

Herbert Spencer: Din, evrensel güçler karşısında duyulan korku ve saygıya boyun eğıştır.

Tylor: Din, animizmden çıkmıştır. (Animizm: Herşeyin canlı —ruh-

lu— olduğu inancı)

(Fraser: Büyünün etkisini yitirmesiyle din ortaya çıkmıştır.

Calvin Wells: Din, doğa üstüne olan inanç ve onu izleyen zihinsel tutum ve davranış biçimleridir. (*İnsan ve Dünyası*, sf. 108)

Ernst Cassirer: Efsaneler —mitler— ve dinler, hiçbir şekilde tümüyle tutarsız şeyler değildir. Ancak onların tutarlılığı mantıktan çok sezgiye dayanır. }

Kızılderililerin dinlerinin en göze çarpan ve Alaskadan Patagonya'ya kadar yayılan boyların hemen hemen tümünce paylaşılan özelliklerinden biri, ölümden sonraki yaşama inançlarıdır. (*İnsan Üstüne Bir Deneme*, sf. 83-87)

Bu tanımlardan sonra, ilkel —eski— dinler hakkında kısa bilgiler verelim:

1- *Animizm*: (Ruhculuk): Çoğu bilim adamı, en eski ve yaygın inanışın animizm olduğu görüşünde birleşmektedir. Bunlardan örnekler:

- Orhan Hançerlioğlu: Animizm, canlı-cansız bütün doğa varlıklarının ruhlu olduğu ve ruhlar tarafından yönetildiği inancıdır. İngiliz Antropolog Tylor, bu kelimeyi, Latince Ruh anlamına gelen "*Anima*" sözünden türetmiştir. Ona göre ilkeller, çevrelerindeki hayvan, bitki, taş toprak vb. bütün doğa nesnelerini ruhlu saymaktadır. İlkel insan, düşünde gördükleriyle uyanıkken gördüklerini bir sayar. Ruh ağız, burun gibi yerlerden çıkıp girebilmektedir. Ölümden sonra ruhlar, insanlar arasında gezip dolaşmaya başlar. Diğer bedenlere de girip çıkabilirler. İyi ve kötülüklerin nedeni ruhlardır. Tylor ve Spencer, din fikrinin oluşmasını bu inanca bağlamaktadırlar. Çünkü insanlar, onlardan korunmak ve yararlanmak için, ruhlara dua etmeye, kurban kesmeye, adak adamaya başlamışlar ve bunlar dinlerin temel özellikleri olmuştur. (*Felsefe Sözlüğü*, sf. 40)

- Calvin Wells: Animizm, doğada var sayılan bedensiz varlıklara (ruhlara) inanmaya dayanır. Bunlar derelerde, vadilerde, ağaçlarda, kayalarda, hayvanlarda yaşayabilirler, insanlara yardım edebilir ya da zarar verebilirler. Sesin dağlarda yankılanması, sulardaki bulanık yansımalar, gök gürül-

tüsü gibi doğa olayları, ayrıca ateşli hastalıkların ve zehirli bitkilerin oluşturduğu sanrılar, bu inancın kaynakları olabilirler.

Animizm, bütün dünyada yaygın bir inanç biçimidir. Afrika, ve Çin'de ataya tapınma dinine dönüşmüştür.

İlkel dinler daha az örgütlenmişlerdir. İlahlar ile tapanlar arasındaki ilişki kurumsal —örgütlü— değildir, kişiseldir. İleri dinlerde, yayılma, büyüme eğilimi vardır, dünyadaki tek din olmak isterler: İlkel dinlerde ise kendini kabul ettirme gibi bir amaç yoktur. (Bu nedenle inanç özgürlüğü vardır.)

İleri dinler, inananlarına, bir çeşit ölümsüzlük —ölümden sonra yaşama devam— sözü verirler. (*İnsan ve Dünyası*, sf. 108-111)

Ernst Cassirer: Malinowski, Trobriand Adalarındaki yerlilerin hasat bayramını şöyle anlatır: İnanca göre hasat mevsimi şenliklerinde ataların ruhları, yer altından geri dönerler, birkaç haftalığına gelip köye yerleşirler, ağaçlara çıkarlar, kendileri için kurulmuş yüksek yerlerde oturarak büyüsel dansları seyrederler. Bu büyüsel dansları yapanlar, hem birbirleriyle hem doğayla kaynaşıp iç içe girmişlerdir.

Yaptıklarını atalarıyla paylaşırlar, uzay ve zaman yok olur. (sf. 85)

Freud: İnsanlığın üç büyük dünya görüşü şunlardır: 1- Animist (Mito-lojik) 2- Dinsel 3- Bilimsel.

Animist aşamada insanoğlu, mutlak gücü kendinde görür. Dinsel aşamada bu gücü Tanrılara bırakır, ancak bunlardan büsbütün vazgeçmez, çünkü Tanrıları etkileyip onları kendi istekleri yönünde kullanmak gücünü saklı tutar. (*Totem ve Tabu*, sf. 107,139)

2- (*Mana Dini* (Doğüstü Güç): İlkin R. H. Codrington'un 1899 yılında saptadığı bu güç, Polinezya ve Malinezya dilinde *Mana* deyiimiyle ifade edilmektedir. Codrington, Mana'yı şöyle tanımlamaktadır: Bu, kişilik-siz, madde dışı ve doğüstü bir güçtür. Kuzey Amerika yerlileri buna *Wakan*, Kongo yerlileri *Elima*, İturi Pigmeleri Megme der. }

☞ Bu gizemli güç, içine girdiği canlı cansız her şeyi, üstün ve etkin kılar. *Totem*, bu görünmez gücün maddeleşmiş biçimidir. Yararlı da olabilir, za-

rarlı da. Kimi yerde *Tabu* olur, dokunulmazlık kazanır. Her varlıkta belirebilir, ama hiçbirine özgü değildir. Durkheim şöyle diyor: İlkel dönemde, kişileşmiş bir üstün güç yoktur. Mana her zaman hareket halindedir, dünyayı dolaşır, konduğu yer kutsaldır, dualarımızı konduğu yere göndeririz. Kısaca bütün dinlerin bu yaygın *Mana* gücünden çıktığı düşüncesi, herkesçe kabul edilmektedir.)

Mana, ilkelerin doğada sezdikleri, yaratıcılığın gücüdür. Tanrılar, *Mana* gücüyle yüklüdür. Onlardan şeflere geçer, o da kabile üyelerine geçer. *Mana*, çeşitli büyüsel işlemlerle elde edilebildiği gibi, bu gücü taşıyanı yemekle de elde edilebilir. Kurban eti ve insan eti yeme geleneklerinin temeli de, bu *Mana* inancıdır.

İlkelerin sezdikleri *Mana* kavramı, idealist felsefelerin ve dinlerin çeşitli kavramlarından farksızdır.

Animist öncesi dönemde din ve Tanrı anlayışı, *Mana* kavramıyla dile getirilmektedir. Durkheim'e göre bütün dinler bu *Mana* kavramından türemiştir.

Ruh da, insan bedeninde cisimlenip kişilik kazanan *Mana*'dan başka bir şey değildir.

Eski Türkler, *Mana* gücüne *İdi* ya da *İdikut* diyorlardı. *Tabu* inancının kökeninde de *Mana* inancı yatar. (O, Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, sf. 240)

3- *Doğacılık* (Naturizm: Doğaya Tapım) { İnsanlığın, özellikle doğa karşısında zayıf ve çaresiz kaldığı dönemde, gücün ve güzelliğin belirginleştiği doğa varlıklarına tapmaları doğaldır. Tapılan doğa varlıkları, doğaüstü güçlerin sembolleridir. Güneş, ay, yıldızlar, ateş, su, şimşek, yağmur, bitki, hayvan ve benzeri şeyler tapınmanın nesneleri olmuştur. Sonradan bu güçler heykeller haline getirilerek somutlaştırılmıştır. Eski toplumlarda Animizm, *Mana*, *Mitos* —efsane— ve doğatapım yanyana içiçedir. Hatta günümüz toplumlarında bile, çoğu kez bilincinde olunmadan aynı inançlar, kılık değiştirmiş olarak varlıklarını sürdürmektedir.)

Tanrının gücünü, çeşitli doğa varlıklarında parça parça semboller şek-

linde hayal etmek ve onları heykellerle somutlaştırmak, çok Tanrılı —politeist— Tanrı inancının ifadesidir.

Tevrat'taki insanın yaratılışı anlatımında, Tanrı; doğadan yani topraktan insanı yaratarak, kendi nefesinden can vermek suretiyle, bütün doğa güçlerini insanda birleştirmiş ve Tek Tanrılı dönemi başlatmıştır.

4- *Mitos* (Efsane-söylence): Alıntılar:

- *Mitos* (söylence), Çok Tanrılı dinlerin Tanrıları üstüne anlatılan efsanelerdir. (Azra Erhat: *Mitoloji Sözlüğü*, sf. 6)

- *Mitos*, olağanüstü kahramanlıkları ve doğaüstü güçleri anlatan hayal ürünü söylencelerdir. İnanç alanına girer. (O. H. Felsefe Sözlüğü, sf. 266)

- Efsane ve dinsel düşünce arasında kökten hiçbir ayrım yoktur. Evrim içinde efsanenin sona erdiği, veya dinin başladığı bir nokta belirleyemeyiz. Din, efsane öğeleriyle kaynaşmış olarak kalır. (Cassirer, sf. 88)

- Mitoloji, genel olarak dünyanın, insanların yaratılışını, yaşantılarını kültürlerinin özelliklerini konu alan hikâye, şiir ve destanlardan meydana gelir. Pek çok toplumda mitolojik derlemeler, çelişki içindedir. Yaratılış efsaneleri, hemen hemen evrenselidir.

Mitoloji, kültür kalıtımının vazgeçilmez öğelerinden biridir. Ve sembolik olarak sosyal değerleri yansıttığı için son derece önemlidir. (Calvin Wells: *İnsan ve Dünyası*, sf. 115-117)

5- *Totemizm*: İlkel toplumların en yaygın dinlerinden olan Totemizm ile ilgili özet bilgiler:

“Totem, bir topluluğun, bir bireyin atası olarak benimsenen bir hayvandır. Kabilenin birliğini simgeleyen ve ona adını veren toteme inanma (Totemizm), bazı antropologlar tarafından dinin ilk biçimi sayılmıştır. C. Levi Strause'ye göre totemizm, toplumların benimsedikleri akrabalık ilişkilerine ait bir kurallar bütünüdür. Ve bütün sınıflandırmalar gibi yasaklamalara —tabulara— yol açar.” (Grolier Ansf. sayı 12, sf. 290)

- “Totem, bir insan topluluğunu koruduğuna inanılan hayvan, bitki, cansız nesne türleri, Algonkin'lerin dilinde *Totam* kelimesinden alınmış-

tır, klan-kabile anlamına gelir. Totemciliğin gerçek ve en eski din olduğunu ortaya koyan B. Spencer ve Gillen'dir.

☞ Totem, genellikle hayvan ya da bitkidir. Bulut, yağmur, ay, güneş, ateş, rüzgâr, su, deniz ve benzeri şeylerin de totem sayıldığı saptanmıştır. Sosyolog Durkheim'e göre bu din, *Mana*' ve *Tabu* inançlarıyla yakından ilgilidir. İlkelerin, Totem'de taptıkları, *Mana* gücüdür. Genellikle totemizmin ilk din olduğu kabul edilmekle beraber "Atalara tapma ve Doğaya tapma (Naturizm) dinlerine öncelik tanıyan ve totem dininin bunlardan çıktığını savunan bilginler de vardır. Ruh da, totemciliğin temelinde bulunan *Mana* gücünün belli bir bedende kişilik kazanmış biçimidir." (*Felsefe Sözlüğü*, sf. 415)

- "Totemizmin de insan, kendini belli hayvan türünün soyundan saymakla kalmaz, bir bağ, onun bedensel ve toplumsal varlığını, totemin simgeleştirdiği atalarına bağlar ve onunla özdeşleştirir. Bir Kızılderili klan, kendilerinin kırmızı papağanlar olduklarına inanıyorlar." (*Cassirer*, sf. 84)

- "Totemizmin yaygın olduğu yerlerde efsaneler —mitoslar— totemlerin kaynaklarını açıklar. Tikopia'dan bir efsanede, Tikarau adlı yabancı bir ilahın bir ziyafete gelerek bütün besinleri çalıp kaçmasını anlatır. Ata Tanrıların kovalayıp kurtardığı dört besin: Yam, Tare (bir bitki), hindistan cevizi ve ekmek, dört klanın totemi olur." (*Calvin Wells*, sf. 116)

- "*Totem*, ilkel insanın kendi kişiliğiyle, kutsal saydığı türe ait objelerin herbiri arasında, tamamen özel bir ilişki bulunduğu inandığı için, batılca bir saygı gösterdiği maddi bir objedir. Totem, insanı korur, insan da türlü şekillerde ona saygı gösterir.

Totemin, fetişten —puttan— farkı, hiçbir zaman onun gibi tek, biricik bir obje olmamasıdır. O, daima bir hayvan ya da bitki türünü, seyrek olarak da bir sınıf cansız nesneyi temsil eder.

En azından üç çeşit totem vardır:

- 1- Kabile totemi,
- 2- Kabilenin sadece erkeklerine ya da kadınlarına ait olan totem.
- 3- Tek bir kişiye ait olup çocuklarına da geçen totem.

Eski ve yeni birçok toplumlarda, geleneklerin pek çoğu totem çağının kalıntılarıdır.

☞ Sadece totemi öldürmek ve yemek değil, bazen ona dokunmak, adını söylemek, hatta bakmak bile yasaktır. Bir totem hayvanı ölü bulunursa gözyaşı dökülür. İnsan gibi törenle gömülür. Totem, tehlikeli bir hayvan da olsa (yurtcu, zehirli), insan dostlarına zarar vermeyeceğine inanılır. Zarar verecek olursa, zarar gören, kabile dışına sürülür. »

Bir totem hayvanının bir evin yakınlarında görünmesi, çoğu kez bir ölüm haberi olarak yorumlanır. Totem akrabasını almaya gelmiştir.

Önemli durumlarda insanlar, hayvanın derisine bürünerek onun hareketlerini, yürüyüşünü taklit eder. Totem hayvanının öldürüldüğü törenler de vardır.

Kabilenin üyeleri birbirlerini kardeş sayarlar, onun için evlenemezler. Yani egzogami —dışardan evlenmek— vardır.

Totem, genellikle ana tarafından geçer. Totem hayvan, ait olduğu kabilenin ata-hayvanı —soyatası— sayılır.

İlkel insan, totem hayvanını, ya da bitkisini yemez, çünkü inanca göre kendi kendini yemiş olacaktır.

Totem hayvanı, insan ruhunun hayvan şekilleri almasının bir sonucudur, derler. Böylece Wundt'a göre Totemizmin, ruhlara inanmaya, yani *Animizm*'e bağlanıyor. Hayvan tabusu, totemizmin çekirdeğini oluşturur.

Totem hayvanının yenmesinin yasak olmasına karşın, kutsal bir törenle öldürülüp birlikte yenilmesi, totem inancının en belirleyici özelliğidir. Hayvanların evcilleştirilmesi, totemizmin sonu olmuştur. (Totem ve Tabu, S. Freud)

6- *Tabu*: Çeşitli kaynaklara göre *Tabu*'nun tanımı ve nitelikleri:

S. Freud: (Totem ve Tabu):

- Tabu, Polinezya dilinden alınmadır. Bizce iki karşıt anlamı vardır:

1- Kutsal

2- Yasak (Tehlikeli). Biz buna "Kutsal korku" diyoruz.

Tabu, hiçbir Tanrısal emirden gelmeyip kendiliğinden zorlayıcıdır, nedeni bilinmez. Wundt, "Tabu, insanlığın yazılı olmayan en eski yasasıdır ve dinlerden öncedir." diyor. Çiğnenen tabu, kendi başına öcünü alır. Yasaklanmış bir hayvanın etinden yiyen bir suçlu, depresyona girer, ölümü beklemeye başlar ve ölür.

Ahlâk ve geleneklerce bize emredilen ve bizim de uyduğumuz yasaklar, ilkel insanın tabularına benzer.

Hayvan tabusu, totemizmin çekirdeğini oluşturur.

İnsan tabusu: Âdet zamanı kadınlar, yeni doğan çocuklar, hastalar, ölümler, bir kimsenin sürekli kullandığı eşyalar. Diğer tabular: Bitkiler, evler de bazı yerler, herhangi bir nedenle korku uyandıran her şey.

Tabunun kaynağı: En ilkel ve sürekli içgüdülerle aynı kaynaktan doğarlar. Tabu, ilkel kavimlerin şeytani güçlere inancının bir ifadesidir. (Wundt) Şeytani bir güce inanç, somutlaştırılmış korkudur.

Tabu ile obsesyonel nevroz arasında dışsal bir benzerlik vardır. İlk benzerlik, yasakların nedensiz oluşudur. İkisinin de en büyük yasağı, dokunma yasağıdır.

Üç tabu tipi: 1- Düşmanla ilgili 2- Şeflerle ilgili 3- Ölümlerle ilgili.

Tabuyla ilgili suçluluk bilinci, tabu bilinçsiz olarak çiğnense de azalmaz.

Hiç kimsenin yapmayı istemeyeceği bir şeyi yasaklamanın bir gereği olamaz. Yasaklanan bir şeyin, arzu edilen bir şey olması gerekir.

Calvin Wells (İnsan ve Dünyası):

Pek çok toplumda, bütün toplumun veya bir kısmının uyguladığı bir olumsuz büyü türü görürüz, buna 'Tabu' denir. Bu, insanlara bir şeyi yapmayı yasaklayan bir kuraldır. Karşı gelenler, doğaüstü güçler tarafından cezalandırılır. Hemen her davranış tabulaştırılabilir. Bazı kabilelerde, bir kadının, kocasının akrabalarının isimlerini söylemesi tabudur. (Çerkeslerde de bu durum böyledir).

Yiyeceklerle ilgili tabular yaygındır. Hawai'de kadınların muz ve hisdanistan cevizi yemeleri, erkeklerle birlikte yemek yemeleri tabudur.

Ernst Cassirer (İnsan Üstüne Bir Deneme):

Ne kadar ilkel olursa olsun, bir tabu kavramı geliştirmemiş olan hiçbir topluma rastlamıyoruz. Tabu sözcüğünün çıkış yeri olan Polinezya Adalarında bu ad, tüm bir dinsel sistemin yerini tutuyor. İnsan uygarlığının başlangıç aşamalarında din ve ahlakın tüm alanını kapsıyor. (Kendi bölümünde açıklanacak olmasına karşın, burada yeri gelmişken belirtmekte yarar var: Çerkeslerde *Habze* —gelenek— ve *Haynape* —ayıp— kelimeleri, din de dahil olmak üzere toplumsal yapının tümünü kapsıyordu.

Çerkescede Tanrı kavramı vardı ki bu "*Tha*" kelimesi ile ifade ediliyordu, fakat "*Din*" sözcüğün karşılığı yoktu. Çünkü, dinin işlevi yukardaki iki kavramda zaten vardı. Ancak bu durum, bir ilkellik olarak kabul edilmemeli. Çünkü devletsiz, polissiz, ordusuz, hapishanesiz sağlam bir toplu düzeni işliyordu. Doğaldır ki bu, sadece Çerkeslere mahsus değildi, birçok eski toplumda vardı. Bu konuda "ilkel" yerine "eski" sözünün kullanılmasının daha doğru olacağını düşünüyorum. Gönül ister ki, binlerce yıl süren içte despot, dışta saldırgan devlet düzenleri dönemi aşılıp, tüm insanlığı kapsayacak barışçı dünya düzeni kurma hayali gerçekleşsin ve bunun için, olası ise eski demokratik toplum örneklerinden de yararlanılsın.

7- *Şamanizm*: İslam öncesinde Türklerin ulusal dini Şamanizmdi. Kendi bölümünde bu konuda geniş bilgi verilecektir. Burada genel bilgi ile yetineceğiz.

- Meydan Larousse (cilt 18): "Şamanizm, 13. yüzyılda Avrupalı gezginlerin Mançu-Tunguz halklarından duydukları *Şaman* kelimesi, sonradan Sibirya büyücülerine verilen bir ad olarak yaygınlaştı. Çok geniş alana dağılmış olan *Şamanlık*, Türk-Moğol kültür tarihinde önemli bir yer tutar. Şamanlığın başlıca inançları ve özellikleri şunlardır: Evren, üç kısımdan meydana gelir: Gök, yeryüzü, yeraltı. Aydınlık alemi olan ve çeşitli katlardan oluşan gökte en büyük *Ruh* olan *Ülgen* ile ailesi ve kendine bağlı ruhlar yaşar. Yeryüzü, insanoğlunun bulunduğu yerdir. Yeraltı, ayrı katlar halindedir. Burada korkunç *Erlik* ile ailesi ve öteki ruhlar yaşar. Şamanlar, bütün evrenin iyi ve kötü ruhların etkisi altında olduğuna inanır.

Şaman, ruhlarla insanlar arasında aracılık yapan kişidir.

18-19. yüzyıllarda bazı araştırmacılar, şamanlığın en eski dinlerden biri olduğunu ileri sürdüler. Bazıları da şamanlığı bir çeşit büyücülük ve kâhinlik olarak tanıttı. Sonradan Budizm, Hristiyanlık ve Müslümanlığı kabul eden bu halklarda eski inançlarının izlerine rastlanmaktadır.

Kutup bölgesindeki Laponlar, Samoyetler, Koryaklar, Yeniseyliler, Eskimolar, Mançular, Kuzey Çin ve Kore halkları, Kuzey Amerika yerlileri, Grönland Eskimoları da Şaman kültür alanına girmektedir.

- *Calvin Wells* (İnsan ve Dünyası): Erkek ya da kadın olabilen Şamanlar, ihtiyaç olduğunda bu görevi yapan büyücülerdir. Kötü ruhları kovma konusunda uzmandırlar. Hastaları tedavi eder, düşleri yorumlarlar. Birkaç saat süren seanslarda sanrı yaratan bazı bitkilerin de yardımıyla trans haline girerler, seyircileri hipnotize ederler. Genel olarak zihni dengesi bozuk, geri zekâlı, şizofren kişilerdir.

- *Walter Ruben*, *Haz. Lütfü Bozkurt (Budizm)*: Bazı Şamanlar, insan ruhunun ölümden sonra göğe yükseldiğine, birçokları da ruhun bir kuş tarafından göğe taşındığına, orada cennet ağacı üzerinde uzun bir süre yaşadktan sonra, tekrar yeryüzüne yaşama döndüğüne inanırlar.

- *Jean-Paul Roux* (Türklerin ve Moğolların Eski Dini): Şamanizm, Altay toplumlarının (Türk, Moğol, Tunguz, Mançu) dinlerinde temeldir. Türk-Moğol dünyasında siyasal birlik olunca dinsel birlik de oluyor, anarşi olunca dinler de çoğalıyordu. En ilkel toplumların dinleri, gerçekten karmaşıktır. Şamanizm, her yerde bulunmasına karşın, en sürekli ve değişmez şekliyle Orta ve Kuzey Asya'da görülmektedir.

Şaman, güçlü kişiliği olan kimse demektir. (Calvin Wells'in görüşü ile çelişiyor). Bir usta tarafından yetiştirilir. Kötülük yapmaz. Müzik eşliğinde kendi eksenini etrafında dönerken, kendi varlığını unutup transa geçer.

İskitlerde de şamanizm vardı. Herodot, sevinç naraları attıran esrarı — kendiri— kullandıklarını yazar.

İbni Sina, bir Şaman törenine katılmış.

Şamana, Türkler *Kam*, Yakutlar *Oyun*, Kırgızlar, Özbekler ve Kazaklar *Baksı*, Moğollar *Böge* (Büyük Şamana *Beki*) derlerdi.

Yaşayan Dinler

Yaşayan dinleri Semitik Dinler ve Uzak Asya Dinleri olarak ikiye ayırıyoruz.

a) Semitik Dinler: Musevilik, Hristiyanlık ve Müslümanlık. Bunlara Semitik Dinler denilmesinin nedeni, Sami Kavimlerine, yani Araplara ve İbranilere gelmiş olmasındandır. Bunlara, aynı zamanda "Semavi Dinler" de denilir, çünkü Semadan —gökten— gönderildiğine, dolayısıyla Tanrının gökte olduğuna inanılır. Dua ederlerken de eller göğe açılır (Daha ileri bir anlayış, Tanrının ne gökte ne de yerde değil, her yerde olduğu anlayışıdır. Tanrı her şeydedir, ama hiçbir şey Tanrı değildir.)

Tevrat, İncil ve Kur'an'dan yaptığımız alıntıları yorumsuz olarak olduğu gibi aktardık. İstedik ki yorum okuyana ait olsun.

b) Uzak Asya Dinleri: Uzak Asya Dinleri ile Orta Doğu ve Mısır dinleri arasında ilişkiler ve etkileşimler olmuştur. Sonraları buna Grek ve Roma dinleri de katılmıştır. Yine Orta Asya'nın, Zerdüş ve Budizmle, Kaf-

kasya'nın Anadolu, Mezopotamya, Mısır ve Grek dünyası ile önemli ilişkileri olmuştur. Bu nedenle tabloda bir eksik olmaması için çaba sarfettik.

Semitik dinlerden alıntılar:

- 1- Tevrat'tan
- 2- İncil'den (Matta, Luka, Merkos, Yuhanna)
- 3- Kur'an'dan

1- Tevrat'tan Alıntılar

- Allah Musa'ya dedi: "Ben, ben olanım. İsrail oğullarına böyle diyeceksin.

Yehova, beni size gönderdi, ebediyen ismim bu, ve devirden devire anılmam budur." (Çıkış, 3/14-15)

- Allah insanı kendi suretinde yarattı. (Tekvin, 1/27)

- (Yakup), Allâhı yüz yüze gördüm ve canım sağ kaldı. (Tekvin, 32-30)

- Davud: Rab bana dedi ki "sen benim oğlumsun." (Mezmurlar, 2/7)

- İbranilerin Allâhı Yehova bize rast geldi, (Çıkış, 3/18)

- Rab (Musa'ya) dedi: Yüzümü göremezsin, çünkü insan beni görüp de yaşayamaz. (Çıkış, 33/20-23)

- Siz Allahınız Rabbin oğullarısınız ve Rab yeryüzünde olan bütün kavimlerden üstün olarak, kendine has bir kavim olmak üzere seni seçti. (Tesniye 14/1-2)

- Bahçede gezmekte olan Allahın sesini işittiler, (Tekvin, 3/8)

-Ve Rab Allah, Adam'a (Âdem'e) seslenip ona dedi: Neredesin? Ve o dedi: Senin sesini bahçede işittim ve korktum. (Tekvin, 3/9)

- Ve Rab Allah dedi: İşte Adam iyiyi kötüyü bilmekte bizden biri gibi oldu. (Tekvin, 3/22)

- Ve Rab, yeryüzünde Adam'ı yaptığına pişman oldu ve yüreğinde acı duydu ve Rab dedi: yarattığım Adam'ı hayvanları, toprağın üzerinden sileceğim. Çünkü onları yaptığıma pişman oldum. (Tekvin, 6/6)

- Rab, Abram'a dedi: Mısır ırmağından Fırat ırmağına kadar bu diyarı senin zürriyetine verdim. (Tekvin, 15/18-21)

- Ve Abram 99 yaşındayken Rab, Abram'a göründü ve ona dedi: Ben kadir Allah'ım benim önümde yürü ve kâmil ol. (Tekvin, 17/1)

- Ve onunla söyleşmeyi bitirdi ve Allah İbrahim'in yanından yukarı çıktı.

- Musa yüzünü örttü, çünkü Allaha bakmaya korkuyordu. (Çıkış, 3/6 Tekvin, 17/22)

- Ve sonra Musa ile Harun gelip Firavuna dediler: İsrailin Allâhı Rab şöyle diyor: Kavmimi salıver ki çölde bana bayram etsinler ve Firavun dedi: Yehova kimdir ki İsraili salıvermek için onun sözünü dinleyeyim? (Çıkış, 5/1-2)

- Rab sizin için cenk edecek. (Çıkış, 14/14)

- Rab, cenk eridir, ismi Yehovadır. (Çıkış, 15/3)

- Ve Musa Allahın huzuruna çıktı ve Rab onu dağdan çağırıp dedi. (Çıkış, 19/3)

- Allâhı gördüler. (Çıkış, 24/11)

- İsrail oğulları arasında oturacağım ve onların Allâhı olacağım. Onların Allâhı Rab, benim. (Çıkış, 29/45-46)

- Levhalar üzerine oyulmuş yazı, Allahın yazısı idi. (Çıkış, 32/16)

- Ve Rab, çadırda Musa ile, bir adam arkadaşıyla söyleşir gibi yüz yüze söyleşirdi. (Çıkış, 33/11)

- Musa, Rab ile kırk gün kırk gece kaldı, ekmek yemedi, su içmedi ve ahdini on emri levhalar üzerine yazdı. (Çıkış, 34/28)

- Ben sizi milletlerden ayırt eden Allahınız Rabbin, (Levililer, 20/24)

- Rab, bulut direğinde indi ve çadırın kapısında durdu. (Levililer, 12/5)

- Ve Rab, Musaya dedi: Ne vakte kadar bu kavim beni hor görecektir? (L. 14/11)

- Rab dedi: Bana karşı söylenen bu kötü cemaate ne kadar dayanacağım? (14/26)

- Rab, Musa'ya dedi: Bu cemaatin arasından çıkın da onları bir anda bitireyim. (Levililer, 16/44)

- Allahın Rab, yiyip bitiren bir ateştir. Kıskaç bir Allâhtır. (Tesniye 4/21)

- Allahın Rab, yeryüzünde olan bütün kavimlerden kendine has kavim

olmak üzere seni seçti. (Tesniye, 7/6, 14/2)

- Kavim, Allaha ve Musa'ya karşı söyledi: Çölde ölelim diye mi bizi Mısır'dan çıkardınız? (Sayılar, 21/5)

- Rab, bütün beşerin ruhlarının Allahu. (Sayılar, 27/15)

- İnsan yüze bakar, fakat Rab yüreğe bakar. (1. Samuel, 16/7)

- Ve bütün İsrail oğulları Musa'ya ve Harun'a karşı söylendiler: Keşke Mısır diyarında ölseydik, Mısır'a dönmek bizim için daha iyi değil mi?

- Çölde ölelim diye mi bizi Mısır'dan çıkardınız? (Sayılar, 21, Sayılar, 14/2)

- (Rab, Allah, Yehova): Ve Allah Musa'ya söyleyip ona dedi: Ben Rabbim, İbrahim'e, İshak'a ve Yakub'a Allah olarak göründüm, fakat onlara Yehova ismiyle malum olmadım. (Çıkış, 6/2-3)

- Sizi kendim için bir kavim olarak alacağım ve size Allah olacağım. (Çıkış 6/7)

- Bir araya gelin ey utanmaz millet. (Tsefanya 2/1)

- Rab, yüreği kırık olanlara yakındır. (Mezmurlar, 34/18)

- Kendisine böyle yakın Allahu olan hangi büyük millet vardır? (Tesniye 4)

- Rab, tez giden buluta binmiş de Mısır'a gidiyor. (İşaya, 19/1)

- Milletlerin servetini yiyeceksiniz. (İşaya, 61/6)

- Şimdi bildim ki bütün dünyada Allah yoktur, ancak İsrailde vardır. (11 Kırallar, 1/15)

- Rab diyor: Küçüğünden büyüğüne kadar onlardan her biri kötü kanca düşkün ve peygamberlerden kâhine kadar hile yapıyor. (Yeremya, 6/12-1)

- Ya Rab, bilirim ki insanın yolu kendi elinde değildir, adımlarını doğrultmak yürüten insanın elinde değildir. (Yeremya, 10/23)

- Ne zaman seninle çekişsem sen haklısın ya Rab. (Yeremya, 12/1)

- Ey İsrail, peygamberlerin viranelerdeki tilkiler gibi oldular. (Hezekiel, 13/4)

- Rab, Sion'da (Kudüs'te) oturur. (Yoel, 3/17)

- İnsanın düşmanları, kendi evinin adamlarıdır. (Mika, 7/6- İncilde ve Kur'an'da var)

- Sözlerinizle Rabbi usandırdınız. (Malaka: 2/7)

- Çünkü ben, Rab, ben değişmem. (Malaki, 3/6)

- İnsan Allahu soyar mı? Siz ise beni soymaktasınız. (Malaki, 3/8)

- (Davud): Allahım, Allahım beni niçin bıraktın? (Mezmurlar, 22/1)

- (Oğluna diyeceksin) Biz Mısır'da Firavun'un köleleri idik. Ve Rab bizi Mısır'dan kudretli elle çıkardı. (Tesniye, 6/21)

- Ataların Mısır'a 70 can olarak indiler ve şimdi Allahın Rab seni çoklukça göğün yıldızları gibi yaptı. (Tesniye, 10/22)

- Mısır'dan nefret etmiyeceksin, çünkü onun memleketinde gayıptın. (Tes. 23/7)

- (Rab): Onların herşeylerini tamamen yoket ve onları esirgeme, erkekten kadına, çocuktan emzikte olana, öküzden koyuna, deveden eşeğe kadar hepsini öldür. (1. Samuel, 15/3)

Davud'a soyie, Rab şöyle diyor: Oturmam için sen mi bana ev yapacaksın? Çünkü İsrailoğullarını Mısır'dan çıkardığım günden bugüne kadar bir evde oturmam. (11. Samuel, 7/5-6)

- Ve Kral Davud içeri girip Rabbin önünde oturdu ve dedi: Ya Rab, Yehova ben kimim ve evim nedir ki beni buraya kadar getirdin? (11. Samuel, 7/18)

- Süleyman dedi: Rab, koyu karanlıkta oturduğunu söylemiştir. Oturmak için sana bir ev, ebediyen mesken tutacağın bir yer yaptım. (1. Kırallar, 8/12-1)

- Fakat gerçek Allah yerde sakin olur mu? İşte gök, göklerin göğü seni alamaz, nerede kaldı ki bu benim yaptığım ev. (1. Kırallar, 8, 27)

- Rab, Gbeon'da Süleyman'a görüldüğü gibi, ikinci defa olarak kendine görüldü. (1. Kırallar, 9/2)

- Gidip başka ilahlara kulluk ederseniz ve onlara tapınırsanız, o zaman İsraili kendilerine verdiğim diyardan söküp atacağım. (1. Kırallar, 9/6-7)

- Süleyman'ın 700 karısı kiral kızı olup üç yüz de cariyesi vardı. (11/3)

- Ve o gece yaki oldu ki Rabbin meleği çıktı, ve Asur ordugâhında 185 bin kişiyi vurdu. (II. Kırallar, 19/35)

- Rabbin evini yapıncaya kadar, Levioğulları Yerusâlim'de (Kudûs'te) toplanma çadırı meskeni önünde terennümle (şarkı) hizmet ederlerdi. (17 Tarihler, 6/32)

- Suçlarından ötürü Yahuda, Babil'e sürgün edildi. (1. Tarihler, 9/1)

- Davud'la bütün İsrail, ilahilerle ve cenklerle, santurlarla, teflerle, zillerle ve borularla Allahın önünde bütün kuvvetleriyle oynadılar. (13/8)

- (Davut): Atamız İsrailin Allahı Rab, Ya Rab, büyüklük, ceberrut, cemal, zafer ve haşmet senindir, çünkü gökte ve yerde olan her şey senindir. (1. Tarihler, 29/10-11)

- Allah o gece Süleyman'a görünüp dedi: Sana ne vereyim, iste. (II. Tarihler 1)

- Süleyman kurban olarak 22 bin öküz ve 120 bin koyun takdim etti. (7/5)

- Bütün Arap ili kralları ve memleketin valileri Süleyman'a altın ve gümüş getirdiler. (II. Tarihler, 9/14)

- Fars Kralı Koreş: Göklerin Allahı Yehova, dünyanın bütün krallıklarını bana verdi. (Ezra, 1/2)

- Her nerede boru sesi işiterseniz, oraya yanınıza toplanın, bizim için Allahımız cenk edecektir. (Hehemya, 4/20)

- Allahın terbiye ettiği adam ne mutludur. (Eyub, 5/17)

- Ne vakte kadar ya Rab, beni ebediyen mi unutacaksınız? (Mezmurlar, 13/1)

- Ya Rab, bütün milletlerle eğlenirsin. (Davut-Mezmurlar, 59/8)

- (Davut): Allah kalksın düşmanları dağıtsın. (Mezmurlar, 68/1)

- Ey Allah bizi niçin ebediyen bıraktın? (Davut: Mezmurlar, 74/1)

- Kalk ey Allah, kendi davanı gör. (Davut: Mezmurlar, 74/22)

- Kalk ey Allah, yeryüzüne hükmet, zira milletlerin hepsine sen varis olacaksın. (Davut: Mezmurlar, 82/8)

- Ne var idiye, olacak odur, ne yapıldıysa yapılacak olan odur ve güneş altında yeni bir şey yok. (Vaiz, 1/9)

- Akılsızın başına ne geliyorsa benim başıma da o gelecek, öyleyse niçin ben daha hikmetle oldum? (Vaiz, 2/15)

- Adanın hayvana üstünlüğü yoktur, çünkü hepsi boş. (Vaiz, 3/19)

- Gördüm ki insanın kendi işlerinde sevinçli olmasından daha iyi bir şey yoktur. (Vaiz, 3/22)

- Bilginin üstünlüğü şudur ki hikmet, kendi sahibini yaşatır. (Vaiz, 7/12)

- İnsanın hikmeti kendi yüzünü aydınlatır ve yüzünün sertliği değişir. (Vaiz, 8/1)

- Yumuşaklık, büyük suçları bastırır. (Vaiz, 10/4)

- Ruh, onu veren Allaha dönmeyen seni yaratana hatırla. (Vaiz, 12/7)

- Kuru üzümle bana kuvvet verin, elma ile beni canlandırın, çünkü aşk hastasıyım ben, sol eli başımın altında olsun, sağ da beni kucaklasın. (Süleyman: Neşideler Neşidesi 2/5)

- Peçen arkasından yanakların sanki nar parçası. (Neşideler, 4/3)

- İki memen sanki bir çift geyik yavrusu. (Neşideler, 7/3)

- Sevgi, ölüm gibi kuvvetlidir. (8/6)

- Şeriat Sion'dan, ve Rabbin sözü Yerusâlim'den —Kudûs'ten— çıkacak ve çok milletler arasında demirleri, mızraklarını bağcı bıçakları yapacaklar, millet millete artık kılıç kaldırmayacak ve artık cenk öğrenmeyecekler. (İşaya, 2/3-4)

- İşte Rab, tez giden buluta binmiş de Mısır'a gidiyor ve Mısır'ın putları onun yüzünden titreyecekler. Ve Mısırlıları Mısırlılara karşı ayaklandıracam, Mısırlıları sert bir efendinin emrine vereceğim. (İşaya, 19/1-4)

- Ya Rab, Allahım sensin, seni yükseltirim, senin ismine hamederim. (25/1)

- Ben Yehova'yum, ismim odur. İzzetimi bir başkasına, ve hamdimi oyma putlara vermeyeceğim. (İşaya, 42/8)

- Rab, İsrailin Kralı ve kurtarıcısı, orduların Rabbi şöyle diyor: İlk benim ve benden başka Allah yoktur. (İşaya, 44/6)

- Ey Yakub ve çağırdığım İsrail beni dinle: Ben O'yum, ilk Ben'im, sen de Ben'im. Evet yerin temelini benim elim koydu, ve gökleri sağ elim yaydı, ben onları çağırınca birlikte dikilip dururlar. (İşaya, 48/12-13)

- Bütün milletleri ve dilleri bir araya toplayacağım vakit geliyor. (66/1)

- Sion'dan (Kudüs'te Süleyman mabedinin yapıldığı tepe) figan sesi işitiliyor, nasıl helak olduk, çok utandık, çünkü memleketi bıraktık, yurtlarımızı yıktılar. (Yeremya, 9/19)

- Rab şöyle diyor: İşte Babil'e karşı helak edici bir yol uyandıracam Babil'in ortasından kaçın, herkes canını kurtarsın. (Yeremya, 51/1-6)

- Babil Kralı Nebukatnetsar, Yerusolime (Kudüs'e) geldi ve onu kuşattı ve Rab Yahuda Kralı Yehoyakim'i ve Allah evinin takımlarından bir kısmını onun eline verdi. (Daniel, 1/1-2)

- Ey Kırıl (Babil Kralı), senin ilahlarına kulluk etmeyiz ve dikmiş olduğun heykellere tapmayız (Babil'deki Yahudiler söylüyor.) (Daniel, 3/18)

- (Babil Kralı), insanlar arasından kovuldu ve saç kartal tüyleri gibi ve turnakları kuşlarınki gibi uzayınca kadar öküzler gibi ot yedi, bedeni göklerin çığı ile ıslandı. (Daniel, 4/33)

- Med Kralı Darius: İnsanlar, Daniel'in Allahundan titresinler ve korksunlar, çünkü o Hay —yaşayan— Allaktır. Aslanların pençesinden Daniel'i kurtaran odur. (Daniel, 6/25-26)

- Ey İsrail oğulları, Rab'bin sözünü dinleyin, çünkü memlekette oturanlarla Rab'in davası var, çünkü memlekette hakikat, iyilik, Allah bilgisi yok. Lanet ve yalan, adam öldürme, hırsızlık ve zinadan başka bir şey yok. (Heşen, 4/1-2)

- Ben Mısır diyarından senin Allahın olan Rab'bim. Ve benden başka Allah tanımayacaksın. (Heşen, 13/4)

- Ey İsrail, Allahın Rab'be dön, çünkü kendi fesadıyla yıkıldın. (Heşen, 14)

- Onların dönekliklerine şifa vereceğim, onları gönülden seveceğim, çünkü öfkem ondan döndü. (Heşen, 14/4)

- Allahınız Rab'be dönün, çünkü lutfeder, çok acır, geç öfkelenir. (Yoel, 2/1)

- Ey İsrail oğulları, yeryüzünün bütün aşiretlerinden yalnız sizi tanıdım. (Amos, 3/1-2)

- Rab, kıskanç ve öc alan Allaktır, düşmanlarına kin tutar. (Nahum, 1/2)

- Ben kavmimi şark diyarından ve garp diyarından kurtaracağım ve onları getireceğim ve Yerusolim içinde oturacaklar. (Zekarya, 8/7)

- Ey Sion kızı (Kudüs), kralın adildir ve kurtarıcıdır, alçak gönüllüdür, bir eşek üstüne binmiş sana geliyor. (Zekarya, 9/9)

2- İncil'den Alıntılar

- Matta İncil'i:

- Sanmayın ki ben şeriatı yahut peygamberleri yıkmaya geldim, ben yıkmaya değil, fakat tamam etmeye geldim. (5/17)

- Bir kadına şehvetle bakan her adam zaten yüreğinde onunla zina etmiştir. (5/27)

- Göz yerine göz, diş yerine diş denildiğini işittiniz, fakat ben size derim ki: Kötüye karşı koyma, senin sağ yanağına kim vurursa ona ötekini çevir. (5/38)

- Düşmanlarınızı sevin. Eğer sizi sevenleri severseniz, ne karşılığı olur? Vergi toplayanlar da öyle yapmıyorlar mı? (5/44-46)

- Sadaka verdiğin zaman, sol elin sağ elinin ne yaptığını bilmesin. (6/3)

- Yarın için kaygı çekmeyin. (6/34)

- Yeryüzüne selamet getirmeye geldim sanmayın, ben selamet değil, fakat kılıç getirmeye geldim. Çünkü ben adamla babasının, kızla anasının ve gelinle kaynanasının arasına ayrılık koymaya geldim. Ve adamın düşmanları kendi ev halkı olacaktır. Babayı ve anayı benden çok seven bana layık değildir. Oğlu veya kızı benden çok seven bana layık değildir. Ve haçını alıp ardınca gelmeyen bana layık değildir. (10/34)

- Biri İsa'ya dedi: İşte anan ve kardeşlerin seninle söyleşmek isteyerek dışarda duruyorlar. İsa dedi: Benim anam kimdir ve kardeşlerim kimlerdir? Elini şakirtlerine —havarilerine— doğru uzatıp dedi: İşte benim anam ve kardeşlerim. Çünkü göklerde olan Babamın iradesini kim yaparsa benim kardeşim, kız kardeşim ve anam odur. (12/46-50)

- Ağıza giren şey insanı kirlilemez, fakat ağızdan çıkan şeydir ki insanı kirliletir. (15/11)

- İsa: ben kimim dersiniz? Simun Petrus cevap verip dedi: Sen hay olan Allahın oğlu Mesihsin. (16/16)

- Bir kimse ardımdan gelmek isterse, kendini inkâr etsin ve haçını yüklenip ardımda yürüsün. (16/24)

- Buluttan bir ses, sevgili oğlum budur, ondan razıyım, onu dinleyin dedi. (17/5)

- Ey imansız ve sapık nesil, ne vakte kadar sizinle beraber olacağım, size ne vakte kadar dayanacağım? (17/17)

- Küçük çocuklar gibi olmazsanız göklerin melekûtuna asla girmeyeceksiniz. (18/3)

- Aranızda kim büyük olmak isterse hizmetçiniz olsun. (20/26)

- İmanınız olup şüphe etmezseniz, bu dağa kalk denize atıl dersiniz olacaktır. (21/21)

- Allah ölümlerin Allahı değil, ancak yaşayanların Allahıdır. (22/33)

- Şeriatla büyük emir hangisidir? İsa ona dedi: Allahın Rabbi bütün yüreğinle, bütün canınla, bütün fikrinle seveceksin. İkincisi şudur: Komşunu kendin gibi seveceksin. Bütün şeriat ve peygamberler bu iki emre bağlıdır. (22/36-40)

- (Yazıcılara ve Ferisilere): Siz ey yılanlar, siz ey engerekler nesli cehennem hükmünden nasıl kaçacaksınız? (23/29-33)

- Ruh isteklidir, fakat beden zayıftır. (26/41)

- İsa haçta "Eli Eli Lama Sabaktani, yani Allahım Allahım beni niçin bıraktın" diye yüksek sesle bağırıyordu. (27/46)

Markos İncil' i:

- "Kıyamet yoktur." diyen Sadukiler (Yahudilerde bir din adamları grubu), Ona (İsa'ya) geldiler ve kendisine sordular: Ey muallim Musa bize yazmıştır ki (Tevrat: Tesniye, 25/5), eğer bir adamın kardeşi ölüp karısını bırakır ve çocuk bırakmazsa, kardeşi onun karısını alıp kardeşine zürriyet yetiştirsin... Kadın, yedi kardeşle sırayla evlenip (kardeşlerin ölümü nedeniyle) zürriyet bırakmadan kadın kendisi de ölürse, kıyamette onlardan kimin karısı olacaktır? Çünkü yedisi de onu aldılar. İsa da onlara de-

di: Siz kitapları ve Allahın kudretini bilmediğinizden sapıtmıyor musunuz? Zira ölümler kıyam ettikleri vakit ne evlenirler ne de kocaya verilirler, ancak göklerde melekler gibidirler. Fakat ölümlerin kıyam ettikleri meselesine gelince, Musa'nın kitabındaki Çalı fıkrasında Allahın ona "Ben İbrahimin Allahı, İshakın Allahı ve Yakubun Allahıyım (Tevrat, Tesniye, 6/4,5) diye nasıl söylediğini okumadınız mı. O ölümlerin değil, ancak yaşayanların Allahıdır, siz çok sapıtlıyorsunuz. (12/18-27)

-İsa kıyam ettiği zaman, önce kendisinden yedi cin çıkarmış olduğu Mecdelli Meryem'e göründü. O da gitti, İsa ile beraber bulunmuş olanlara haber verdi... (16/9-10)

-Rab İsa, onlara söyledikten sonra göğe alındı ve Allahın sağında oturdu. (16/19)

Luka'ya Göre İncil:

- İsa, Ruhülkudüsle dolu olarak Erden'den avdet etti ve Ruh tarafından çöle sevk edildi. Kırk gün İblis tarafından denendi. O günlerde bir şey yemedi. (4/1)

- Hiçbir peygamber kendi memleketinde makbul değildir. (4/24)

- İştien ve yapmayan, toprağın üzerine temelsiz ev yapan adama benzer. (6/49)

- Dinlediğinize dikkat edin, çünkü kimde var ise ona verilecek, kimde yok ise kendisinde var sandığı da ondan alınacaktır. (8/18)

- Dua ederken yüzünün görünüşü başka oldu, elbisesi çok ak ve parlak oldu ve işte iki kişi onunla konuşuyorlardı, bunlar Musa ile İlyas idiler. (9/29)

- Ben de size derim: Dileyin size verilecektir, arayın bulacaksınız, kapıyı çalın size açılacaktır. Zira her dileyen alır, arayan bulur ve kapı çalına açılır. (11/9-10)

- Ben dünyaya ateş atmaya geldim, eğer şimdiden tutuşmuş iseniz daha ne isterim? (12/49)

- Şeriat ve peygamberler Yahya'ya kadar idi, o zamandan beri Allahın melekutu müjdeleniyor ve herkes ona zorla giriyor. (16/16)

- Karısını boşayan ve bir başkasıyla evlenen her adam zina eder ve bir kocanın boşadığı ile evlenen de zina eder. (16/18)

• Eğer bir hardal tanesi kadar imanınız olsaydı, siz bu dut ağacına, kökünden sökül, denizin içine dikil, derdiniz ve size itaat ederdi. (17/6)

- (Ferisiler: Yahudilerde bir mezhep grubu). Ferisiler tarafından, Allahın melekutu ne vakit gelir diye İsa'ya sorulduğunda cevap verdi: Allahın melekutu içinizedir. (17/21)

- İsa yaklaştığı zaman şehri gördü ve onun üzerine ağlayarak dedi: Bugün olsun selamete yarayan şeyleri keşke sen bilseydin... senin üstünde taş üstünde taş bırakmayacaklar. (20/41-44)

- Kaysere vergi vermek (Roma Kırallına) caiz mi, değil mi diye ona sordular, İsa dedi: Kayserin şeylerini Kaysere, Allahın şeylerini Allaha ödeyin. (20/22)

- Yerusallim'i —Kudüs'ü— ordularla kuşatılmış gördüğünüz zaman, bilin ki onun yıkılması yakındır. Kılıçtan geçirilecekler, bütün milletlere esir olarak götürüleceklerdir. Ve milletlerin zamanı doluncaya kadar Yerusallim Melekutu yakındır. Doğrusu size derim: Bütün bu şeyler yerine gelinceye kadar bu nesil geçmeyecektir. (21/31-32)

- İsa gündüzleri mabette öğretiyordu, geceleri de dışarı çıkarak Zeytinlik denilen dağda geceliyordu. (21/37)

- Kavmin ihtiyar heyeti, başkâhinler ve yazıcılar toplandılar, onu millet meclisine getirip sordular: Sen Allahın oğlu musun? Onlara dedi: Söylediğiniz gibidir, çünkü ben oyum. (22/66-70)

- İsa'yı Pilatus'un (Roma'nın Kudüs valisi) önüne getirdiler. Pilatus, sen Yahudilerin kralı mısın diye sordu. İsa ona cevap verip söylediğini gibidir dedi. Pilatus: Ben bu adamda hiçbir suç bulamıyorum dedi. (23/1-4)

- Suçluları haça gerdiler. İsa, Ey Baba onları bağışla, çünkü ne ettiklerini bilmiyorlar dedi. (23/33-34)

Yuhanna'ya Göre İncil

- Kelâm başlangıçta var idi ve Kelâm, Allah nezdinde idi. Ve Kelâm Allah idi. Her şey onunla oldu. Hayat onda idi ve hayat insanların nuru

idi. Nur karanlıkta parlar ve karanlık onu anlamadı. (1/1-5)

- Musa ile şeriat verildi, İsa Mesih ile inayet ve hakikat oldu. Hiçbir zaman Allahı kimse görmemiştir. Babasının kucığında olan biricik oğul, kendisi onu bildirdi. (1/17-18)

- Yahya şahadet edip dedi: Ruhun gökten güvercin gibi indiğini gördüm ve onun üzerinde kaldı... İşte Allahın kuzusu, Ben de görüp Allahın oğlu budur diye şahadet ettim. (32-34-36)

- Yahudilerin Fışhı —bayramı— yakındı, İsa da Yerusallim'e çıktı Mabette sığır, koyun ve güvercin satanlar ile sarrafları oturmakta buldu. İplerden bir kamçı yapıp hepsini, koyunları da sığırları da mabetten kovdu, sarrafların paralarını döktü ve masalarını devirdi ve güvercin satanlara dedi: babamın evini bir ticaret evi yapmayın. Bu mabeti yıkın, üç günde ben onu ayağa kaldırıyorum... İsa beden mabedi için söylüyordu. (Çarmıhta öldükten üç gün sonra dirilmesi için söylemiş). (2/13-21)

- Bir kimse sudan ve Ruhtan doğmadıkça Allahın melekutuna giremez. Bedenden doğan bedendir, Ruhtan doğan ruhtur. (3/5-6)

- Hiç kimse göğe çıkmamıştır, ancak gökten inmiş olan insanoğlu çıkmıştır, o ki göktedir. (3/13)

- Allah dünyayı öyle sevdi ki biricik oğlunu verdi, ta ki ona iman eden her adam helâk olmasın, ancak ebedi hayatı olsun. (3/16)

- Oğula iman edenin ebedi hayatı olur, fakat oğula itaat etmeyen hayat görmeyecektir, fakat Allahın gazabı onun üzerinde olacaktır. (3/36)

- Bu sudan her içen yine susar, fakat kendisine benim vereceğim sudan kim içerse ebediyen susamaz. (4/13-14)

- (Samiriyeli kadına) Siz bilmediğinize tapınıyorsunuz, biz bildiğimize tapınıyoruz, zira kurtuluş Yahudilerdedir... Allah ruhtur ve ona tapınanların ruhta ve hakikatte tapınması gerektir. Kadın dedi: Biliyorum ki Hristos denilen Mesih gelecektir, o gelince bize her şeyi bildirecektir. İsa ona dedi: Sana söyleyen ben, oyum. (4/22-26)

- İsa oradan (Samiriyeli'den) Galile'ye gitti, çünkü bir peygamberin kendi memleketinde itibarı olmadığına İsa kendisi şahadet etmişti. (4/44)

- Siz Musa'ya iman etmiş olsaydınız, bana da iman ederdiniz, zira o

benim için yazmıştır. (5/46)

- Hayat veren ruhtur, beden hiç işe yaramaz. Size söylemiş olduğum şeyler ruhtur ve hayattır. (6/63)

- Babadan kendine verilmiş olmadıkça kimse bana gelemez. (6/65)

- Yahudiler şaşır: Hiç öğretilmemiş olduğu halde bu adam yazıları nasıl biliyor dediler. İsa da cevap verip dedi: Öğrettiğim benim değil, fakat beni gönderenindir. (7/15-16)

- Size şeriatı Musa vermedi mi? Ve sizden kimse şeriatı yapmıyor. Neden beni öldürmeye çalışıyorsunuz? Halk cevap verdi: Sende cin var, kim seni öldürmeye çalışıyor? (7/19-20)

- Görünüşe göre hükmetmeyin, doğru hükmedin. (7/24)

- Ben kendiliğinden gelmedim, fakat beni gönderen gerçektir, siz onu bilmiyorsunuz. Ben onu bilirim çünkü ondanım, ve o beni gönderdi. (7/28-29)

- İsa dedi: Eğer bir kimse susarsa bana gelip içsin. Kitabın dediği gibi bana iman edenin içinden diri su ırmakları akar. (7/37-38)

- İsa dedi: Ben dünyanın nuruyum, benim ardımda gelen karanlıkta yürümez ve kendisinde hayat nuru olur. (8/12)

- İsa Yahudilere dedi: Siz aşağıdansınız, ben yukardanım, siz bu dünyadansınız, ben bu dünyadan değilim. Bundan ötürü günahlarınız içinde öleceksiniz. (8/23-24)

- Beni gönderen benimledir, o beni yalnız bırakmadı. (8/29)

- Günah işleyen herkes günahın kölesidir. (8/34)

- Ben Allaha çıkıp gectim, çünkü ben kendiliğinden de gelmedim, fakat o beni gönderdi. Siz babanız İblisensiniz. (8/42-44)

- Eğer bir kimse benim sözümü tutarsa ebediyen ölüm görmeyecektir. (8/51)

- İbrahim olmadan önce ben varım. (8/58)

- Ben dünyada oldukça dünyanın nuruyum. (9/5)

- Ben koyunların kapısıyım. Benden evvel gelenlerin hepsi hırsız ve haydutturlar, fakat koyunlar onları dinlemediler. Ben kapıyım, eğer bir kimse benden girerse kurtulur: girer çıkar, otlak bulur... Ben iyi çobanım,

iyi çobanlar, koyunlar uğruna canını verir... Tek sürü tek çoban olacak. Bunun için Baba beni sever, çünkü ben canımı veririm ta ki onu tekrar alayım. Bu sözlerden dolayı Yahudiler dediler: Onda cin var, delidir, niçin onu dinliyorsunuz? (10/7-20)

- Sen insan iken kendini Allah ettiğinden dolayı taşıyoruz. İsa cevap verdi: "Ben dedim: siz ilahlarsınız." (Mezmun: 82/6) diye şeriatınızda yazılı değil mi? Söz bana iman etmezseniz bile işlere iman edin ki Baba'nın bende ve benim Baba'da olduğumu bilip anlayasınız. Yine onu tutmaya çalıştılar, İsa da onların elinden çıktı.

- Bana iman eden bana değil, ancak beni gönderene iman eder. Ve beni gören beni göndereni görür... Ve bir adam sözlerini işitip tutmazsa ona ben hükmetmem, çünkü dünyaya hükmetmeye gelmedim, ancak dünyayı kurtarmaya geldim. Beni reddedip sözlerimi kabul etmeyene hükmeden biri vardır. Benim söylediğim sözdür ki son günde ona hükmedecektir. Çünkü ben kendiliğinden söylemedim. (12/44-49)

- İsa yemekten kalkıp esvabını bir yana koydu ve bir peşkir alıp kuşandı, sonra leğene su koyup şakirtlerin ayağını yıkamaya ve kuşandığı peşkirle silmeye başladı. Onların ayaklarını yıkayıp esvabını aldıktan sonra yine sofraya oturunca onlara dedi: Benim size ne yaptığımı biliyor musunuz? Siz beni Muallim ve Rab diye çağırıyorsunuz ve işi diyorsunuz, zira ben oyum. Madem ki ben Muallim ve Rab olduğum halde ayaklarınızı yıkadım, siz birbirinizin ayaklarını yıkamaya borçlusunuz, size bir örnek verdim. (13/4-15)

- (Havarilere) Size birbirinizi seviniz diye yeni bir emir veriyorum. Siz sevdiğim gibi siz de birbirinizi seviniz. (13/34)

- İsa Tomas'a dedi: Yol ve hakikat ve hayat benim. Ben vasıta olmadıkça Baba'ya kimse gelmez. Eğer beni tanımış olsaydınız Babam'ı da tanımış olurdunuz, şimdiden onu biliyorsunuz ve gördünüz... Bu kadar zaman sizinle beraberim de beni tanımadın mı ey Filipus? Beni görmüş olan Baba'yı görmüş olur. Sen nasıl Baba'yı bize göster diyorsun. İman etmiyor musun ki ben Baba'dayım, Baba da bendedir. Bende duran Baba kendi işlerini yapar. Bana iman eden ettiğim işleri kendisi de edecektir. (14/6-12)

- Benim ismimle Baba'nın göndereceği Tesellici, Ruhülkudüs, O, size her şeyi öğretecek ve size söylediğim her şeyi hatırlınıza getirecek. (14/26)
- Baba benden büyüktür. (14/28)
- Artık size kul demem, çünkü kul efendisinin ne yaptığını bilmez, fakat size dost dedim, çünkü Baba'mdan işittiğim bütün şeyleri size bildirdim. Siz beni seçmediniz, ben sizi seçtim. (15/15-16)
- Eğer gelmemiş ve onlara söylememiş olsaydım günahları olmazdı, fakat şimdi günahları için özürleri yoktur. (15/22)
- Siz keder çekeceksiniz, fakat kederiniz sevince dönecektir. (16/20)
- Baba'dan çıktım ve dünyaya geldim, yine dünyayı bırakıp Baba'ya gidiyorum. (16)
- Dünyada sıkıntınız vardır, fakat cesur olun, ben dünyayı yendim. (16/33)
- (Ey Baba) Dünyanın kuruluşundan önce beni sevdim. (17/24)
- Pilatus: Seni kendi milletin ve baş kâhinler elime verdiler, ne yaptın? İsa cevap verdi: Benim krallığım bu dünyadan değildir. (18/35)
- İsa ölümlerden kıyam ettikten sonra şimdi bu üçüncü defadır ki şakirtlerine göründü.

3- Kur'an'dan Alıntılar

- Allah, o Allahtır ki kendinden başka hiçbir Allah yoktur. (3/2)
- Allah, azizdir, intikam sahibidir. (3/3-4,14/47)
- Allahın azabı çok şiddetlidir. (3/11)
- Allah size kendisinden korkmanızı emrediyor. (3/28)
- Allah, kullarını çok esirgeyicidir. (2/30)
- Allah, çok bağışlayıcı ve merhametlidir. (3/31, 5/3)
- Göklerde ve yerde olan her şey Allahın yaratığıdır. (3/109, 126, 131, 132, 170)
- Allah, sözlerinizi işitir, niyetlerinizi bilir. (3/121)
- Allah, güzel iş yapanları sever. (3/14)
- Allah da iyilik edenleri sever. (3/134, 5/13, 56/93)
- Dost olarak Allah yeter, yardımcı olarak da Allah yeter. (42/31, 4/45, 123)

- Kim peygambere itaat ederse, Allah'a itaat etmiş olur. Yüz çevirenlere gelince, seni onların başına bekçi göndermedik. (4/80)
- Allah üzerinize gözcü bulunuyor. (4/1)
- Allah, din konusunda ağır yükleri hafifletmek ister, zira insan sabır ve dayanma bakımından çok zayıftır. (4/8)
- Allah, gururlu ve böbürlenlen insanları sevmez. (4/36)
- Allah, İbrahim'i dost edinmiştir. (4/64)
- Allah, söylenenleri işitici, yapılanları görücüdür. (4/134)
- Allah, münafıklarla kafirlerin hepsini cehennemde toplayacaktır. (4/140)
- Allah, Musa ile aracısız konuştu. (4/64)
- Eğer Allah, dileseydi hepinizi bir şeriata bağlı bir ümmet yapardı. (11/118-5/48, 16/93, 42/8)
- Allah, aşırı gidenleri sevmez. (5/87)
- Allah, dilediği kimseyi saptırır, dilediğini doğru yolda bulundurur. (6/13, 35/8)
- Kur'an, alemler için ancak bir öğüttür. (6/90, 12/104, 36/69, 38/87, 68/52)
- Ölüden diri, diriden ölü çıkaran odur. (6/95, 30/19)
- Allah, dilediğine sıkıntı, dilediğine ferahlık verir. (6/125)
- Allah, israf edenleri sevmez. (6/141, 7/131)
- Allahtan başka dost edinip onlara uymayın. (7/3)
- Biz herkese ancak gücünün yettiğini teklif ederiz. (7/42, 23/62)
- Allah, gökleri ve yeri altı günde yarattı, sonra arşı istila etti. (7/54, 10/3, 11/7, 25/59, 32/4, 50/38, 57/4)
- Doğrusu Allah insanlara zerrece zulmetmez, insanlar kendilerine zulmederler. (10/44)
- Sana düşen ancak tebliğdir, hesaba çekip ceza vermek de yalnız bize aittir. (14/52, 16/82, 24/54, 88/26)
- O zalime, ölümünden sonra cehennem vardır ve irin suyundun içirilecektir. (14/16)
- Gerçekten insan, çok zalimdir, çok nankördür. (14/34, 22/66)

- De ki: "Ben açık bir korkutucuyum." (15/89)
- Allah dileyeydi, hepinizi hidayete (kurtuluşa) erdirirdi. (16/9)
- Ey Resulüm, doğru yöne yönelerek İbrahim'in dinine uy. (16/123)
- Biz, peygamber göndermedikçe azap etmeyiz. (17/15)
- Hak geldi, batıl zail oldu. (17/81, 34/49)
- Bir de sana *Ruh*'tan soruyorlar, de ki: Ruh Rabbimin bildiği bir iştir ve size ilimden ancak az birşey verilmiştir. (17/85)
- Biz, gök ile yeri ve aralarındaki şeyleri boş bir eğlence için yaratmadık. (21/16, 38/27, 44/18)
- Allah, yaptığından sorumlu olmaz, kullar ise sorumlu olurlar. (21/23)
- (Ey Resulüm) de ki: Ey insanlar, ben size ancak açık anlatan bir korkutucuyum. (22/49, 25/11, 38/65, 38/70)
- Allah, varlığı kendinden olan Hak'tır. (22/62)
- Allah, dilediği kimseyi nuruna kavuşturur, Allah insana böyle misaller verir. (24/35)
- Yeryüzünde çalımla yürüme, Allah büyüklük taslayanı, övüneni sevmeyiz. (31/18)
- Normal yürü, sesini alçalt. (31/19)
- Kâfirlerin boynuna demir halkalar vururuz, yaptıklarının cezasını çekerler. (34/33)
- De ki hiç bilenle bilmeyen bir olur mu? Ancak akıl sahibi anlar. (39/9)
- Sabredip başışlamak, işlerin en hayırlısıdır. (42/43)
- Ben sırf korkutan bir peygamberim. (45/9)
- Kur'an, zalimleri korkutmak ve müminleri müjdelemek için Arapça bir dille indirilmiş (Tevrat'ı doğrulayan) bir kitaptır. (46/12)
- Bir kavim, diğer bir kavimle alay etmesin. (49/11)
- Sizi soylara, kabilelere, ayırdık ki birbirinizi tanıyasınız. (49/13)
- Hakikaten insan için kendi çalıştığından (emeğinden) başkası yoktur. (53/39)
- O, insanı, yanmış kerpiç gibi kuru bir çamurdan yarattı. (55/14)
- O, evveldir ve ahirdir, zahirdir ve batındır. O, her şeyi bilendir. (57/3)

- O cehennem de, insanlar için ancak bir öğüttür. (74/31)
- (Mekke halkına) Ne oluyor ki Kur'an'dan yüz çeviriyorlar, sanki ürkmüş yaban eşekleri gibi aslandan kaçmaktalar. (74/54, 80/11, 80/27)
- Kahrolası insan, ne nankör şeydir. (80/17, 100/6)
- Sen ancak bir öğüt vericisin, onlar üzerine bir zorlayıcı değilsin. (88/21/22)
- İşte sizi, alevlendikçe alevlenen bir ateşle korkuttum. (92/14)
- Rabbın seni terketmedi (ey resulüm), darılmadı da. (93/3)
- Kalpleri vardır kavramazlar, gözleri vardır görmezler, kulakları vardır duymazlar, işte onlar hayvan gibidirler, hatta daha da şaşkındırlar. İşte asıl gafiller onlardır. (71/79)
- Biz insanı, en güzel bir biçimde yarattık, sonra onu aşağıların aşağısına çevirdik. (95/4-5)
- İnsanı bir kan pıhtısından yarattı. (96/2)
- Sizin dininiz size, benim dinim de bana. (109/6)
- Bilesiniz ki Allahın dostlarına korku yoktur, onlar üzülmeyiz de. (10/62)
- Allah, her an yaratma halindedir. (55/29)
- Allah, her canlıyı sudan yarattı. (24/45)
- Allah, müminlerin dostudur. (3/68)
- Kâfirler cehennemde ateşin çırasındırlar. (3/10)
- Kim Allah'a ve Peygamberine itaat ederse, Allah, onu, ağaçları altından ırmaklar akan cennetlere koyar. (4/13, 122-5/85-47/12-14/23-10/9-13/35-5/19)
- Erkekler, kadınlar üzerine yönetici ve egemendirler, çünkü Allah birini diğerinden üstün yaratmıştır. (4/34)
- Geçimsiz kadınlara önce öğüt verin, uslanmazlarsa yatakta yalnız bırakın, yine dinlemezlerse dövün. Size uyarlarsa incitmeye bahane aramayın. (4/34)
- Dünyanın zevki pek azdır. (4/77)
- Mekke müşrikleri Allah'ı bırakıp yalnız dişi putlara (Lât, Uzza ve Menat) tapıyorlar. (4/117)

- Yahudiler Musa'ya mucize göster dediler, bunca mucize gelmişken tuttular buzağıya taptılar. (4/153)

- Bir topluluğa olan kininiz sizi adaletsizliğe götürmesin. (5/8)

- Şüphesiz ki Tevrat'ı biz indirdik, onda bir hidayet, bir nur vardır. (5/44)

- İsa'yı Tevrat'ın tastikçisi olarak gönderdik, ona İncil'i verdik. (5/46)

- O, sizi bir çamurdan yaratan, sonra ölüm ecelini takdir edendir. (6/2)

- Kâfirler şöyle derler: Bu Kur'an eskilerin masallarından başka bir şey değildir. (6/25)

- Dünya hayatı, bir oyun ve eğlenceden başka bir şey değildir. (6/32-29/64-36-58/20)

- En büyük günahkârları en yüksek mevkide bulunduruyoruz ki orada hile yapsınlar. Halbuki onlar hileyi ancak kendilerine yapıyorlar da farkında değiller. (6/123)

- Musa: Rabbim, yüzünü göster: Allah: "Beni hiçbir zaman göremezsin" (7/143)

- Benim amelim bana, sizin ameliniz size aittir. (10/41)

- Kur'an, uydurulur bir söz değildir. Kendinden önce inen ilahi kitapların tastiki ve her şeyin beyanıdır. (12/111)

- Allahın katında her şey ölçü ileler. (13/8)

- Kıyamet günü, suçlu kâfirleri birbirine bağlanmış, kelepçeli görürsün. (14/4)

- Hepiniz cehenneme gidecekiniz, sonra Allah'tan sakınanları kurtaracağız. (19/71)

- Rabbin katında bir gün, sizin bin seneniz gibidir. (22/47)

- Eğer dileseydik, her memleket halkına bir peygamber gönderirdik. (25/51)

- Allah dilediğine rızkı genişletir, dilediğine kısar. (29/62-30/37)

- Gerçekten Allah ve melekleri peygambere salât ederler. Ey insanlar siz de ona salât edin. (33/56)

- İbrahim de Nuh'un dinindendir. (37/83)

- De ki hiç bilenle bilmeyen bir olur mu? Ancak akıl sahipleri anlar. (39/9)

- Ancak bana gönderilen vahye uyuyorum. Ben sırf korkutan bir peygamberim. (45/9)

- Cennetin hali: Su, süt, şarap, bal ırmakları, her çeşit meyva. (47/15)

- Gerçekten biz, her şeyi bir kaderle yaratmışızdır. (54/49)

- Cennetlerin hepsinde huyları iyi olan güzel yüzlü hanımlar... (55/70)

- Onlar için iri gözlü huriler de var. (56/22)

- Sanki onlar (münafıklar), direk olmuş keresteler gibidirler. (63/4)

- Allah dilemeyince siz dileyemezsiniz. (76/30, 81/28)

- Takva sahiplerine cennet var, Bahçeler, üzümler var. Aynı yaşta tohumcuk sineliler, hem doğun kadınlar var. (78/31, 32, 33, 34)

- Allah sizi yerden bitki bitirir gibi bitirmiştir. (71/17)

- Ayetlerin bir kısmı açık, bir kısmı kapalıdır. (3/7)

- İnsanların çoğu zan peşinde yürürler. (6/116)

- İnsanlar, kendilerine diye kederden nerdeyse nefesine kıyacaktın. (26/3)

- (Ey Resulüm) gerçekten sana biat edenler, ancak Allah'a biat etmiş olurlar. (48/10)

- Bu (Kur'an), Mekke ve çevresindekileri uyarman için sana indirdiğimiz ve kendinden öncekileri doğrulayan mübarek bir kitaptır. (6/92)

- (De ki) Ben ancak bu şehrin (Mekke'nin) Rabbine (ki o burayı dokunulmaz kılmıştır) kulluk etmekle emrolundum. (27/91,92)

- "Onu peygamber kendisi uydurdu" diyorlar öyle mi? O, senden önce kendilerine hiçbir uyarıcı (peygamber) gelmemiş olan bir kavmi uyarman için (doğru yolu bulurlar diye) Rabbinden gönderilen hak (kitap) tır. (32/3)

- Şehirlerin anası (olan Mekke'de) ve onun çevresinde bulunanları uyarman ve asla şüphe olmayan kıyamet günüyle onları korkutman için, sana böyle Arapça bir Kur'an vahyettik... (42/7)

b- Uzak Asya Dinlerinden Alıntılar

Tevrat, İncil ve Kur'an'dan sonra Doğu Asya Dinleri hakkında özet bilgiler vermeye çalışacağız.

1- *Hinduizm*: Hinduizm, yaşayan dinlerin en eskisi olup yaklaşık dört bin yıllık bir geçmişi vardır. Semitik dinlerde olduğu gibi tek kurucusu yoktur. Mitoloji ve destanların birçok kişi tarafından derlenip toplanmasıyla oluşturulmuş olan bu din, uzun zaman içinde sürekli değişikliğe uğramıştır. Günümüzde de çağ dışı kalan yanları üzerinde değiştirmeler sürmektedir.

Çeşitli ırkların, dillerin ve kültürlerin karışıp kaynaştığı Hindistan, dinsel felsefenin de beşiği sayılmaktadır. Bu felsefenin özelliği, gerçeği kavrama yolunda bireysel çabaya ve deneye ağırlık vermesidir. Bu anlayışa göre dış görünüşün altındaki öz öğrenilemez ve öğretilemez. Gizemcilik de bu esasa dayanmaktadır. Hint Dinlerinin kaynağı yerlilerin *Vedalar*ıdır. İnanişâ göre *Vedalar*, insan zihninin ürünü olmayıp Tanrısaldır. Çok tanrılı *Vedacılık* (*Vedizm*) uzun süreli değişimlerden sonra Brahmanizmi ve Budizmi doğurmuştur. MÖ 6. yy'da kurulan Budizm ve Jainizm, Brahmanizme tepki olarak Ateizme yönelmiştir.

Zengin bir mitolojik ve dinsel kaynak olan *Vedalara*, daha sonraları *Mahabarata* ve *Ramayana* destanları da eklenmiştir. Hinduları en çok etkilemiş olan *Bağhavat-Gita*, Mahabarata Destanlarından alınmadır.

Hindistan'da 850 dil konuşulur. Bunların 17 tanesi resmi dildir. Dinsel dil olan *Sanskritçe*'yi kuzeyden gelen istilacı *Aryenler* getirmiştir. Bunlar kendilerine soylu anlamında "Arya", yerlilere de aşağı halk anlamında "Parya" diyorlardı. Sonraki yüzyıllarda Persler, Yunanlılar (İskender), İskitler, Baktrierler, Sakaslar, Kuşhanlar, Hunlar, Moğollar ve başkaları Hindistana girerek yerlilerle karışmışlardır.

Hint çok tanrıcılığı, tek tanrının değişik görünümünü ifade ettiğinden, temelde tek tanrıcılıktır denilir. *Brahma*, kendini üç ayrı biçimde gösterir: 1- *Brahma* (Yaratıcı), 2- *Vişnu* (Koruyucu), 3- *Siva* (Yıkıcı).)

Hint Toplumunun bir özelliği de değişmez ve geçişsiz sınıflara bölünmüş olması ve bunun dinler tarafından da aynen kabul edilmiş olmasıdır. Dört ana kast (sınıf) şunlardır: 1- Brahmanlar (Din adamları) 2- Aryalar (Soylular, yöneticiler, askerler), 3- Çudralar (İşçiler, köylüler), 4- Paryalar (En aşağı sınıf ki insan bile sayılmazlar). Bu sınıfların sayıları zamanla

artmıştır. Kuşkusuz bu sınıfsal yapı, demokratik toplum anlayışının önündeki en büyük engellerden biridir.

Hinduizm, bir bakıma bir din olmaktan çok bir yaşam biçimidir, bir gelenektir, ahlak kurallarının bir toplamıdır. Aslında bu özellik bütün dinlerde vardır. Nitekim *Adige* inanışları da *Habze* kapsamı içindedir, "Din" kavramını anlatan bir kelime yoktur, ama Tanrı anlamına gelen "Tha" vardır.

Vedalar dört kitap halindedir:

1- Rig-Veda (MÖ 1500 yıllarında yazılmış olup en eski kutsal kitaptır.)

2- Sama Veda (MÖ 7. yy'da yazılmaya başlanan *Upanişadlar*, Sama-Veda'nın yorumudur)

3- Yajur-Veda

4- Atharya-Veda

Hinduizmin değişim dönemleri şöyledir:

1- *Veda Dönemi* (*Vedizm*): MÖ 2000 yıllarında İndüs Vadisine inen Hint-Avrupalılar (Aryenler) yerli halkla karışarak ilk dönemi oluşturdular. Kast sınıf temelini de onlar attılar.)

2- *Brahmanizm*: Din adamları güçlenince *Vedaları* kendi çıkarlarına göre değiştirdiler ve kendilerini imtiyazlı duruma getirdiler. Brahmanizmin güçlenmesi MÖ 9. yy'a rastlar.)

3- *Upanişadlar*: Upanişad yorumcularına göre (ki en ünlüleri MS 788-820 yılları arasında yaşamış olan *Şankara*'dır) her şeyin başı ve sonu *Brahma*'dır. İnsan ruhu (*Atman*) da ölümsüzdür, ancak madde ile birleşmiştir. Bu birleşme *Atman* için bir yükür.)

Hinduizme göre *Ruh*, beden ölümünden sonra yeniden doğuşlara geçer. Zaten tek bir kısa ömürde ruhun gelişimini tamamlaması çok zordur, bu nedenle yeniden doğuşlar, kurtuluşa kadar, yani *Brahma* ile birleşinceye kadar sürer.

4- *Jainizm* ve *Budizm*: MÖ 3. yy'da Brahmanizme tepki olarak ortaya çıkmıştır. (İlerde bunlar hakkında bilgi verilecektir.)

5- **Hinduizm**: MÖ 3. yy'dan itibaren Vedizm, Brahmanizm ve diğer akımların bileşimi olarak ortaya çıkmıştır. 18. yy'da Hinduizmin yeni dönemi başlar.

Hinduizmde bazı kavramlar: *Brahma* (Tanrı), *Evren*, İnsan ve diğerleri:

- *Brahma*: Brahma, ikiye ayrılır: Yaratılmamış (nitelsiz) Brahma, yaratılmış (nitelikli) Brahma.

Yaratılmamış *Brahma*: Doğmamıştır, ölmeyecektir, zamanı ve mekânı yoktur. Bir ve sonsuzdur. Değişmez gerçeğin gerçeğidir. Kelimelerle anlatılamaz. Simgesi Om'dur. "Bu" değil, "O" da değil, algılanamaz. Tanımlanamaz. Akılla kavranamaz. Onu tanıyan ölümsüz olur. Brahma, bütün niteliklerin ve ilişkilerin yadsınmasıdır. Brahmayı tapınma söz konusu olamaz, çünkü onunla herhangi bir ilişki kurulamaz. Brahma üzerine kesin bir şey söylenemezse de onu aramak boş bir çaba değildir. Upanişadlar, Brahma'yı aramanın, yaşamın en yüksek anlamı olduğunu, çünkü onun ölümsüzlük verdiğini söyler. Brahma'nın yaşanmasında insanın benliği yiter.)

Yaratılmış *Brahma*: İki Brahma arasında bir çelişki yoktur. Brahma, *Maya* (Evren) ile birleşerek yaratılmış Brahma'ya dönüşür ki buna "*İshvara-Kişisel-Tanrı-Efendi-Rab*" denir. Yaratılmış Brahma'ya normal (uyak) ruh durumunda tapılır.)

İçimizdeki bilen öznedir (ruhtur). İnsanlar, yapılacak kişisel bir Tanrıya gereksinim duyduklarından, Yaratılmamış *Brahma* kendini kişisel (Yaratılmış *Brahma*) olarak ortaya koymakla onların gereksinimlerine cevap vermiş olur. Gökteki Allah (İsa'nın Allah'ı-Baba), Yehova, Allah, Ishvara vb. odur. Evreni yaratan ve yöneten odur.

Vedalar, kişiliği olan bir Tanrıyı kabul etmemektedir. Hinduizme göre din, deneydir. Tanrıyı tanımak, Tanrı olmak demektir. Tanrıyı tanımakla insanın kuşkuları silinir ve yüreğinin düğümleri çözülür. Ölümlü insan, bedeninde ölümsüz olur. *Vedalarda*, akıl üstü düzeyde öğrenilen gerçek *Brahma*'dır. Brahma (Saf gerçek-bilinç), *Atman*'la özdeşdir. Her şey *Brahman*'dan çıkar, yine ona döner. Vedalara göre sen gerçek, her şeye işleyen

ebedi bir ruhtur, bilinciştir. Yaratılmış Brahma, varlıkların içinde bulunmakla beraber onlardan ayrıdır. Evren, Brahmanın soluğudur. Brahman, soluk verdiğinde biçimler görünür, soluk aldığı anda kaybolur.)

Upanişadlar'dan Seçmeler: Yukarda Upanişadlar hakkında bilgi verilmişti. Hinduizmin başlıca kaynaklarından olan Upanişadlar hakkında, onların ünlü yorumcusu, 8. yüzyılda yaşamış Hintli Bilgin *Şankara* şöyle bir tanım vermektedir: "Kişiyi cehaletten koparan, en yüksek amaç olan özgülüğe ulaştırın Tanrı bilgisidir."

Kitaptan kısa alıntılar:

- Bütün bilgiler Tanrıdan çıkar.

- Hiç kimse Tanrıyı gözüyle göremez, çünkü onun görülür bir şekli yoktur.

- Tanrı bilgisinin temeli sadelik, kendini kontrol, ve her işin tutkusuz olarak yapılmasıdır.

☞ Tanrı bu beden içinde.

- Tanrının her yerde olduğunu gören bilge kişi, alçak gönüllü ve sevinç içinde bir insandır. Dünyanın bütün pisliklerinden arınmıştır.

- Bu beden derinliklerinde gizlenmiş olan Tanrı — Atman —, ikiliğin olmadığı o saf bilinç durumunda idrak edilebilir.

- Böyle bir saflığa ulaşmış kişinin bütün düşünceleri, istekleri anında gerçekleşir.

- Tanrıyı bilen kişi Tanrı olur.

- İnsan, kişisel cehaletle örtülmüş Tanrıdır.

- Bütün yaratıklar besinden doğar, besinle yaşar, öldükten sonra yine besine dönüşürler.

- Uyku sırasında Tanrıya ulaşıyoruz, fakat onu bilmiyoruz.

- Tanrı, kendini göstermeyi diledi, milyonlarca şekil yaratarak o şekillere büründü. O her yerdedir, her şeyi bilir.)

- Kişinin arzusu onun kaderidir. Çünkü kişi iradesini ona göre kullanır. Ne ekirse onu biçer. (Buna *Karma* denir.)

- Atmanı bulan kişi, kendini kontrol eden, sakin, dengeli ve bütün tut-

kulardan kurtulmuş insandır.

Şankara'nın kendi eseri olan "*Anlayış Hazinesi*" kitabından bazı alıntılar veriyoruz:

- ☞ - Kurtuluş: İnsanın manevi benliği ile Tanrının bir olduğunu bilmektir.
- *Maya*: Evren demektir. Gerçek gibi görünür. Ama bir aldanıştır.
- *Amaç*: Yaşamın en son amacı Brahman'ı (Tanrıyı) tanımaktır.
- Brahmanın varlığının tek kanıtlanması, onun doğrudan deneyi midir?

- *Brahman Olmak*: Koşulsuz olarak Brahman'ı seven Brahman olur. Brahman'ı bilen ibadete ihtiyacı yoktur. Onu bilen sürekli sevinç içindedir.

- *Om*: Hint besmelesidir.
- *Yin ve Yan*: Erkek ve dişi enerji.
- Biz hak ettiğimizi elde ederiz.
- Biz hem Tanrıyız, hem onun hizmetkârıyız.
- *Atman, Saf bilinçtir.*
- *Cehalet*: Cehaletin başlangıcı yok, ama sonu var. Bilgiyle son bulur.
- *Gerçek Doğa*: Sen saf bilinçsin, senin gerçek doğan sevinç ve neşedir.
- Beden; Bedeni sağlam ve sağlıklı tut, devamını düşünme. ♪

Hinduizmin bugünkü türevleri:

Batıda müsbet bilimlerin ve teknolojinin gelişmesine karşın inançlarda meydana gelen boşluk ve bunalım, Batının gözünü Hinduizme ve Budizme çevirmiş, Hint ekolleri, batının ölçüleri ve kültürü de göz önüne alınarak yeniden düzenlenip Batıya sunulmuştur ve sunulmaktadır.

Batıda İslama, Tasavvufa ve tarikatlara karşı da ilgi artmışsa da ilginin çoğu yine de Doğu Asya'ya yöneliktir. Bunların bir kısmı hakkında kısa bilgiler veriyoruz:

- *Krişna Murti*: (1895-1986) Hintlidir. Üstün yetenekleri görülerek daha 14 yaşındayken İngiltere'ye götürülmüş, "Theosofi Derneği" tarafından dünyaya, geleceğin evrensel öğretmeni (Kurtarıcı Mesih) olarak tanıtılmıştı, ancak o kendisine verilmiş misyonu kabul etmedi. Başına getirildiği "Doğu Yıldızı" örgütünün 1929'da kapattı ve kapatış konuş-

masında şöyle dedi: "Şimdi başka bir örgüt kurup, bir başkasının gelip sizi kurtarmasını bekleyebilirsiniz. Kendinizi içine kapatmak için kafesler örmeniz beni ilgilendirmez. Benim tek isteğim, insanların koşulsuz ve tam bir özgürlüğe kavuşmalarına yardımcı olmaktır.

Bundan sonraki yaşamında okullar açtı, çeşitli toplantılarda konuşmalar yaptı, kitaplar yazdı. Sadece yol gösterdi, kurtarıcı olmaya soyunmadı. İşte görüşlerinden bazı alıntılar:

- Gerçek, yaşamın kendisidir ve yaşam değişmez bir şey değildir.
- İçinizde sevgi varsa, yüzünüz çevresine ışık saçacaktır.
- Tapınaklar, korkunun ürünüdür.
- Bir karşıta geçiş, değişme değildir.
- İnsanın kendini bilmesi acının sona ermesidir.
- Kişi, "Tanrı yoktur" ya da "Ben Tanrıyı biliyorum." diyemez.
- *Korku olmadığı zaman özgürlük vardır.*
- Her çeşit otorite bir engel oluşturur ve özgürlüğü önler.
- *Sathya Sai Baba*: (Yaşıyor): Hint'te ve batıda yaygın bir öğreti: Kendisinin *Avatar* olduğunu söylüyor (insanlığa hizmet için insan şeklinde bedenlenmiş tanrı). Bütün dinlere hoşgörüyle bakıyor. Eski Hint geleneklerinin ve değerlerinin korunmasından yana. Mucizeler gösteriyor ve bunları insanların ilgisini öğretiye çekmek için bir araç olarak kullandığını ileri sürüyor.

Sözlerinden Alıntılar:

- *Tek bir din vardır oda sevgi dinidir.*
- *Tanrı içimizde, yöremizde, ötemizdedir.*
- ☞ - Herkes, Tanrıdaki yurdunun özlemini çeken bir sürgündür.
- Size yol gösteren ve sizi koruyan, içindeki Tanrıdır.)
- Tanrıyı doğada değil, kendinizde arayın.
- ☞ - Her din Tanrıyı kendine göre tanımlar.
- Tanrıyla sizin aranızdaki mesafe, sizin koyduğunuz mesafedir.
- Neye sahipseniz onunla mutlu olun.)
- *Maharishi Mahesh Yogi*: İsviçre'de araştırma enstitüsü, Amerika'da

Üniversitesi, dünyanın birçok ülkelerinde dernekleri vardır. (Kendisi hayattadır.)

Alıntılar:

- Maddeyle bilincin temeli aynıdır. Bilinç enerjiye, enerji maddeye dönüşür.

- Bilgi, bilinçte yapılanmıştır.
- Sakin uyanıklık, farklı değerlerin aynı anda kavranmasıdır.
- Acının temeli, bilgisizliktir.
- Çeşitli bilinç düzeylerinde dünya gerçekleri farklı görünür.
- Hayat, korku düzeyinde yaşanıyor.
- Doğru yaşamak için incelmış, arınmış fizyolojiye ve sinirlere gerek vardır.

- Mutluluk vermek için mutlu olmak gerekir.
- Doğa yasalarının alanı, tohumdan tohumadır.
- Doyum hali, tüm eylemlerin amacıdır.
- Kimseyi suçlamayın, olumsuzluğu barındırmayın.
- Tüm hastalıklar ve acılar, doğa yasalarına uymamaktan doğar.

2- Budizm

MÖ 6. yy'da Hindistan'da Buda tarafından Brahmanizme tepki olarak kurulmuştur. Hindistan'da Budist sayısı azdır. Daha çok Çin, Japonya, Güney Doğu Asya ülkelerinde yayılmıştır. Çin'deki Uygur Türkleri arasında da yaygındır. Hinduizm ve Budizm'de peygamberlik kavramı yoktur. Bu dinlere göre, insanlar gerçeği buluncaya kadar dünyaya gelip giderler. Gerçeği, yani Tanrıyı bulduktan sonra (buna aydınlanma da denir), artık geliş gidişler biter. Buda'ya göre aşırı uçlardan kaçınmak gerektir, en iyi yol orta yoldur. Buda'nın doğru yaşayışla ilgili beş kuralı şunlardır:

Öldürmeyeceksin

Çalmayacaksın

Yalan Söylemeyeceksin

Zina etmeyeceksin

Sarhoş olmayacaksın.

İnsanın davranış biçimleri onun karmasını (kaderini) oluşturur. Yani ne ekersen onu biçersin. Ve bu, şöyle bir sırayla olur: Düşünceden davranış, davranıştan alışkanlık, alışkanlıktan huy, huydan kader doğar.

Varoluş'un üç özelliği vardır:

1- Değişim: Hayat, sürekli değişimdir.

2- Acı: Varolan, acıdan kurtulamaz. Yaşadığımız şekliyle yaşam acıdır. Yaşamı bir oyun, kendimizi de hem oyuncu, hem seyirci olarak kabul edersek, acının yerini sevinç alır.

3- İlişkiler ağı: Hiçbir şey tek başına var olamaz. Her şey birbirine bağlıdır. Değişiklik içinde değişmezlik vardır.

Budizme göre insanın bağlanabileceği hiçbir şey yoktur. Ne maddede, ne ruhta hiçbir şey sürekli değildir. Evren yoktur, öz yoktur, ancak olaylar vardır. Olaylar, geçici olarak bir araya gelip yalan bir evren ve Ben yaratırlar. Bu geçici görüntüye Maya denir.

Buda'dan seçmeler:

- Buda, yararsız ve gereksiz tartışmalardan kaçınmayı kural haline getirmiş.

- Perhiz, kurban gibi şeyler, kuruntulardan sıyrılmanın insanı temizleyemez.

-Yapılan şeyler üç şekilde kötü olur:

1- Bedenle ilgili olarak : Cinayet, hırsızlık, zina

2- Dille ilgili olarak : Küfür, yalan, iftira

3- Akılla ilgili olarak : Açgözlülük, kin, yanılğı

- Zevkler, ahmak kişiyi mahveder.

- *Nirvana*: Sonsuz hayattır. Gerçeği kavrayan ölümsüz olur, yani Nirvana'ya katılır. (Yani Samsara'dan, ölüm-doğum zincirinden kurtulur.)

- Gerçeği konuşun, öfkelenmeyin, istenince verin.

- Doğruluk, ibadetten daha iyidir.

- *Anlatabilmek*: Konuşurken dinleyicilerinin rengine ve sesine bürünürüm, onlara kendi anlayacakları dille seslenir, onları eğitir, canlandırır

ve memnun ederim. Basit olduğu halde anlamıyorlarsa onların dilleriyle konuşmalı, düşüncelerini onların düşüncelerine uydurmalıyım. Onlar çocuk gibidir ve uysal dinlemeye bayılırlar.

- Neye İnanmalı: Bir şeye, duyduunuz diye inanmayın, atalarınız inanmış diye inanmayın, ben söyledim diye de inanmayın. Kendi kendinize denediğiniz, doğru bulduğunuz şeylere inanın.)

- Tanrı: Buda, Tanrıdan, tapınmadan, kurbandan söz etmiyor. O yalnız acıdan söz ediyor, halka bir çıkış yolu olduğunu söylüyordu. O da aydınlanma yani Nirvana'ya, hakikate erme yoludur.

- Görelî ve Bağlımlı: Her şey görelî ve bağlımlıdır. Sonsuz ruh ve sonsuz Brahma yoktur. Kalıcı gibi görünen şeyler aslında geçicidir. Başlangıcın olduğu yerde son da vardır. Yaşamın olduğu yerde ölüm de vardır.

- Dharma (Davranış, İlişki): "Bu" olduğu içindir ki "Öbürü" vardır. "O" olmazsa "Bu" olmaz. Onun sona ermesiyle bu sona eriyor.

- Fark: Brahmanlar, tüm oluşumlarda bir varlık görürlerdi. Buda ise tüm varlıklarda bir oluşum görür. Buda, ruhu yadsır, ancak bireysel bilinç ölümünden sonra da sürer.

3- Zen-Budizm

(Budizmin Çin ve Japonya'da geliştirilmiş şeklidir. Satori'ye (aydınlanma-hakikat) ulaşma amacı güden bir yol ve yöntemdir. Belki de ilginç olması nedeniyle Amerika'da çok ilgi görmektedir. Yüzyılımızın büyük Zen ustası Japon Suzuki, Zen'in batıda ve Amerika'da tanıtılmasında etkili olmuştur.)

Zen'de kutsal kitap ve doğmalar yoktur. Zen'de derin düşünme değil, düşünceyi aşma esastır. Dinsel törenler ve ibadetler yoktur. kişisel deneyler önemlidir. İnsan, olduğu gibi yaşmalıdır. Satori, akıl ve mantık yürütme değildir, sezgisel ve bütünsel bir kavrayıştır. Meditasyon yoktur, doğaldır. Satori —aydınlanma— ansızın oluşur, sevinç ve coşku verir.

Suzuki'nin "Zen-Budizme Giriş" kitabından alıntılar:

- Kişisel deney, Zen'de her şeydir. İç deneyde ısrar eder, mantıksal açıklama yoktur.

- Mantık, batı düşüncesinin belirgin özelliğidir, doğu düşüncüsü ise diyalektiktir.

↳ Hint mistiği kurgusaldır, dalmıçsal ve çapraşıktır, olgular dünyasıyla ilişki halinde değildir. Uzakdoğu mistiği ise (Zen-budizm) aksine dolaysız, pratik ve sadedir.)

- Zen, hiçbir şey öğretmez, herkes kendi kendinin öğretmenidir. Zen, sadece yol gösterir.

- Zen, alışılmış anlamda bir din değildir. Çünkü ne tapılacak bir Tanrı ne de ibadet vardır.

- Kendi içine dönüş, Zen'in ana konusudur.

- Zen'in amacı özgürlüktür.

- Zen, ne monoteist, ne panteisttir. Zen, birliği de kabul etmez. Tüm nesneler Bir'e indirgenirse, Bir, neye indirgenecektir?

- Zen, her türlü dış otoriteyi yadsır. Kişinin iç varlığına güvenir.

- Zen'de sözlerle açıklanacak bir şey yoktur, kutsal bir öğreti değildir.

- Zen'in en son ve kutsal ilkesi, geniş boşluk ve onun içinde hiçbir şeyin kutsal olmayışıdır. (Buna Bedhidarma denir.)

- Zen, çelişki ve saçmalıklarla doludur, ama bunlar görünüşte böyledir. Bir diyalog örneği:

Öğrenci: Sana hiçe gelseydim bana ne derdin?

Üstat : Onu yere at derdim

Öğrenci : Neyi atacağım?

Üstat : Öyleyse onu al götür.

Başka örnekler :

Demir ağaçlar çiçek açmış

Yaya yürüyorum, sırtındayım bir öküzün.

Testiye testi demeden onun ne olduğunu söyleyin. (Bir öğrenci, testiye getirip ortaya koyar ve hiçbir şey demeden odadan çıkar.)

Zen-Budizmin ana ilkesi nedir? Yanıt: Avludaki selvi ağacı.

- Zen, mantıksal olarak değil, psikolojik ve biyolojik olarak yaşadığı-

nızı göstermektir.

- Tek olan, tüm olanı kuşatır ve tüm olan tek olanın içine bakar.
- Yaşam, bir olgudur, onun ne açıklanmaya ne doğrulanmaya ihtiyacı vardır.

- Sizin günlük yaşamınız Zen'dir.

↳ Satori (Aydınlanma): Eğer bir insan satori için olgunlaşmışsa Satori, her yerden onun içine girer. Hiç beklenmedik bir anda gelir. Bir gürültü, saçma bir söz, (çiçeğin açması, olağan bir olay, onu uyabilir. Satorinin fikirlerle bir alış veriş yoktur, iç algının bir türüdür.

- Zen, Yaşamı, canlılığı içinde yakalamak için onu seyrederek.
- Satori, gençleştirir, neşe ve mutluluk verir.)

4- Tao'culuk (Taoizm)

MÖ 6. yüzyılda Çin'de kurulmuş bir öğretiler. Kurucusu, Konfüçyüs'ün çağdışı olan Lao-Tsu'dur. Konfüçyüs'ün gelenekçi, toplumcu ve ahlakçı olmasına karşılık Lao-Tsu bireycidir. Yazdığı kitabın adı *Tao Te King*'dir, "Yüce Aklın Erdemi" şeklinde dilimize çevrilmiştir. Fakat *Tao* sözcüğünün çok değişik anlamları vardır. Bu kitap, kutsal kitapların en kıssası, Çin klasiklerinin en eskisidir. En çok yabancı dile çevrilen Çince kitaptır. Çin'de buna inananlar, aynı zamanda Budist, ya da Konfüçyüsçü'dür. Taoculuk, bugün için büyük ölçüde geçerliğini yitirmiştir. Alıntılar:

- Varlık ve yokluk, birbirini doğurur. Kolaylık ve zorluk birbirini bütünler.
- Yetkin kişi hiçbir şey yapmama (Wu-!Wei) yöntemini uygular.
- Evrendeki her şey, yaratıcısı olmadan olur,
- En büyük erdem, hiçbir şey beklemeden yapmaktır.
- Değişmezi tanımak, aydınlanmadır.
- Herkes kızıyor. Ben, henüz gülmeyen bebek gibi soğuk kanlıyım.
- Bilge (aydınlanmış kişi) kendini göstermez ama ışık saçarak, övünmez ama değeri bilinir. Kimseyle yarışmadığından kimse onunla yarışamaz.
- Az konuşmak, doğaya uygundur.

- Kızıp sinirlenen, üstünlüğünü elden geçirir.
- Aydınlanan kişi, her fazlalığı, her gösterişi bırakır.
- Başkasını tanıyan zekidir, kendini tanıyan aydındır.
- Yumuşak sert, zayıf güçlüyü yener.
- En yüksek erdeme sahip olan, bir şey yapmaz ve amaçsızdır.
- Soyluluğun kökü, alçak gönüllülüktür.
- Uyumu tanımak, değişmezi kavramak demektir. Değişmezi kavramak, aydınlanmaktır.

- Ne kadar yasak varsa, halk o kadar yoksullaşır. Yasaklar, hırsızları çoğaltır.

- Yöneticiler hoşgörülü olursa halk dürüst kalır.
- Dünyanın ölçüleri yoktur, çünkü olağan, olağan dışılığı yaratabilir ve iyilik canavarlığa dönüşebilir.

- Dişi, dinginliği ile erkeği yener.
- En büyük işler, ister istemez küçük işlerle tamamlanır.
- Gelişi güzel söz veren, sözünü binde bir tutar.
- Aydınlanmış kişi, insanların ortak taşkınlıklarına sırt çevirir.
- Gerçek sözler hoş değildir, hoş sözler de gerçek değildir.
- Bilenler söylemez, söyleyenler bilmez.
- Gerçekten iyi bir insan, herkesi sever, kimseden nefret etmez.

5- Konfüçyüs Öğretisi

Konfüçyüs, MÖ 6. yüzyılda Çin'de yaşamıştır. Bir din kurmamıştır. Doğru yaşam yollarını göstermiştir. Konfüçyüsçüler, başka dinleri kabul edebilirler. Konfüçyüs, Tanrı, gökyüzü, ölümden sonraki yaşam hakkında sorulan sorulara cevap vermiyordu. Henüz bu dünyadaki yaşamı yeteri kadar bilmezken ölümü nasıl bilebiliriz? diyordu. Şiir, müzik, en çok da sevgi üzerine konuşmayı seviyordu. Alıntılar:

- Sevginin ödüllü yine kendisidir. Sevgi her şeyi güzelleştirir. Barış getirir.
- Sevgi ile dolu bir kalp, yanlış ve kötü birşey yapamaz.
- Bilgili insan, her türlü aşırılıktan kaçınır.

- Mutlu insan, ödevini bilen ve yapan insandır.
- Olgunlaşmanın yolu, şefkattir.
- İyiliğe iyilikle, kötülüğe adaletle karşılık verin.
- Zalim bir devlet, yırtıcı bir kaplandan daha vahşi ve korkunçtur.
- Kendine yapılmasını istemediğin bir şeyi başkasına yapma.
- Hoşgörü, en saygın bir erdemdir.
- Doğa, herkese istediği şeyi yemek hakkını verdiği gibi istediği şeye inanmak hakkını da vermiştir.
- Kötülük yapmamak yetmez, iyilik de yapmalısın.
- Hayat kısadır, gülelim.
- Bilmediğini bilmek, gerçek bilgidir.
- İnsanın amacı iyi ve uzun yaşamaktır.
- Benim duam, yaşamımdır.

6- Şintoizm

Japonya'da eski kabile yaşantısı döneminde ortaya çıkmış, giderek birçok değişimlere uğramış bir dindir, *Şinto* sözü, Budizm'den ayrımı sağlamak için 18. yy.'da kullanılmaya başlanmıştır. Şintoizm, 1868 yılında resmi din olarak kabul edilmiş, bu kabul 1946 yılına kadar sürmüştür.

Şintoizmin temeli, bitkiler, hayvanlar, doğa olayları ve ataların ruhları halinde kişileştirilmiş olan *Kami*'lere —Ruhlara— tapmadır.

Şintoizme göre tanrılarla insanlar arasındaki ilişki, *Güneş Tanrıçası Amaterasu*'dan gelen ve onun yeryüzündeki temsilcisi olan imparator (*Mikado*) aracılığıyla kurulmaktaydı. *Mikado*- bütün Japonların atası olarak görülür ve ona bir Tanrıymış gibi davranılırdı. İkinci Dünya Savaşı yenilgisinden sonra bu inanç, büyük ölçüde yıkılmıştır.

Şinto'ya inananlar, aynı zamanda Taocu, Budist veya Hristiyan da olabilmektedir. Dinler, daha çok geleneklerin bir parçası olarak algılanmaktadır.

Bu saydığımız yanlarıyla, Çin ve Japon inanışları arasında bir benzerlik görülmektedir. Aynı zamanda hoşgörü ve bağnazlıktan uzak olmaları bakımından eski *Adige* dini inançlarıyla bunlar arasında da benzerlikler

olduğuna işaret etmemiz doğru olur.

Doğu Asya dinlerindeki bazı inançlarla Kur'an'dan seçtiğimiz aşağıdaki ayetler arasında da bir uyum vardır:

- Bir de sana *Ruh*'tan soruyorlar, de ki, Ruh Fabbimizin bildiği bir iş-tir ve ilimden size ancak az birşey verilmiştir. (17/85)

- Sen ancak bir öğüt vericisin, onlar üzerine bir zorlayıcı değilsin. (88/21)

- Sizin dininiz size, benim dinim bana. (109/6)

- Benim amelim bana, sizin ameliniz size aittir. (10/41)

Bütün dinlerin amacı, insanları doğru yola yöneltmek olduğuna göre bu benzerliklerin olması da doğaldır.

2. **BÖLÜM**

TÜRKLERİN İSLAM ÖNCESİ DİN VE TANRI ANLAYIŞLARI

İslam Öncesi Türk Devletleri
Türklerin Eski Dinleri
Türklerin İslamlaşması
Dil ve Din
Türk Kimliği

İslam Öncesi Türk Devletleri

Konumuzun tarihsel ve siyasal tabanını anlamak bakımından İslamdan önce kurulmuş olan Türk Devletleri hakkında kısa bilgi vermek yararlı olabilir. Bunlar Hun, Göktürk, Kutluk ve Uygur Devletleridir.

1- Hun Devleti (MÖ 220-MS 150)

Türklerin anayurdu Orta Asya olarak bilinir. İlk Türk Devleti, MÖ 3. yüzyıl sonlarında kurulmuş olan Hun Devletidir. Hunların bilinen ilk hanları *Teoman*'dır. (MÖ 220-209). Oğlu Mete, ayaklanıp babasını öldürerek Hakan oldu. Moğol Sienpileri doğuya, Yüecileri batıya sürdü. Çinlilerle savaştı ve Çin'i vergiye bağladı. İç savaşlar nedeniyle devlet, MS 150 yıllarında Kuzey ve Güney Hunlar olmak üzere ikiye bölündü, Güney Hunlar, Çin'in egemenliği altına girdi, Sienpiler, Kuzey Hun ülkesini işgal edince Hunların bir kısmı batıya göçtüler. (MS 150)

Hunlar Güneş'e, Ay'a ve doğa güçlerine taparlardı. (Naturizm), ruhçuluk (Animizm), şamanizm ve Totemizm inançları da vardı.

2- Göktürk Devleti (532-630):

Türkler, Kuzey Hun Devleti'nin MS 150 yıllarında yıkılmasından sonra Göktürk Devleti kuruluncaya kadar (532), siyasi bir varlık göstere-mediler. Göktürkler, *Cücen* halkına bağlı olarak yaşıyor ve demircilikle uğraşıyorlardı.

Göktürk Devletini kuran *Bumin Han*'dır. Çinliler bu devlete *Tukyu* de-mişler. Göktürkler, Hunlar zamanında olduğu gibi Çin'e akınlara başladılar. Devletin belli bir merkezi yoktu. *Bumin Han*, bazen Tanrı Dağları'n-daki Ötiken'de, bazen de Moğolistan'daki Karakurum taraflarında oturu-yordu. Göktürk Devleti, 581'de doğu ve batı olmak üzere ikiye bölündü. Doğu Göktürkler, 630'da Çin'in egemenliği altına girdiler. (Çinlilerin eli-ne düşen Doğu Göktürk Kaganı *Kieli*, Çin sarayının içinde kurduğu çadı-rında ağlayarak öldü. Göktürk Beylerinin çoğu Çince adlar aldılar. Çin or-dusunun sadık generalleri oldular. Türk Bismark *Tonyukuk* bile Çin'de ba-badan oğula geçen bir göreve sahipti. (*Doğan Avcıoğlu, Türklerin Tarihi, Cilt, 1. sf. 108*)

Batı Göktürkleri İran'la (Sasanilerle) savaştılar. Sasani Devletini yıka-rak İran'ı işgal eden Müslüman Arap orduları, Ceyhun Irmağı'na dayan-mışlardı. Zayıflayan Batı Göktürkler de 659'da Çin egemenliğine girdiler.

3- Kutluk Devleti (681-745):

Çin egemenliğinde yaşamakta olan Türkler isyan ederek Kutluk Dev-letini kurdular. Uygurları (Dokuz Oğuzlar) ve Kırgızları da kendilerine bağladılar. Kutluk Han'ın ölümünden sonra *Bilge Han* Kağan oldu. Kar-deşi Kültigin ve veziri Tonyukuk'la birlikte ülkeyi yönetti. Çin'i vergiye bağladı. 732'de dikilen ve ilk yazılı Türk Belgesi olan Orhun Yazıtları, bu dönemi anlatır. Bilge Han'ın ölümünden sonra Uygurlar, Ötügen'e yürü-düler, Kutluk Devletini yıkıp Uygur Devletini kurdular. (745)

4- Uygur Devleti (745-835):

Uygur Devletinin ilk merkezi Karabalasagon idi. Burada yüzyıl kadar yaşadılar. Çinlilerle savaştılar. Kıtık yüzünden Moğolların ve Kırgızların

saldırılarına uğrayarak dağıldılar (835) ve batıya göçtüler. Doğu Türkis-tan'a (Çin Türkistanı) geldiler.

Uygurların diğer Türklerden farkı, yerleşik olmalarıydı. Ve daha uy-gardılar. Ticaret nedeniyle Hint, Tibet ve İran kültürleri Uygurlar arasında yayıldı. Uygurlar, daha Moğolistan'da iken, İran'ın eski Zerdüşt dininin bir şekli olan *Mani* Dinini (Maniheizm), kabul etmişlerdi fakat Doğu Tür-kistan'a yerleştikten sonra Budizmi kabul ettiler ve Orta Asya'ya yayıl-masında etkili oldular. Eski Uygur kent yıkıntılarında yapılan kazılar, bu bölgede ileri bir uygarlığın olduğunu göstermektedir. Budist Uygurlarla Müslüman Karahanlılar arasında, sırf din ayrılığı yüzünden birçok savaş-lar olmuş ve Karahanlılar, zaman zaman, kâfir olarak bildikleri Uygurla-rın ülkesine saldırarak tapınaklarını yakıp yıkmışlardır. Doğu Karahanlıla-rın, Çin'den gelen *Karahıtaylar* tarafından yıkılmasından sonra Uygurlar da Karahıtaylara bağlandılar. Yüzyıl süren bu dönemden sonra buraları is-tila eden Moğolların egemenliğine girdiler.

Uygurlar, Moğollar döneminde İslamı kabul ettiler. 14. yüzyıldan sonra Doğu Türklerinde Budistlik geriledi, yerini İslamiyet aldı.

Türklerin İslam Öncesi Din ve Tanrı Anlayışları

Toplumlar din değiştirseler de eski dinsel inançlar, değişik ölçülerde ve biçimlerde varlıklarını sürdürmeye devam ederler. Animizm, Naturizm, Mana, Totemizm, Şamanizm gibi insanlığın ortak malı olan eski inançların kalıntıları, belki farkında olmadan günümüzde bile insanların yaşamını, düşüncelerini ve davranışlarını etkilemektedir.

Türklerin İslam öncesi din ve Tanrı anlayışlarını değişik kaynaklardan vermeye çalışacağız.

1- *Emin Oktay* (Tarih, lise 2): İslamdan önce Türkler arasında birçok din yayılmış olmakla beraber, kendi ulusal dinleri de vardı. Türkler arasında görülen en eski din, Totemcilikti. Totem, bir boyun, kendi atası olarak kabul ettiği ve onun adını aldığı bitki ya da hayvandır. Totemin etini yemezler, yalnız yılda bir defa yapılan şölede onu kurban ederek yerlerdi. Türkler, Toteme “*Ongun*” diyorlardı. Her boyun bir ongunu vardı. Eski

Türk Totemleri arasında en önemlisi bozkurt, koyun ve geyikti.

Türklerde boyların birleşmesiyle iller ortaya çıkınca yeni din anlayışları da oluştu. Animizm, naturizm gibi çeşitli inançlar meydana geldi. Türklerin İslamlıktan önceki dinleri içinde kendilerine özgü olanı *Şamanizm*'dir. Bu dinin esası ruhçuluğa dayanır.

Şamanlıktan başka Türkler arasında eski Zerdüşt dininin bir başka şekli olan Mani Dini (Manihaizm), Budizm, Nasturizm (Bir Hristiyan mezhebi) ve Musevilik gibi yabancı dinler de yayılmıştı. Fakat yabancı dinlerden hiçbirisi İslamlık kadar etkili olamamıştır.

2- Orhan Hançerlioğlu (Düşünce Tarihi, sf. 48): Eski Türklerin düşünce yaşamı, başka uluslarınki gibi dinsel alanda başlar. İlk dinleri, kalıntıları günümüzde de görülen *Şamanlık*'tı. Şaman sözü Sanskritçe "*Sra-mana*" sözcüğünden Tunguzca'ya geçmiştir. Ve "Dilenci Din Adamı" anlamındadır. Sözcük, eski Türklerde *Kam* olarak kullanılmıştır. Şamanlık dini, büyücülüğe ve ruhların yaşadığına inanmayı gerektirir. Şamanların, ruhlarla ilişki kurabildiğine inanılır.

Şamanlık, aydınlık gökle karanlık yer ikiciliğine dayanır. Gök, on yedi, yeraltı dokuz katlıdır. Bunları yaratan Tanrı (*Ülgen* adlı *Gök Tengri*) göğün en üst katında oturur. Gök, iyilerin gittiği cennet, yeraltı, kötülerin gittiği cehennemdir. Yeryüzünde insanlarla birlikte *Yersu* adlı iyilik ruhları oturmaktadır.

Şamanlık, ilk biçiminde büyücülükle karışık bir Totemcilikti. Türkler, Şamanizmden başka Budizm, Mazdeizm, Maniheizm, Nasturilik, Yahudilik ve Hristiyanlık gibi birçok dinleri denemişler, sonunda Müslümanlıkta karar kılınmışlardır. Türklerin asıl düşünsel yaşamları da İslam kültürü içinde başlamıştır.

3- *Ziya Gökalp* (Türk Medeniyeti Tarihi, Haz: Kâzım Yaşar Kopraman, Afşar İsmail Aka, Kültür Bak. Yayını)

1) Eski Türklerde Din Kavramları: Eski Türkler dine *Nom*, din adamlarına *Toyon*, bilici ve büyücülere *Kam* derlerdi. Şaman kelimesi, bu *Kam*

sözünden doğmuştur.

Eski Türklerde uluslar —toplumlar— din açısından dört gruba ayrıldı: Türk, Tat, Tatar, Tavgaç

Türk: Hem Türkçe konuşan, hem *Toyonizm* dininden olan toplumlardı.

Tat: İranlılar ve Türk olsun olmasın bütün Kâfirler için söylenirdi

Türkler, Çinlilere *Tat* demezlerdi, demek ki din bakımından Çinlileri kendilerinden ayırmazlardı.

Tatar: Türk dinine henüz girmemiş olan göçebe aşiretlere denirdi.

Belki de bunlar Türkçe konuşmuyorlardı. Moğol, Tunguz ya da başka bir ırktandılar. Şimdiki kuzey Türklerine Tatar denilmesi yanlıştır. Tarihsel olarak yalnız Avarlarla, Suvarların ve Cücenlerin Tatar olduğu bellidir. Türkler, Tatarları milli düşman olarak tanırlardı.

2) *Eski Türklerde "Mana"nın Karşılığı* : Mana nedir? İlkel toplumlar da Mana denilen yayılan bir güç vardır ki, hangi cisme dokunsa ona kutsallık verirdi. İnsanlar, kutsallık kazanan bu şeyi (ister bitki, ağaç olsun, ister başka varlıklardan, olaylardan olsun) *İlah* sayarak ona taparlardı. Eski Türklerde *Mana* anlamına gelen *Kut* kelimesi vardı. Kutlu demek, kutsal, yahut *Mana*'lı demektir. Kutlu olan varlıklara tapılırdı. Demek ki bunlar *İlah* niteliğini taşıyordu. Eski Türkler, Kut'un bir nur sütunu şeklinde gökten indiğini görürlermiş. Türklerin bir "Doğal Aşk Geceleri" de vardı. Bu gece nur sütunu neye değerse onu gebe bırakırdı. Ak kemik ve Altın kemik olan illerin hepsi böyle üremişlerdi.

İlin totemi öküzdü. Kurban olan öküz senenin ortasında kesilirdi.

3) *Yersular Nedir?*: Küçük Naturizm döneminde (Doğaya tapma), ilahlara *Yersu* adı verilirdi. Bunlar yerin ve suların koruyucularıydı. Her *Yersu*, kendi aşiretini kan davasına, akıncılığa, savaşa yönlendirir. Kaşgarlı Mahmut, bunlara "*Çıvı*" adını vermiştir. Ona göre, gruplar kavga edecekleri günden evvelki gecede bunların *Çıvıları* düello ederlermiş, Hangi *Çıvı* yenerse, ertesi gün onun çerisi (askeri) üstün gelirmiş.

4) *Türk Totemizmi*: İlah, ilkbaharda koyun yer, yani bu mevsimde Gök Han'a kendi totemi olan koyun kurban edilir. Diğerlerine kendi mevsimlerinde kendi totemleri kurban edilir. Totemler, totemizm ibadetinin dışında kesilemezler. Eski Oğuzlarda *Ogun*, Totem demektir.

5) *Yakutların Dini*: Eski Türk dini, Yakutlarda hala yaşamaktadır. Dokuz tane olan ilahlar, göğün yüksek katlarında otururlar. İnsanların işlerine asla karışmazlar.)

6) *Altay Türklerinde Din*: Altay Türkleri, dünyanın birçok tabakalarından oluştuğuna inanırlar. Yukardaki on yedi göksel tabaka, cenneti, yani ışıltı ülkesini oluşturur. Aşağıdaki yedi, ya da dokuz tabaka da cehennemi, yani karanlık ülkesini oluşturur. İkisinin arasındaki yeryüzü, cennet ve cehennemin etkisi altındadır.

7) *Fetişler*: Kutlu cisimler demektir. *Mana*, bazı cansız varlıklara konmakla onlara kutsallık verirdi. Kutsallaşan bu varlıklara *Fetiş* adı verilir? Eski Türklerde çok fetişler vardı, bunlar arasında özellikle "Yeşim Taşı-Yad Taşı" ilginçtir. Yağmur yağdırmak, yangın söndürmek, havayı güzelleştirmek gibi özellikleri varmış. Bu kutsallığı "Altın Işıktan" almış. Bir gece gökten inen bir nur sütunu, bir kayın ağacıyla bir fıstık çamının üzerine inerek orada yeşimden bir kaya oluşturmuş. Eski Türkler, "Kutlu Dağ" diyerek onu tavaf ederlermiş.)

8) *Koruk (Tabu)*: Koruk, Tabu demektir. *Mana* ile *Totem*'in doğurduğu bir özellik de bazı eşyaların *Koru* (Tabu) olmasıdır. Tabu, tekin değildir, çarpar. Hakan ölünce adı Tabu olur, yıllarca hiç kimse onun adını ağzına alamazdı, Aynı adı taşıyanlar da adlarını değiştirirlerdi. Hakan anlatmak için ona bir ölüm adı verilir. *Su* da tabuydu. Onun için, kaplar ve elbise-ler suyla temizlenmezdi.

9) *Tsinlerde Dini İbadetler*: *Tsin* Türklerinde senede beş kez ibadet

yapılırdı. İlkbaharda *Gök Han*'a koyun kesilirdi. Yazın *Kızıl Han*'a kuş, sonbaharda *Ak Han*'a köpek, kışın *Kara Han*'a domuz kurban edilirdi.

Cenaze Töreni: Eski Türklerde atalara tapma yani "*Manizm*" yoktu, ama başka görkemli törenler vardı. Ölümünden sonra ölümlerin ruhlarının çok tehlikeli olduğuna inanılırdı. Buna engel olmak için gösterişli cenaze törenleri yapılırdı. Cenaze için toplanıp ağlamaya "*Yuğ*" denirdi. *Yuğ*'a yuğcular ve Sağıtçılar (Ağlayıcılar) gelirdi. Bunlar, kendi kendilerini yaralarak, yüzlerini yırtarak kan içinde bırakırlardı. *Bilge Han*'ın Yuğuna Çin, Kırgız, Otuz Tatar, Dokuz Tatar, ve diğer milletlerden Yuğcular gelmişti.

10) *Toyonizm ve Şamanizm*: Avrupa bilim adamları, eski Türk dinini *Şamanizm*'den ibaret sanırlar. Oysa Şamanizm, eski Türklerin dinleri değil, büyü yöntemleridir. Şaman, kâhin ve sihirbaz demektir. Toyonizm ise dindir. Şamanların kişisel totemleri ve koruyucuları hep kadındır, Toyonlarınki ise erkektir.)

Şaman raks, müzik ve şiir sanatının büyü güçleriyle ruhsal etkilerini güçlendirirdi. Şamanın kadın entarisini andıran bir şamanlık entarisi vardır. Buna çingiraklar takılırdı. Tef, davul ve kamçısı vardı.

Tyonlar, yalnızca ataları olan *Yersu*'ya ya da Tanrıya, sahip oldukları toteme ya da ruha başvurabilirlerdi. Şamanlar ise kişisel totemleri ve koruyucu ruhları aracılığı ile bütün ruhlara, totemlere ve ilahlara başvurabilirlerdi.

Tyonizm sağa (erkeğe), Şamanizm sola (kadınlığa) mensuptur. Bu ikisi birbirini tamamladığından, bunlardan kadın-erkek eşitliği doğmuştur. Örtünme, kaç-göç yoktu.

Eski Türklerde din, büyüyü yasak etmemişti. Dinle büyü eşitti. Şaman, totemini en gizli yerlerde saklardı, çünkü totemi ölürse kendisinin de öleceğine inanırdı. Şaman, totemin ahlakına bağlıydı. Totemi tavşan olan şaman, çok hareketli olur. Tilki olan, hileci olur, aslan olan, yiğit olurdu.

Şamanizm, kozmopolittir. Örneğin Türklerin, Moğolların, Tunguzla-

rın Tatarların, Tangut Tibetlilerinin şamanları ortaktı.

11) *Hakanların Kutsallığı*: Hazar Devletinde Hakan, dünya işlerini *İlik'e* (Vezire) bırakmıştı. Hakan ruhani, vezir cismani reisti. Ülkede salgın hastalık, kıtlık, düşmana yenilgi gibi bir felaket olursa Hakan'ın uğursuzluğuna yorumlanırdı. Halk, vezire başvurarak Hakan'ın idamını isterdi. Vezir de ya bazı tedbirlerle Hakan'ı kurtarır, ya halka karşı koymayarak Hakan'ı öldürtürdü.

Hakan, eski Meksika, Peru, Japonya hükümdarları gibi kendi halkı için tabuydu. Güneşe çıkamaz, toprağa basamaz, insanlara görünemez, sayısında bir karanlık odada yaşardı. Sadece vezire görünebilirdi. Bütün işler vezirin eliyeydi. Buna karşılık, ülkenin uğradığı bütün felaketlerden Hakan sorumluydu.

Ziya Gökalp'in Bir Önerisi: Eski Türklerin dinleri hakkında verdiği bilgileri özetlediğimiz Z. Gökalp'in, 1923'te yazdığı "Türkçülüğün Esasları" kitabının "Dini Türkçülük" bölümünde, Yeni Türkler için ortaya attığı önerisini kısaltarak verelim (dili biraz sadeleştirilmiştir) :

"Dini Türkçülük, din kitaplarının ve hutbelerle vaizlerin Türkçe olması demektir. Bir millet, dini kitaplarını okuyup anlayamazsa doğaldır ki dininin gerçek niteliğini öğrenemez. Hatiplerin, vaizlerin ne söylediklerini anlayamazsa ibadetlerden hiçbir zevk alamaz. İmamı Âzam Hazretleri, hatta, namazdaki surelerin bile milli dil ile okunmasının caiz olduğunu buyurmuşlardır. Çünkü ibadetten alınacak vecd (coşku), ancak okunan duaların tamamen anlaşılmasına bağlıdır... O halde... Kur'an'ı Kerimin ve gerek ibadetlerle âyinlerden sonra okunan bütün dualarla yakarılının ve gerekse hutbelerin Türkçe okunması gerekir."

4- *Doğan Avcıoğlu* (Türklerin Tarihi, 5 Cilt):

- *Orta Asya'da Avrupalılar*: Çok eski çağlardan itibaren Hint-Avrupalı sayılan göçebe topluluklar, Orta Asya içlerine, hatta Çin sınırına kadar yayılmışlardı. Bunlardan Yüe-çiler, Çin'in komşusuydu. Hun baskısıyla MÖ

2. yüzyılda İli Vadisi'ne ve Isık Gölü çevresine geldiler. Yine Hint-Avrupa kökenli sayılan Wu-sun'ların baskısıyla Afganistan'a gittiler. Çin kaynaklarına göre Wu-sunlar, yeşil gözlü ve kızıl saçlıdılar.

Batıya gidildikçe Hint-Avrupalılar ağır basar: İskitler, Sakalar, Toharlar, Sarmatlar, Alanlar... Kırgız ülkesinde üç ırk vardı:

1- Cermen Irkları: Kızıl saçlı, mavi gözlü.

2- Mongoloid Irk

3- Türk ırkı.

MÖ 3. Yüzyıl Çin kaynaklarına göre Hunların batısındaki Kırgızlar kızıl saçlı, beyaz yüzlü, yeşil gözlüdürler.

Zaman içinde Orta Asya bozkırlarında Türk, Moğol ve Hint-Avrupa ırkları karıştılar. (Cilt, 1, sf. 301)

-*Bozkır İnsanı*: Çin gezgini, göçebe bozkır insanını şöyle anlatır: Yerde ağaç bitmez, yalnız yabancı otlar vardır. Tanrı burada dağlar değil, yalnız tepecikler yaratmıştır. Ekin yetişmez, sütle beslenirler. Keçe çadırlarda yaşarlar. Şen ve neşelidirler. Ömürlerini kaygısız, kendilerinden hoşnut olarak geçirirler. *Kut* denilen Gök Tanrının verdiği yaşam gücünü korumaya ve arttırmaya çalışır, ölümsüzlüğü ararlar. Zaten öbür dünyada da insanın bozkırdaki yaşamı sürdüreceğine inanılır. Yiğit *Aysıla* ölürken "Mezarımın çevresine oklarımı dizin, canım sıkıldığında geyik avlayacağım" der.

Anadoluda, Orta Asya Geleneklerini sürdüren Tahtacılar gibi göçebe Türk topluluklarında bugün de, kadın-erkek birlikte içer, danseder, saz çalar, türkü söyler.

Her şeyin, her yerin ruhu vardır. Toprak, kaya, nehir, ağaç vb. kendi içinde oturan ruha sahiptir. Hayvan, bitki ve nesnelerin ruhları, insan ruhundan farksız düşünülür (Animizm). Başlıca insan ruhu, yaşam gücünü veren *Kut*'tur (Mana). *Kut*'u Gök Tanrı verir ve insan ölünce ruh yeniden göğe döner.

İnsan ruhları, genellikle kuş biçiminde düşünülür. İnsan ölünce göğe uçarlar. Bu inanışlar, İslamdan sonra da devam eder. *Ebu Müslim* ölünce

beyaz güvercin olup uçar. Şamanın gök yolculuğunda yardımcı Ruhlar kuş ya da kanatlı hayvan olarak temsil edilir.

Çağdaş Şamanist Türk boylarından Yakutlarda ruh ve can için "Tin, kut, sür" sözcükleri vardır. Esinti, rüzgar, nefes anlamına gelen "tin" bedenden ayrılırsa insan ölür. *Kut* ayrılırsa ölmez, *Sür* enerji kaynağıdır. İnsan uyurken bedenden çıkıp her yerde dolaşabilir. Ehli-Hak denilen Şii boylarında da bitkisel, hayvansal ve insan olmak üzere üç ruh inancı bulunur. Anadolu Tahtacılarında insan ölünce mezarda yaşamaya devam eder, evini dolaşır, akrabalarının rüyalarına girer.

-*Kurban*: Altay Türklerinde cehennem için özel bir sözcük yoktur. Göktürklerde insan da kurban edilir. Orhun yazıtlarına göre ölen *Tonga Tigin* için, *Tonga* boyunda on er kurban edilir.

(Anadoludaki Yörükler, sürübaşı denilen koç ve tekeler ölünce cenaze töreni düzenler. Ünlü atlar ölünce mezar taşı dikilir. Üsküdar'da Sultan Genç Osman'ın atının mezarı evliyalığa ulaşır. Hasta hayvanları iyi ettiğine inanılır. Bunlar, Orta Asya Şamanist inançlarının Anadolu'daki kalıntılarıdır.)

(Buryat'larda aç kurt Tanrıdan karnının doyurulmasını ister, Tanrı iştir ve bir koyun gönderir.)

Yıldırım, Gök'ün kızgınlığının belirtisidir. Yıldırım çarpına kötü gözle bakılır.)

- *Gök-Tengri*: (sf. 351): Orta Asya bozkırlarında kurulan *Hun*, *Göktürk*, *Moğol* gibi çeşitli boy konfederasyonlarında en büyük *Tanrı*, *Gök-Tengri*'dir. *Tengri* kavramı, hem nesnel göğü, hem de göğün ruhunu anlatır. İslamiyeti kabullenen Türkler de "Allah", *Tengri*le, *Sema* kavramını *Gök* sözcüğü ile anlatırlar.

Gök-Tengri'nin de sarayları, atları, adamları vardır. Yer, içer, eğlenir. (Zeus'u andırıyor). Çağdaş Altaylıların, gökte altın tahtta oturan en büyük Tanrıları *Ülgen*'in, göğün çeşitli katlarında oturan oğulları, kızları bulunur. *Abakan* Türkleri, *Gök-Tengri*'nin çadırından bile söz eder. Demirkazık yıldızına Tanrılar atlarını bağlar.

Güneş, Ay, Yıldızlar gibi gök cisimleri de ayrıca *Tengri* sayılır. Örne-

ğin *Hun* hükümdarı, her sabah çadırından çıkarak Güneş'e tapar, geceleri de Ay'a tapar. Cengiz Han, Güneş'e dönerek göğsünü yumruklar ve dokuz kez secde eder. Çağdaş Yakutlara göre, iki kız kardeş olan Güneş ve Ay, Tanrıdırlar. Göktürkler'de Gök-Tengrisi gibi bir de Yer Tengrisi vardır. *Umay*, doğumların, bebeklerin koruyucusu Tanrıça'dır.

Arap gezgini İbni Fadlan, 10. yüzyılda, *Başkurt* Türklerinin Tanrıları hakkında şu bilgiyi veriyor: Başkurtlar ağaç, hayvan, insan... yer gibi varlıkların her biri için ayrı bir Tanrı bulunduğuna, en büyük Tanrının da gökte yaşadığına inanırlardı."

Eski Türkler'de Ateş, Su ve benzerleri de Tanrı mertebesine çıkarılmıştır. Altaylı Şamanlar, dualarında doğrudan doğruya Altay Dağlarına seslenirler. Anadolu'da Yörükler, göçlerde Torosların ruhuna kurban sunarlar, Aleviler Edremit Körfezindeki *Kaz Dağı*nı ziyaret eder, oradaki *Sarı Kız*'ı ulularlar.

(Dağlar gibi, sular da Tanrısaldir. 11. yüzyılda Kimek, Kıpçaklar, İrtiş Irmağına taparlardı. Çin kaynakları 6. yüzyılda, devletleri, Göktürkler tarafından yıkılan Juan-Juan'ların (Moğol asıllı), suda ellerini ve elbiselerini yakamadıklarını, kapları boşalınca temizlemek için yağladıklarını yazar.)

İbni Fadlan, Oğuzların sudan kaçtıklarını yazıyor. "Küçük ve büyük abdestten sonra temizlenmezler, yıkanmazlar, suyla hiçbir temasları yoktur. Tahtacılar, suyu kirliliyor diye abdest almaya karşıdırlar.

(Su gibi Ateş de Tanrılaştırılır. Altaylılarda ateşi suyla söndürmek yasaktır. Şaman törenlerinde ateş anaya kurban kesilir, dua edilir. Daha alt kademelerde ikinci derece Tanrılar, ya da güçler vardır. Kapının eşiğine basmak yasaktır. Orada eşik Tanrısı yaşar. Eşik, Bektaşilerde tabudur. Tahtacılarda, ziyaretlerde eşik öpülür.)

Ağaçlar, korular, ormanlar da kutsal sayılır. Tahtacılar, ağacı öziir di-
leyerek keserler. Kesmeden önce tören yapılır. Kurban sunulur.

(Özellikle Kayın ağacı, kutsal bir ağaçtır. Altaylılar, kayın ağacının Tanrıça Umay'la birlikte gökten indiğine inanırlar.)

Bozkırda, boyların koruyucu hayvanları vardı. Bunlar çoğu kez boyun atası sayılan hayvandır (Totem). İbni Fadlan'a göre *Başkurtlar*, turnaya ta-

parlar. Koruyucu hayvan, kılavuzluk yapar. *Hunlar*, bir ceylanın yol göstermesiyle bir bataklığı aşarak İskit ülkesini bulurlar. Oğuz ordusunu Volga'ya kadar bir kurt getirir.

İslamdan sonra da dervişlik yoluyla Şaman inançları Anadolu'da yaşamaya devam eder. Ünlü Bektaşî Barak Baba, iki boynuzlu keçeden başlık giyer, vahşi deve kuşuna biner. Başka bir derviş, Aslana biner, yılanı kamçı olarak kullanır.

Hayvanlar, adlarını bilirler, insanların söylediklerinin bir kısmını anlarlar. Gök yeleli kurt, Oğuz Han'la konuşur. Bozkır insanı da kurt gibi uluyarak, aslan gibi kükreyerek hayvanların dilini konuşmuş olur.

Alp Ertunga ağıtında, bütün insanlar kurt gibi ulurlar. 9. yüzyılda Bizans kuvvetlerine saldıran Macarlar kurt gibi ulurlar. Kıpçak şefi, gece yarısı ordusundan ayrılır ve kurt gibi ulur, kurtlar da karşılık verirler.

Ç *Avcı Dili* (373): Altay Türklerinin inancına göre, av hayvanları insan dilinden anlarlar. Bu nedenle avcılar özel bir avcı dili kullanırlar. Silah yerine, enişte anlamına gelen "Küzyö" derler, av hayvanlarının adını söylemezler. Örneğin at yerine geniş burunlu derler. (Avcı dili Çerkesler'de de vardır.)

- *Şamanlar*: Moğol şamanı, omuzlarında kanat taşıyan elbisesini giydi mi, kendini kuşa dönmüş hisseder. Şamanlar, hayvan biçimine girip birbirleriyle dövüşürler. Ayı gibi homurdanmayı, aslan gibi kükremeyi, köpek gibi havlamayı, kedi gibi miyavlamayı... en iyi taklit eden erkek ve kadın şamanlar, bozkırda büyük ün kazanırlar. Şamanlar, her şamanın kurt olabileceğine inanırlar. Kısaca bozkırda insan ile hayvan iç içedir.

- *Kurt Ata* (387): Göktürk Kağan ailesi gibi, Moğol Cengiz Han soyu da Göksel bir kurttan türediklerine inanırlar. Kurt Ata efsanesinin çok eski tarihlerde, Hunlar çevresinde oluştuğu kabul edilebilir.

- *Boğa Ata* (394): Oğuzların atası boğadır.

- *Totem*: Yakutlarda her boyun kutsal saydığı bir hayvan vardır, onun eti yenmez. Bu hayvan, "Tanara" (Tangara, Tanrı) denilen bir put ile temsil edilir. Bu put, bebek biçimindedir, süslenmiştir. İbni Fadlan, Başkurtların su, ağaç, yılan, balık, turna... gibi 12 tane Tanrısı olduğunu yazar.

Totemizm, ancak boy örgütlenmesi olan yerde vardır. Bozkırdaki Türk boylarında totemcilik vardır. Bozkır imparatorlukları, anti totemci bir rol oynar. Ancak bozkırda imparatorluklar, çabuk kurulur, çabuk yıkılırlar. Yıkılınca, boylar eski durumlarına dönerler.

Kısaca eski Türk dininde Totemizm, Şamanizm, Tengricilik ve daha başka inançlar vardır. Türklerin İslamı kabul edışıyle bu inançlar sona ermez. Alevilik, geniş ölçüde eski Türk dininin İslamlaştırılmış biçimi olur. Fakat sünni Yörüklerde de eski inançlar güçlü bir şekilde yaşamaya devam eder. (407)

- *Kültür Benzerlikleri*: Çin sınırından Macaristan ovalarına kadar uzanan Asya-Avrupa bozkırlarında çok eski tarihlerden beri, farklı etnik gruplar arasında çarpıcı bir kültür benzerliği vardır.

Milattan önce ilk bin yılda, doğuda Hunlar, batıda İskitler, hayvan sanatlarının örneklerini verirler. Fizik, tip ve dil ayrılıklarına karşın benzer yaşam biçimini, inanç ve kültürü paylaşırlar. Çin ve Akdeniz giyiminden farklı olarak pantolon ve çizme giyerler. Benzer Tanrılara inanırlar. Hun ve İskit Beyleri öteki dünyada da atları, karıları ve hizmetçileriyle birlikte tıpkı bu dünyadaki gibi yaşayacaklarını düşünürler.

Moğolistan'dan Karadenize kadarki bölgelerde rastlanan "Taşnine" denilen heykellerde, kadınlar ve erkekler ellerinde kadeh tutarlar. Benzer inançlara, Germenler, Slavlar ve Traklarda da rastlanır. Herodot'a göre Traklar ölümsüzlüğe inanırlar. Ölen kocalarının mezarı başında öldürülme, karıları için en büyük ödüdür. Bu adet, Germenler, İskitler ve Slavlar'da da vardı. Yakutlarda da yakın zamana kadar öyleydi.

İran Moğol Devletinin kurucusu Hülagü (1256-65), bayramlık elbiseler giymiş güzel kızlarla birlikte gömülür. *Cengiz Han* ölünce, beylerin ve generallerin ailelerinden en güzel kırk kız seçilir, süslenir ve öteki dünya-

da Cengiz Han'a hizmete yollanır. İskit Kralı öldükten bir yıl sonra elli delikanlı ve at, kan dökülmeden boğularak öldürülür. Atlara binmiş vaziyette kral mezarının çevresine yerleştirilir. *Atilla*, silahları ve hazinesiyle birlikte gömülür, gömenler, onun cesedi üzerinde öldürülür. »

(Doğu Hunlar için, Çin kaynakları, yüz, hatta bin kadın ve uşağın, Hakani öteki dünyada izlediğini yazarlar. Hazarlar'da Hakan, yirmi odalı bir mezar içinde su altına gömülür. Gömenler öldürülür. Odaları, altınla işlenmiş kumaşlarla kanlı mezara *Cennet* denir. "Cennete girdi" deyimini kullanılır. Ruslar'da ve Macarlar'da da benzer gelenekler görülür.)

Bozkırda, hükümdarların, öldürdükleri düşman hükümdarının kafatasını deriyle kaplatıp, içini altınla çevreleyip içki kadehi yapma geleneği de vardır. *Şah İsmail*, yendiği Özbek Hanı Şeybani'nin kafa tasından içki içer.

Bizans tarihçileri, İkinci Murat'ın, Peloponez'de 600 tutsak satın alıp bunları babası için kurban ettiğini yazar.

- *Cengiz Han'a göre Mutluluk*: İnsanın en büyük mutluluğu düşmanı yenmek, malını mülkünü aldıktan sonra onu önüne katarak kovalamak, onun sevdiği yüzlerin ağladığını görmek, atlarına binmek, kızları ve karılarıyla sevişmektir. (439)

- *Cengiz Han-Ölmezlik ilacının Peşinde*: Cengiz, 1222 yazını Hindikuş yakınlarında geçirirken Çin'den gelen ünlü Taoist rahip Çang-Çuen ile karşılaşır. Cengiz, bu filozof kişiyi, belki de ölmezlik ilacını elde etmek için 1219 yılında davet etmiştir. Cengiz ona büyük ilgi gösterir. Ölmezlik ilacını sorar. Filozof, "Ölüme çare yok, sağlığı korumanın yolları var." diyerek Cengiz'i hayal kırıklığına uğratar. Cengiz, büyük saygı gösterir, onunla uzun uzun konuşur, söylediklerinin yazılmasını ister. Oğullarına, "Filozofun sözlerini kalbinize yerleştirin" der. (Cilt. 2, sf. 1020)

- *Kağan, Tanrı Kökenli mi?* Kağan soyu, *Tengri*'den, yani gökten inme idiasındadır. Orhun Yazıtlarının ilki "Tengri gibi Tengri'de (Gökte) olmuş Türk Bilge Kağan" diye başlar. (Cilt. 2, sf. 748)

-*Kent Yaşamına İtiraz*: Bilge Kağan, Orhun'da bir kent yaptırmak isteyince veziri Tonyukuk "Bozkır savaşçısı için kentte oturmak intihardır" gerekçesiyle karşı çıkar. (Cilt. 2, sf. 807)

-*Türk-Moğol İlişkileri*: Türk-Moğol tarihi, Hunlardan beri sıkı sıkıya birbirine bağlıdır. Hun ve Moğol Devletleri aynı etnik yapıya dayanıyor. Osmanlı toplumsal düzeninin biçimlenmesinde de Moğol katkısı önemlidir. (Cilt. 2, sf. 962)

-*Şamanizm ve İslamiyet*: 10. yüzyılda, Volga Bulgarlarının çoğu Müslüman olur. İbni Fadlan, Volga Bulgarlarının kadınlı erkekli bir arada nehirde çıplak yıkandıklarını yazar. Fadlan, bunu ahlaksızlık sayarsa da, zina yapanların öldürüldüğünü de ekler. (Cilt. 2, sf. 829)

-*Türklerin İslamiyete Direnişleri* (Cilt. 3, sf. 1106): İslamiyet Türklerle, İranlı Horasanlılar, Harizm'liler, ve Soğdlular (Doğu İranlı) aracılığı ile gelir. Bölgede Türk ve İran dilleri konuşan boylar giderek birbirlerine karışırlar.

Göktürkler, göçebe savaşçılardır. Kentleri ve yerleşik alanları egemenliklerine almakla beraber, çadırda göçebe yaşantılarını sürdürürler.

-*Türklerin Kabul Ettiği Yabancı Dinler*: İslamiyetten önce Türklerin kabul ettikleri başlıca yabancı dinler şunlardır:

Zerdüşt Dini: İran Sasani Devletinin dini olan *Zerdüşt* dini, İran asıllı Soğdlular aracılığı ile Türkler arasında yayılır. Bu din, iyilik ve kötülük güçlerinin çatışmasına dayanır. Çatışma, sonunda iyi ruhun zaferiyle bitecektir. İnsan iyi düşünce, iyi söz ve iyi eylemlerle özellikle toprağı iyi işliyerek iyilik Tanrısının yanında yer almalıdır. İyilik ve kötülük karışımı olan insan, iki tarafla da savaşa katılır. İyi yolu izleyenler, ölünce bir köprüden geçer ve cennete gider. Kötüler geçerken köprü daralır ve bir bıçak gibi inceler. Ve kötü insanlar cehenneme düşer. İyi ve kötü eylemleri eşit

olanlar ise, ne acı ne de mutluluk olmayan bir yerde kalırlar.

Oğuzlar gibi, Zerdüşter de suyu ve ateşi kirltmekten kaçınırlar. Su ile yüzlerini bile yıkamazlar. Tapınaklarda kutsal ateş bulunur. Ölülerin ruhlarının aile ocaklarına döndüklerine inanılır ve onlara yiyecekler sunulur. Evlerin damlarına içkiler konur.

Budizm: Hindistan'dan gelen Budizm, çok eski çağlarda bölgede yayılır. Ceyhun Nehri güneyindeki Türkler Budist olurlar. Ticaret yolu üzerindeki Doğu Türkistan kent ve vahaları da Budist olur. Bazı Göktürk Kağanları Budizmi benimser. Bilge Kağan'ı Budist olmaktan veziri Tonyukuk vazgeçirir. Budizm, Soğd (İranlı tüccar kavim) kanalıyla Orta Asya'ya yayılır. Fakat 7. yüzyılda, Seyhun-Ceyhun Bölgesinde Budizm geriler, Zerdüşť dini egemen duruma gelir ve Türkler arasında yayılır.

Hristiyanlık: Bizans'tan kovulan Nasturi Hristiyanlığı da İran'da, ve Seyhun-Ceyhun Bölgesinde yerleşir. 6. yüzyılda Soğd ülkesinde yayılır, oradan Türklere geçer. 7. yüzyılda Nasturi misyonerleri Çin'e ulaşır. İslamın Türkistan'da yayıldığı bu sırada Öngüt, Nayman, Kereyit, Kun ve Merkit gibi Türk ve Moğol boyları Nasturi Hristiyan olurlar. 13. yüzyılda Gezzin Kazvini, Oğuzlar arasında Hristiyanlığın yaygın olduğunu iddia eder.

Mani Dini (Maneizm, Manihaizm): Hristiyanlık gibi Mani Dini de Soğd Ülkesinden (İranın doğusu) gelerek Türkler arasında yayıldı. Kutsal kitaplarının yazıldığı Süryani dilini bırakarak Soğd dilini kullanmaya başladılar. Soğd dili zaten Orta Asya'nın enternasyonal ticaret ve kültür dilidir. Mani Misyonerleri Çin'e kadar giderler. *Uygur Kağanı*, 762'de Mani Dinini kabul eder. Orhun Bölgesinde Mani Kilisesi, *Uygur devlet dini* olarak kurulur. Uygur Kağanları, Çin ve Doğu Türkistan'da Mani Dinini yayarlar. Çin kaynaklarına göre Uygurlar, devlet işlerini Mani Rahiplerine danışırlar. Din kitapları Soğd dilinden Uygur diline çevrilir. Uygurlar, Göktürk alfabesini bırakarak Soğd alfabesinden türeme Uygur yazısını

kabul ederler. Beyaz giysiler içindeki Mani rahiplerini gösteren İran minyatürleri, Uygur ülkesinde gelişir. Mani Dini, Doğu Türkistan kentlerinde, hatta Altaylardaki Göktürk kalıntısı boylar arasında yandaş bulur. 789 tarihli bir Çin kaynağı, Uygur'a bağımlı beyaz giysili *Tukyu*'lardan (Göktürk) söz eder. Bu beyaz giysi, Mani Dinini simgeler. Ve 8. yüzyılın ikinci yarısında, Türklerin desteklediği Resmi İslama karşı Şiilikten esinlenmiş bir ayaklanma, "Beyaz giysililerin hareketi" adını taşır.

Mani Dininin Zerdüşťlükten farkı, kötülükleri yenmek için "Bir lokma, bir hurka" anlayışını taşımasıydı. Zerdüşťlük ise çalışmayı över, ölçülü şarap içmeyi, "yaşamı tatlı kılar" diye iyi karşılar.

Mani Dininin iç ahlak yasası, Bektaşilerin "Elinc, beline, diline sahip ol" ilkesini andırır. Mani, her ay yedi gün oruç tutar. Günde dört kez dua eder.

5- *Arthur Koestler (Onüçüncü Kabile, Kitabından):* Batıda Şarlıman'ın taç giydiği sıralarda (800), Doğu Avrupanın Kafkaslarla Volga arasında kalan bölümü Hazar Devleti tarafından yönetilmekteydi. 648-965 yılları arasındaki en parlak çağında Hazarlar, gerek orta çağ Avrupasının, gerek modern Avrupa'nın kaderinde önemli bir rol oynamıştır.

Hazarlar, Türk kökenli bir ulustu. Bu devlet, Bizans'ı yüzyıllar boyunca kuzey steplerinden gelen aç gözlü barbarların, Bulgarların, Macarların, Peçeneklerin, daha sonra Vikinglerin ve Rusların saldırılarından koruyan bir tampon durumundaydı. Daha önemlisi, Müslüman Araplarca Doğu Avrupa'nın alınmasını önlemiş olmasıdır.

Batıda Frankların Arapları, Fransa'da 732'de Tours meydan savaşında durdurmaları ne kadar önemliyse, aynı tarihlerde Doğu Avrupa'yi tehdit eden Arap ordularının Kafkaslarda durdurulması da o kadar önemliydi.

737'de Arapların İtil kentini alarak Hazar Kağanını zorla Müslüman yapmasından sonra, Arapların çekilmesiyle 740 yılında Hazar Hanı, *Yahudi* dinini kabul ederek resmi din yapmıştır. Bunun sebebi, Hristiyanlığı kabul ettirmeye çalışan Bizans ile Müslümanlığı kabul ettirmeye çalışan Arapların baskılarından kurtulmak amacı olabilir.

Arap kaynaklarına göre Hazarlar, yalnız kışın kentlerde otururlar, yaz gelince başkentleri İtil'i bile boşaltıp çadırlarını alarak koyun ve sığır sürüleriyle birlikte steplere çıkarlar, ya da mısır tarlalarında ve bağlarda konaklardı.

Hazarların tipleri hakkında Arap kaynaklarında çelişkili bilgiler vardır:

- Ciltleri beyaz, gözleri mavi, uçuşan saçları genellikle kızıl ve gür. Bedenleri iri yarı, huyları soğuk, temel özellikleri vahşiliktir.

- Hazarlar, Türklere benzemez. Saçları siyahtır. İki tür Hazar vardır: Kara hazarlar, Ak Hazarlar.

Gürcü Kaynağı Hazarları "Yecüc mecüc" olarak değerlendirmektedir. "...İğrenç suratlı, vahşi hayvan davranışlı, kan içen insanlar."

Ermeni kaynağına göre Hazarların büyük bir çoğunluğu küstah, iri yarı, kirpiksiz, kadın gibi uzun saçlıdır."

Kabile ve boyların kökenlerini araştırmak güçtür. Haklarında çok şey bildiğimiz Hunların kökenleri bile belirsizdir. Hun sözü, büyük olasılıkla Çince "Hiung-nu" sözünden gelmekte ve savaşçı göçebeleri tanımlamaktadır. 1. yüzyılda Çinliler, bu istenmeyen komşuları batıya doğru sürmüşler ve yüzyıllar boyu Asya'dan kopup Avrupa'ya akacak olan çağı başlatmışlardır. Bu grupları genel bir sözcük olan "Türk" sözcüğü ile tanımlamaktadırlar. Türk sözcüğü, bir ırktan çok bir dil grubunu anlatan bir sözcüktür. Kesin olarak söyleyebileceğim şey, Hazarların Türkik bir ulus olduğu ve 5. yüzyıl dolaylarında Asya Steplerinden kopup Batıya yönelmiş olduklarıdır.

Amerikan Tarihçisi Dunlop'a göre, Hazarlar olmasaydı, Avrupa uygarlığının doğudaki temsilcisi olan Bizans, Arapların eline geçecek ve tarihin akışı değişecekti. Rus Tarihçisi Dimitri Obolenski'ye göre Hazarların dünya tarihine en büyük katkısı, Arapların kuzey yönündeki saldırılarına karşı Kafkasları, geçilmez bir engel haline getirmesidir.

Ne yazık ki elimizde Hazarlar hakkında, Atilla'nın sarayını ziyaret eden Priscus gibi birinci derecede tanıklarımız yok. Elimizde sadece Bizans ve Arap tarihçilerinin derlediği kulaktan dolma bazı bilgiler bulunmakta. Yal-

nız Arap gezgini İbni Fadlan'ın bilgileri gözleme dayanmaktadır.

İbni Fadlan, Oğuz ülkesinden geçerken yanındaki Türk, Halifenin kendilerinden ne istediğini sormuş. Fadlan da bütün istediği "Allahtan başka Allah yoktur" demenizdir diye karşılık verince Türk gülmüş, "Doğru olduğunu bilseydik söylerdik" demiş.

Fadlan, Volga Bulgarları arasında çok garip geleneklerle karşılaşılıyor: "Zeki, bilgili adamları, 'Bu adam Tanrıya hizmet etmeye daha layıktır.' deyip öldürüyorlar." Fadlan, Hazarları şöyle anlatıyor: Hazarların Hanı'na Kağan denir. Halk önüne dört ayda bir çıkar. Devlet işlerini, yardımcısı yürütür. Her gün Büyük Kağan'ın huzuruna çıkar. Büyük Kağan insanlarla görüşmez. Kağanın yirmi beş karısı olur. Bunlar, emri altındaki kralların kızlarıdır. Altmış da cariyesi vardır.

Kağanın Volga (İtil) üzerinde, nehrin iki yakasında yapılmış büyük bir kenti var. Bir kıyıda Müslümanlar, öteki kıyıda Kağanın sarayı var. Müslümanlar, Kağanın adamlarından, Müslüman olan biri tarafından yönetiliyor. Müslümanlarla yabancı tüccarlar arasında çıkan anlaşmazlıkları bu yönetici çözüyor. Hazarlar ve Kağanları Yahudi dinindedir. Bulgarlar ve öteki komşular onların emrindedir. Bazılarına göre "Yecüc mecüc" Hazarlardır.

Arap tarihçisi Mukaddesi'ye göre Hazar ülkesinde koyun, bal ve Yahudi pek çoktur.

Din Özgürlüğü: Hazar başkentinde yedi yargıç bulunur. Bunlardan ikisi Müslümanların davalarını şeriata göre, ikisi Yahudilerinkini Tevrat'a göre, ikisi Hristiyanlarınkini İncile göre, biri de putperestlerinkini kendi inançlarına göre görür, çözümler.

-Kağanın Öldürülmesi: Kağanın yönetim süresi en çok kırk yıldır. Bu süreyi bir gün bile aşarsa bunadığı gerekçesiyle öldürülür.

-Din Değiştirme (Museviliğin Kabulü): 8. yüzyılın başlarında dünya iki büyük gücün elinde kutuplaşmıştı. Bir yanda Hristiyanlık, öbür yanda Müslümanlık vardı. Hazar Devleti, üçüncü güç görünümündeydi. Ama

kendi bağımsızlığını sürdürebilmenin tek yolu, ne Hristiyanlığı, ne de Müslümanlığı kabul etmeyerek yaşamını sürdürmektir. Çünkü bunlardan birini kabul etmesi durumunda, ya Bizansın, ya da Müslüman Arap Devletinin etkisi altına girecek demektir. Yahudiliği kabul etmek Hazarları, hem putperest barbarlar düzeyinden kurtarıyor, hem de Halifenin ve Bizansın baskılarına karşı koruyordu. Ama yine de Hazar Kağanı, Yahudiliğin bütün katılığını (sünnet dahil) kabul etmiş değildi. Bir yandan halkın inançlarını sürdürmesine, eski putlarına tapmasına izin verirdi.

Hazar Devletinin din değiştirmesi kuşkusuz siyasal nederlere dayanıyordu. Hazarların Yahudilik hakkında bilgileri vardı. Bu bilgiyi sağlayan yaklaşık yüz yıldan beri Bizansın din baskısından kaçan Yahudilerle, Asya'nın Araplar tarafından işgal edilen bölgelerinden kuzeye kaçan küçük Yahudi gruplarıydı.

Hazarların din değiştirmesi, çıkarıcı siyasi bir amaçla yapılmışsa da, birtakım kültürel gelişmeleri de beraberinde getirmiştir. Bunların başlıcası İbrani Alfabesidir.

-*Selçuk, Hazar Sarayında Büyümüştü*: Selçuk'un babası Tutak, Hazar ordusunda komutandı. Onun ölümünden sonra Selçuk, Kağanın sarayında büyümüştür. Selçuk, dik başlılığı yüzünden saraydan uzaklaştırılır. Bunun nedeni, belki de Selçukluların İslamı kabul etmeleridir. Oysa bu sırada Kumanlar ve öteki Oğuz boyları putperest kalmışlardır. Hazar etkisi sürmüş olacak ki Selçuk'un dört oğlundan biri, Yahudilere özgü bir ad olan *İsrael* adını taşımaktadır. Yahudi adları, Oğuzların bir başka kolu olan Kumanlar'da da kullanılmıştır. Kuman Prensi Koblak'ın oğullarının adları İzak ve Daniel'dir.

Hazar Devleti yıkıldıktan sonra Hazarların göç yolu batıya doğrudur. Ama bazı topluluklar geride kalmış, özellikle Kırım ve Kafkaslar yöresinde, modern çağlara kadar yaşayan Yahudi topluluklarını oluşturmuşlardır. Hazar kalıntılarından bir kolu da Kafkasların kuzey doğu yamaçlarında yaşayan Dağ Yahudileri olabilir. Dilleri *Tat* dilidir (İran), kendilerine Dağ Çıftı demektedirler.

Yahudi Takkesi: 'Yarmolka' adı verilen ve günümüze kadar dindar Yahudilerin giymekte olduğu takke, Sovyetler Birliği sınırları içinde kalan Özbek ve Türk toplumları tarafından da giyilmektedir.

6- *Jean-Paul Roux*: (Türklerin ve Moğolların Eski Dini, Çev. Aykut Kazancıgil)

- Altay Dil Ailesi: Türk, Moğol, Tunguz ve Mançuları içine alır. (sf. 11)

- Türk ismi 6. yüzyılda Moğol ismi 12. yüzyılda ortaya çıkmış. Daha öncesine Proto-Türk, Proto-Moğol diyeceğiz. (sf. 11)

Tahminen MÖ 3. yüzyılda, bozkırlara dağılmak üzere orman bölgesinden ayrılmışlar, Pasifikten Tuna'ya kadarki geniş alanlara yayılmışlardır. (sf. 12)

- Gök-Tanrı'nın, "Tengri" şeklindeki adını, Altaylarda bilinen en eski kelime olarak Hiung-nu'lar aktarmaktadır.

- Hiung-nu'lar ile Hunlar arasındaki ilişki belirsizdir.

- Hunlar, Proto-Türkler'dir. (sf. 13)

- Kırgızlar, Türkleşmiş Hint-Avupa'lılardır. (sf. 14)

- Juan-Juan'lar, Proto-Moğoldur. (Doğulu Avarlar). Hiung-nu'ların büyük konfederasyonunu yeniden kurdular. (sf. 14)

- Çinlilerin Tu-kin dedikleri Türkler, 562'de Avarlara karşı ayaklanarak bir imparatorluk kurdular. (sf. 14)

- Türkler, Türkçe adlarını bırakacak kadar Çin egemenliğine girdiler. (sf. 16)

- Soğdca (İran dili), 6. yüzyıldan itibaren Moğolistan'ın kuzeyine kadar yayıldı. Bin yıllık Türk İmparatorluğunun resmi dili oldu. 16

- Bugut Yazıtlarına göre (581), Bumin Kağan din değiştirip Budist olmuş, (sf. 17)

- Vezir Tonyukuk, Bilge Kağan'ın Budist olmasını şu gerekçe ile önlemiş: "Buda ve Tao dinleri, insanlara yumuşaklığı ve alçak gönüllülüğü öğretmektedir. Bu öğretiler, savaşçılara yaraşan meziyetler değildir." (sf. 18)

- *Din Değiştirme*: Her din değiştirme olayında, eski mirasın büyük kısmı yeni bir kalıba girerek ortaya çıkar. (sf. 20)

- Yenisey'de yaşayan Kırgız Türkleri, Uygurları Moğolistan'dan sürdüler. Uygurlar, Çin Türkistanı'na (Sing-Kang) sığındılar ve Budist oldular. (sf. 20)

- *Yahudi Dini*: 8. yüzyıla ait İbranice Yazmalar Turfan'da (Doğu Türkistan), Yahudiliğin varlığını göstermektedir. (sf. 22)

- *Türkler İçin Bilgi Kaynakları*: Çin, Bizans, İslam, Slava, Rus kaynakları. (sf. 23)

- *Moğolların Ana Yurdu*: Türkler batıya kayınca, Mançurya'da yaşayan Proto-Moğollar, Moğolistan'a göçtüler. (sf. 24)

- Gerçek Moğollar vahşi ve dinsizdiler. Sonradan Türklerin dinlerini aldılar. Moğolların gizli tarihi 1240 yılında yazıldı. O dönemde (12.yy), Kuzey Asyada hareket halinde olan boyların hangisinin Türk, ya da Moğol olduğunu anlamak zordur. Tatarlar, belki de Türkleşmiş Moğollardı. (sf. 24)

- Moğol İmparatorluğunun çöküşüyle, dinleri de çökmüştür. (sf. 27)

- Çin'i işgal eden Moğollar, sonunda Çinlileştiriler. (sf. 27)

- *Türklerin İslamlaşması*: Çinlilerle Araplar arasındaki 751-Talas Savaşında Çinliler yenildiler, böylece Orta Asya, Çinlileşme yerine İslamlaşmış oldu. (sf. 29)

- Türkler, Abbasilerin paralı askeri (Memlük-köle) oldular. Halife Mu'tasım, onları Bağdat yakınındaki Samara kentine yerleştirdi. Türkler Samara'da bir kâbe yapılmasını istediler. (sf. 29)

İlk Müslüman Türk Devleti, Karahanlılar Devletidir. Karahanlı Hakanı Satuk Buğra, 955'te halkıyla birlikte Müslüman oldu. (sf. 31) (Sonra henüz Müslüman olmayan Türklerle savaşmaya başladı)

- *Eski İnançların Sürmesi*: Halk tabakası, ismen İslamlaşmış, ancak eski inançlarını sürdürmüşlerdi. Şiilik, Bektaşilik ve Alevilikte böyle olmuştur. (sf. 32)

- *Şamanizm*: Her yerde bulunmasına karşın, en sürekli ve değişmez şekilde Orta ve Kuzey Asyada görülmektedir. Şaman kelimesi Tunguz kökenlidir. Şamanların, erkeği kadın şekline dönüştürdüğü söylenir. (sf. 52)

- İslam döneminde de şamanlık sürmüştür. 13. yüzyılda İran Moğolları döneminde yaşayan *Barak Baba* vardır. Hacı Bektaş Veli (Güvercine dönüştür), Seyyid Battal Gazi (bazan uçar, bazan da cinler tarafından kaçırılan kızları bulmak için yer altına iner). Yalnızca Şamanlar, göğün dokuzuncu katına ulaşabilirler. (sf. 86)

- Bir kitaba göre Cengiz, büyücülük yapmış ve şeytanlarla arkadaşlık kurmuştu. (sf. 58)

- Şamanın bedeninin sıcaklığı buzu eritiyordu. Kimileri ateşe karşı duyarsızdı. Şamanlar yanında, Müslüman Türk ermişleri de aynı güce sahipti. (sf. 59)

- Şamanların, arınmayı ateşle yaptıkları anlaşılmaktadır. Şamanların giysileri dikkat çekicidir. Giysinin üstünde ayı pençeleri, demir mahmuzlar, boynuzlar ve yere kadar uzanan yılan gibi uçlar vardı

- Bir Yakut atasözüne göre demirciler ve şamanlar aynı yuvadan çıkmadılar.

- Ateşle demire kutsal bir anlam verilir. Ergenekon Destanında bu iki öge bir araya getirilir. (sf. 65)

- *Kozmografya*: Günlük dilde "birçok ruhu vardır" şeklinde tanımlandığı gibi, her insan birkaç güçten oluşmaktadır. (sf. 83)

Hiung-nu'lar, göksel dünyanın dokuz tabakaya ayrılmış olduğunu ve her tabakanın kendine ait ruhları bulunduğunu düşünüyorlardı. (sf. 85)

- *Evensel Eksen*: Gök ile dünya, dünyanın göbeğinden hareket edip göğün göbeğine ulaşan ve gerektiğinde yeraltı dünyasının merkezine eri-

şen *Evrensel Bir Eksenle* sıkıca birbirine bağlıdır. (sf. 86)

- 780 yıllarında Hazarlardan söz edilirken şunlar yazılmaktadır.: "Al-lahı yaratıcı olarak bilmelerine karşın dinleri yoktur." (sf. 89)

- Cengiz'in torunu Hülagü Han, Fransa Kralına şöyle yazmaktadır: Tengri, atamız ve onun oğlu Cengiz Han'a hitap etmiştir. (sf. 91)

- Cengiz Han, Gök-Tengrinin yardımının, kendi etrafında bulunan herkes üzerine ışınlarını saçtığına içtenlikle inanmaktadır. (sf. 91)

- Tengri, aynı zamanda tüm insanların Allahıdır. (sf. 93)

- Hülagü Han'a göre, Tengri, büyük şaman aracılığı ile Cengiz Han'a şunları söylemiştir: "Seni sökesin, yenesin, yok edesin, yıkasın, yapsın, diye hakların ve kralların başına getirdim." (sf. 93)

- *Dua ve Vergi*: Hoşgörü fermanları denilen Cengiz Fermanlarında şöyle denmektedir: Hangi dine bağlı olursa olsun, din adamları, hükümdarın uzun yıllar yaşaması için Gök'e (Tengri'ye) yalvardıkları takdirde vergi ödemeyeceklerdir." (sf. 94)

- *Cengiz, Peygamber Rolünde*: Cengiz Han, peygamber gibi anlatılmaktadır: "Allahın emriyle altın tüylü büyük bir kartal şeklinde bir melek belirdi. İsmi Cengiz olan şefleriyle konuştu. Cengiz, kartal görünümlü meleğin önünde, bir ok atışı uzaklığında bir mesafede durdu. O zaman melek kendisine Allahın emirlerini söyledi. Bunlar, halkına emrettiği ve ismine *Yasak* dediği emirlerdir. (sf. 98)

- *Hem Tek Hem Çok Tanrı*: Tek tanrılıkla bir arada olan bir tür çok Tanrılık görülmektedir. (sf. 102)

- *Kırgızlar Venüs ve Satürn'e taparlar ve Mars'ın uğursuz olduğuna inanırlar*. (sf. 104)

- Türkler ateşi, olağanüstü derecede yüceltiyorlar. (sf. 110)

- Orhun yazıtlarında şöyle deniyor:... Tengri, kafalarının tepesinden yakaladı ve onları ilahi tahta oturtmak için yükseklerle götürdü. (sf. 118)

- Türkler Tengri ismini, büyük bir ağaç gibi, göze büyük görünen her şeye veriyorlar. (sf. 123)

- *Reenkarnasyon (Tekrar Doğuş)*, Şamanizmin temel kavramıdır. (sf. 136)

- Başkurtlar, erkeklik organı heykelciğini üzerlerinde taşırlar, ona taparlar, onu kendilerinin yaratıcısı olarak kabul ederler. (sf. 138)

- *Totemizm*: Türkler ve Moğollar, ata olarak hayvanları alırlar. (sf. 148)

- *Tanrı Nerede?* Cengiz Han'ın Buhara Emiri ile yapmış olduğu ünlü söyleşi, her türlü kutsal yapının varlığına karşı çıkmaktadır. İmam, kendisine Mekke'den söz ettiğinde, kendisine şöyle cevap verdiği söylenir: "Evrenin tamamı, Allahın evidir. Gidilecek özel bir yer belirlemeye ne gerek var?" (sf. 193)

❧ - *Putlar*: Gezginler tarafından oldukça yaygın şekilde putlardan sözedilmiştir. Bunların bazıları insan biçiminde, bazıları da "Meme" şeklindedir. Putlar keçeden, bezden, ipekten hatta içine yün doldurulmuş teke derisinden yapılmıştır. Bazı kaynaklara göre, tıpkı atlar ve develer gibi konuştuğu sanılan bu putlara, Türkler ve Moğollar, yemeklerinin ilk lokmalarını, hayvanların ve kısırakların ilk sütünü, öldürülen hayvanın kalbini sunarlardı. Ataları temsil eden bir bebek putunun yüzünü ve gözlerini temizlerler ve onun önünde yerlere kadar eğilirlerdi. (sf. 194-195)

- *İbadet Ve Dua*: Tengri'ye ve diğer Tanrılara yapılan dualardan hiç söz edilmemektedir. Moğol dönemi için Plan Carpin "Allaha ne dualarla, ne övgülerle, ne de herhangi bir törenle tapmıyorlar" demektedir. Hayton'a göre de "Allaha ne dua ile tapınarak, ne perhizle ne de herhangi bir hayır eylemiyle saygı göstermiyorlar" Gmelin de Toms, Tatarların da herhangi bir ibadet şeklinin olmadığını iddia etmektedir.

Moğolların gizli Tarihinde şöyle deniyor: "Cengiz, göğsüne vurarak ve Güneşe doğru dokuz kere eğilerek yerlere şarap döktü ve dualar etti. Cengiz Han, tek başına bir tepenin üstüne çıktı, başını açtı, üç gün üç gece dua etti."

Ebu Dulef, Oğuzların, dualarını batan güneşe yönelttiklerini ileri sürmektedir.

Moğol metinleri, duaları için iki belirgin hedef göstermektedir: Hükümdarın uzun ömürlü olması ve savaşın kazanılması. (sf. 195-197)

Türklerin İslamlaşması

1- Genel Olarak

610 yılında peygamber olan, Mekkelilerin öldürme girişimleri üzerine 622'de Medine'ye göç etmek zorunda kalan, düşmanlarıyla yaptığı zorlu savaşları kazanıp muzaffer bir komutan olarak 630'da Mekke'ye dönen Hz. Muhammed, artık bütün dini, siyasi ve askeri güçleri şahsında toplamış rakipsiz önderdi. Önünde hiçbir engel kalmamıştı. Kısa sürede, tüm Arabistan'daki putperest Arapları İslamlaştırdı.

Böylece ortaya çıkan güç (İslamiyet), sadece Arapların değil, komşu ülkelerin ve ulusların kaderini de değiştirecek, eski uygarlıklar bölgesi olan Yakın Doğu, Orta Doğu ülkelerinde ve dolaylarında yepyeni bir kültür ve uygarlık kurulacak ve bu büyük çaplı oluşum birçok toplumun kimliğini de değiştirecekti. İranlılar, Türkler, Kürtler, Çerkesler, Boşnaklar, Berberiler, Eski Mısırlılar, Afrikalılar, Afganlılar, kısmen Hintliler bunların arasındaydı.

Müslüman Arap orduları, dört halife döneminde yıldırım hızıyla batıda Cezair'e, Kuzeyde Kafkaslara, doğuda, 425 yıllık *Sasani* devletini (226-651) yıkarak Ceyhun ırmağına dayanıyordu. Emeviler devrinde Araplar, doğdu. Batı Türkistan'ı alarak Çin sınırına, batıda İspanya'yı işgal ederek Atlas Okyanusuna ve Pirenelere vardılar.

751'de Çin'le yapılan Talas savaşının kazanılmasıyla Asyadaki siyasi ve askeri denge kuruluyor, Çin Uygarlığı ile Orta Doğu Uygarlığı sınırdaş oluyordu.

Sasani Devletini yıktıktan sonra Ceyhun-Seyhun bölgesine (Maveraünnehir) saldıran Araplar, uzun sürecek kanlı savaşlar dönemini başlatmıştı. 955'te Karahanlı Hükümdarı Satuk Buğra Han'ın İslamı kabul ederek devlet dini yapmasıyla, Araplar doğuda amaçlarına ve doğal sınırlarına üç yüz senede ulaşmış oluyordular.

650 yıllarında Maveraünnehirde Arapların saldırılarına uğramaya başlayan Türkler, yaklaşık elli yıl önceleri (6. yy. sonlarında), Moğolların baskısıyla doğudan gelip bu bölgeye yerleşmişlerdi.

"Bu Türkler de Araplar gibi göçebe çoban kabilelerden oluşuyordu. İnanç olarak ya ruhlara tapıyor (animist), ya da Şamanist idiler.

İşgalden sonra Türklerin çoğu Müslüman olmuşsa da bazıları dağlarda ve ormanlarda ruhlara tapmaya devam ediyorlardı." (*Türkiye Tarihi, M. Philips Price, Çev. Selahattin Atalay. sf. 36-37*)

"Yerleşik Türklerin İslamlaşarak Araplarla uzlaşmaya girmelerine karşın, göçebe Türkler üç yüz yıldan fazla İslama karşı direndiler. Yerleşik göçebeyi, göçebe yerleşliği hor görüyordu. Arap gezgini İbni Fadlan'ın 921'de konuştuğu bir Oğuz kabile şefi, kendisinin bir kez Müslüman olduğunu, fakat kabilesinin "Müslüman olursan bize başkanlık yapamazsın" demeleri üzerine eski dinine döndüğünü anlatır.

10. yüzyılda ortaya üç çeşit Türk çıkar.

1- Yerleşik İslam Türkler

2- Göçebe İslam Türkler

3- Göçebe Şamanist Türkler

(*Doğan Avcıoğlu, Türklerin Tarihi, Cilt. 1, sf. 122*)

Emeviler, Arapları soylu kavim (kavm-i Necip) olarak görüyor, Arap olmayan Müslümanlara ikinci sınıf insan gözüyle bakıyor ve onlara "Mevali-köle" diyorlardı. Abbasiler döneminde fetihlerin hızı kesildi ve Arap kavimciliği de yumuşadı.

2- *Arapların İşgal Yöntemleri*: Araplar işbirlikçi yerlilerle birleşerek bir ülkeyi işgal ediyor, talan ediyor, halkı esir alarak köle pazarlarında satıyordu. Böylece büyük bir köle pazarı oluşmuştu.

3- *İslam Saraylarında Türk Köleler*: (*D. Avcıoğlu, Türklerin Tarihi, Cilt. 3, sf. 1176-1180*)

"Türk köleler, Abbasi Saraylarında ve Ordularında artan ölçüde aranır. Köle elde etmek için bozkıra akınlar yapılır. Ya da bozkır kabileleri köle edinip sınır pazarlarında satmak için birbirleriyle savaşır. Oğuzlar, bas-kınlarda yakaladıkları Çıgıl, Tuhsi ve Karluk Türklerinden gençleri İslam esir pazarlarında satarak büyük kazanç sağlarlar.

Kabil'deki Türk Şahi egemeni, Horasan'daki Abbasi valisine her yıl iki bin Oğuz köle sağlar. 10. yüzyıl Arap gezgini İbni Havka, Türk kölelerinin fiyatının çok yüksek olduğunu söyler.

Halife Mu'tasım (833-842), Türklerden köle ordusu kurmaya karar verir. Daha valiliği sırasında Arapları kovarak, kendi koruma birliğini köle kökenli dört bin Türkten oluşturur. Slav ve Berberi Askerler de vardır. İddiaya göre 70 bin kişilik köle ordusu kurar.

Mu'tasım'ın getirdiği sistem, Balkanlar'da Osmanlıların, Hristiyan çocuklara dayalı devşirme yeniçeri sistemine benzer.

836'da Mu'tasım, Türklerin çoğunlukta olduğu ordusuyla Bağdat'tan ayrılır, Samana kentini kurar. Türk askerlerin Arap kadınlarla evlenmeleri yasaktır. Ancak Halifenin bu amaçla getirttiği Türk kızları ile evlenebilirler. Ve onları boşayamazlar. Bu kızlara hazineden ödenek verilir.

Türk askerlerin komutanları, genellikle azat edilmiş kölelerdir. Sonradan bazı Halifeler, Türk Komutanların elinde kukla durumuna düşerler. Türk komutanlar, 861'de askerin ücretini ödemeyen halifeyi tahttan indi-

rır, yerine geçen Muhtedi'yi, Türk komutan Musa B. Boğa, işkenceyle öldürtür.

Köle komutanlar giderek valiliklere atanırlar. Sonraları onların bir kısmı devletler kurdular. Mısır'daki Tulunoğulları (868-905), İhsidoğulları (933-969), Mısır Memlûk Devleti (1250-1380), Memlûk İktidarı 1380'de Çerkes Memlûklerin eline geçer ve Yavuz'un Mısır'ı işgaline kadar sürer. (1517)

Abbasilerden itibaren artık Türk Tarihi, Cumhuriyete kadar, İslam Tarihinin bir parçası olmuştur.

4- "Nasıl Müslüman Olduk?" (Erdoğan Aydın.)

Değerli yazar Erdoğan Aydın, çok yönlü araştırmalarına dayanarak Türklerin Müslüman olmalarını etraflıca işlemiştir. Konumuzla ilgisi nede niye kitaptan bazı alıntılar yapmanın yararlı olacağını düşündük.

- *Paralı Asker*: Sémekant'ın işgalinde, gelenek olduğu üzere İranlı köleler de paralı asker olarak kullanıldı. (sf. 85)

- *Arapların Üstünlüğü*: Arapların üstünlüğünün vurgulandığı hadis "Arapları sevmek üç nedenle zorunludur", çünkü:

- 1- Ben bir Arabım.
- 2- Kur'an Arapça inmiştir.
- 3- Cennette Arapça konuşulur.

Arabi seven beni seviyor demektir. İnsanlığın en mükemmel ve yüce olanı Araplardır. Arapların en yücəsi Kureyşliler, Kureyşlilerin en yücəsi de Beni Haşim Kabilesidir. Arapları küçük görenler, müşrik sayılmalıdır. (sf. 119) (İlhan Arsel: *Biz Profesörler*. sf. 184)

- *Türkistan'da Dinler Mozaigi*: Ayet: "Fitne ortadan kalkıp din yalnızca Allahın oluncaya kadar onlarla savaşın." Bakara: 193 (sf. 172)

Hadis: "Ben, insanlar kelime-i şahadet getirene kadar, yani Tanrının birliğine inanıncaya kadar, onlarla savaşmaya Allah tarafından memur edildim. İbni-Mace" (sf. 173)

İsrailoğullarının Yahudiliği, Sasanilerin ve Kürtlerin Zerdüştlüğü, Arapların İslamiyeti, Çinlilerin ve Hintlilerin Budizmi gibi, Türklerin de kendi tarihsel, sosyal, ekonomik, kültürel coğrafyalarınca biçimlenen bir dinleri vardı: *Şamanizm*. Ancak, göçebe bir toplum olan Türklerin kentleşme, sınıfsal farklılaşma ve komşu medeniyetlerin etkisiyle yeni dinsel arayışlar içine girdiğini, artık yetersiz gelmeye başlayan Şamanizm dışında diğer dinlere girmeye başladığını görüyoruz. Bu durum Güney Türkistan'da özellikle belirgindir... Araplar işgale başlarken, buralar tam anlamıyla dinler mozaigi haline gelmişti. Ancak bu, Türkler için bir sorun olarak karşılanmıyordu... Bütün dinler, bu alanda birlikte var olabilmekteydiler. Daha önemlisi, İslamiyet hariç hiçbir din, bu topraklara silah zoruyla ve işgalin sonucunda dayatmayla girmemiştir... Kentlerdeki bu çok seslilik ve dinlerin kardeşçe bir arada yaşamaları, Türk boyları arasındaki savaşları azaltan, onların demokratik ve insani yükselişlerini sağlayan bir işlev görüyordu.

- *Şamanizm*: Belirginleşen bu eğilime karşın 10. yüzyıla kadar, deyim yerindeyse, ulusal özelliği ile Şamanizm, Türkler için egemen din olmaya devam etmiştir. Peygamberi, kutsal kitabı ve tapınakları olmayan Şamanizm, Kamları (Şamanları) tarafından idare edilirdi... ve bunların Tanrı ile ilişkide bulunduklarına inanılırdı... Şamanizm, asıl önemlisi, kadın-erkek eşitliğini, birlikte yaşamayı ve eğlenmeyi öngören, haremlik 'selamlık' gibi... ilkelere prim vermeyen, toplumsallaşma düzeyi yüksek bir dindi...

Şamanizm özelliklerinin, İslamdan sonra da Anadolu Aleviliği olarak kendini bugüne kadar taşıdığını görüyoruz...

- *Başka Dinler*: ... 5. yüzyıldan itibaren Şamanizmden başka dinler de Türkler arasında yayılmaya başladı. Bunlar, Budizm, Zerdüştlük, Hristiyan Nasturilik, Yahudilik ve Maniheizmdir.

Budist olmak isteyen Göktürk Kağanı Bilge Han, veziri Tonyukuk tarafından şu gerekçeyle engellenir: "Buda Dini, Türk'ün askerlik ruhunu çok kötü etkiler. Savaşı ve hayvan kesmeyi yasaklayan ve miskinlik telkin

eden bir dini kabul etmek Türkler için felaket olur.” Tıpkı Budizmin karşılaştığı tepkiyle karşılaşan *Mani Dini*, her şeye rağmen 762’de Uygur Kağanı *Bugu Han* tarafından kabul edilir ve Uygurların resmi dini haline gelir... Bir Kitabede şöyle yazılıdır: “Evvelce et yiyen kavim, şimdi piring yiyecek, evvelce adam öldürülen ülkede bundan sonra hayır hüküm sürecektir.”

Müslüman Karahanlılarla Budist Uygurlar arasındaki mücadeleler, Maniheizm ve Budizmin, Uygurların askeri yetenekleri üzerinde pek fazla etki yapmadığını açıkça göstermektedir. (sf. 172-180)

- *İslamın Etkisi*: “Türklerin İslam alemine hakim olmaları, Türk kültüründen çok Arap ve özellikle *Fars* kültürünün gelişmesine yardım etti. Arapçadan sonra İslam Dünyasının ikinci kültür dili olan Farsça, Türk ilim ve kültür adamlarının da kültür dili haline geldi.” (sf. 204)

- *Gazneliler*: Gazneli Rejimi (963-1183; 230), başbuğları Türk, ama nüfusun Türk olmadığı bir rejimdi. Kuzeybatı Hint’i İslamlaştırdı. Gazneli Mahmut, Şamanilerde görülen hoşgörünün aksine, çok katı sünni Müslüman tavrı takındı. Rey kentindeki Şii kitaplığını yaktırdı. Gazneli hanedanı Türk olduğu halde, Türkçe hiçbir kültür mirası bırakmadı. Doğuyu İranlaştırdı ve bu etki Hint ülkesine de uzandı. Türkçe, Mahmut ve oğlu Mesut sonrasında gaznelilerce bilinmeyen yabancı bir dil haline geldi. Farsça ve Fars kültürü Gaznelilere tamamen hakim oldu. Gazneli iktidar tarzı adeta zulümle özdeşleşir. (sf. 217-219)

- *Dönüm Noktası*: (Selçukluların Gaznelileri yendiği) 1040 Dandankan Savaşı, Arapların egemenliğinde biçimlenen İslam Tarihinin, artık Türk Egemenliğinde biçimleneceği döneme geçişi başlattı. Malazgirt savaşı ise (1070), Anadolunun, Rumların elinden çıkıp Türklerin yurdu haline gelmesinin yolunu açmıştır. (sf. 228)

- *İslamlaşmanın Türkler üzerindeki kültürel etkileri* (sf. 247-260)

“Turgut Akpınar,”... Türkler İslam medeniyetini benimsemekle aslında yepyeni yüksek bir kültüre, gelişmiş bir ilim, fikir ve sanat dünyasına girmiş oldular, kültür seviyeleri, göze batacak şekilde yükselmeye başladı.” diyor. Bu yargının onaylanması imkânsız... Aksine İslamlaştırma, 7. yüzyılda önemli bir kültürel zenginliği, demokratik hoşgörü ve evrenselliği yakalayan Türklerin, bu kültürel yükseliş trendini kılıç zoruyla ezmiştir... 10. ve 11. yüzyıllarda İslamiyet bayrağı altındaki medeniyet yıkıcılığı misyonu, bu kez Türklerle yüklenmiştir... Arap işgaliyle, Türkistan’ın birikmiş tüm kültürel ve ekonomik değerleri yağmalanmıştır.))

Yaptıkları devamlı gazalar, Türklerle birçok yararlar sağladı, fə:at sonunda ekonomik iflasın da baş nedeni oldu... Ganimet, ekonominin gelişmesinde önemli bir rol oynayamaz... Ganimetler, soygun geliridir.

- *Dinin Türk toplumuna etkileri*: Dr. Hikmet Kıvılcımlı (Nasıl Müslüman Olduk kitabının İçinde)

- Kendilerinden olmayanlara Araplar “Acem”, Türkler “Tat” derler. (sf. 275)

- Uygur ve Tatar gibi en yakın uluslar arasında Türkler ne zaman ve nasıl tarihe girdiler? Bir ulusun tarihe girmesi, yazılı tarihte anılmasıdır.

Türklerin ilk kez medeniyetle ilişkisi Çin’de olmuş görünüyor. Türkler Çin’i “Tavgaç”, yani ulu, eski, tekniğe, fenne sahip sayarlar. Türklerin Çinlilerle ilişkisi, milattan 200 yüz yıl önce egemen olan “Hyong-nu” yani *Hun* adındaki Türk devleti zamanında vardır... İslamdan önce Türkler, Çinlileri biricik uygar ve bilgili ülke olarak biliyorlardı. (sf. 275-76)

(- *Eski Türklerde Din*: İslamla karşılaştıklarında Türklerin kimi Güneş’e ve puta, kimi sığra, kimi ağaca, kimi taş a taparlardı ve kimileri vardı, hiç din bilmezlerdi... Ceyhunla Çin arasındaki ülkede otururlardı. > (Neşri Tarihi, Cilt. 1, sf. 8)

En orijinal Türk toplum yapısından kaynak alan din, Şamanlık’tır.

Sosyoloji bakımından Şamanlık, Morgan’ın sınıflamasına göre aşağı barbarlık konumundaki Anakanlık (Anaerkil) düzenine giren inançlar sis-

temidir. (sf. 285)

İlk cinsel yasaklarıyla Kan kutsallığının sembolü olan din, Totem dinidir. (sf. 286)

İlhanlık dini (Babaerkil hukuku dini) sırasında Türk toplumunun Yakın Doğu Medeniyetiyle, masal biçiminde de olsa teması kurulmuştu. (sf. 293)

Göçebe ve yerleşik toplumlar: Irakta (Mezopotamya'da) ve Çin'de toplum, tarım ekonomisini aşamamıştı. Tanrıları da onun için Grek Dünyasındakiler gibi çoban kılıkclarını korurlar. Ayzıt'ın halini ilahiler şöyle tasvir eder. "Başında kürkten bir kalpak, çıplak omuzlarında beyaz kürkten bir pösteği, ayaklarında baldırlarına kadar siyah çizmeler". Bu görünümüyle bir kayaya yaslanarak uyuduğunu, ya da ormanda dolaştığını görenin nasıl aklı başından gitmez? (sf. 294)

Türklerde kadın tabu değildi. İçerden evlenme bunun kanıtıdır. (sf. 294)

Türk toplumunda ne efendi, ne köle vardı. (sf. 296)

Araplar da Türkler de ansızın batı dünyasına giriyorlardı. Sosyal düzey bakımından Araplar öndeydi.... Medeniyete atlamak üzereydiler. Türkler onlardan bir basamak gerideydiler. Göçebe çobanlık konumunda ve henüz kentleşmeye geçmek üzereydiler. Bu sosyal, tarihsel ve coğrafi nedenlerle orijinal İslam medeniyetini kurmak Araplara, bu kuruluşu bilmeden de olsa savunmak Türklerle düşüyordu.

Türkler, İbrahim zamanındaki göçebe Semitlerin (Samilerin) sosyal düzeyindeydiler. Araplar ise, kendilerinden önce Greklerin, Romalıların ulaştıkları bezirgân (ticaret) kentlerdeki düzeyde idiler. (sf. 300)

- Türk-İslam silah arkadaşlığı ve düşmanlığı: Arap İslam ile Türk Şamanlığı, savaş alanında danışıklı imişcesine birbirlerine omuz verdiler. İlk silah arkadaşlığının balayı çabuk bitti. Araplarla Türkler arasında talan edilen Acem (Sasani) İmparatorluğu yıkılınca, Halife Osman, barış yaptırdı.

Bezirgân saltanatını bütün kalleşliği ve korkunçluğu ile hortlatan

Emevi Hükümdarlığı ile birlikte işler tersine döndü. Arap İslamlığı, Acem Saltanatını, Orta Asyadan geçen İpek yolunu açmak için yıkmıştı. Şimdiye bu yolun üstünde Türkler duruyordu. Araplar, Türklerle karşı hemen Acemlerle el ele verdiler. Esirler, mallar, kumaşlar Acem beylerinin ve Arap komutanların eline geçti. İslam Araplar ve Acemler, kan cümbüşü ile Türk avına çıkmışlardı. İslamla Türkler arasındaki o kanlı gel-gitler, Cengiz ve Timur çağına dek sürecektir. Ve Arapça tarih kitapları, Türkleri Cengiz çağında bile "Soysuz" olmakla suçlayacak ve şöyle tasvir edecekler: Türk adını alan, Yecüc Mecüc'ün artıklarıdır. Yabani hayvan gibi kolay yaşarlar. Ne hakimleri, ne dinleri, ne inançları vardır. Puta, Güneşe, Yıldızlara taparlar, haramı, helali bilmezler." (sf. 301-302)

- Türkler ne zaman ve nasıl Müslüman Oldular?

İslam medeniyeti, Emevilerin yıkılmasıyla, Eba Müslim gibi yaman bir Türk ihtilalcisinin kurduğu Abbasi Çağına girmişti. Ancak o zaman İslamlık, Türklerin içine işleme yollarını buldu. Müslümanlığı ilk kabul eden Karahanlı Hükümdarı Buğra Han, Müslüman olmayan Türkleri Müslümanlaştırmak için savaştı... Bu, Arap ve Acemlerin Türkleri değil, Türklerin Türkleri zorla Müslüman etmesiydi.

Türkler Cermenlerden 900 yıl sonra, evrensel sistem durumuna girmiş olan bir Tek Tanrılı dine giriyorlardı.

...Türkler, Şamanizmden kalma yığınla gelenek ve göreneklerini İslamlığa aktardı... Daha Emevilerin yıkılışından beri, Horasandan Anadolu'ya dek sarsıntılı İslam dünyası, tarikatlarla doldu... Birçok inanç ve gelenekler Türk ve Moğolların, önce İran'a, oradan öteki Müslüman dünyasına taşıdıkları tarih öncesi kalıntılardır. (sf. 302-305)

- Dinlerin Türk toplumuna etkileri: Semitler (Yahudiler), yakın doğunun iki büyük medeniyeti olan Mezopotamya (Irak) ile Mısır arasında mekik dokurken etkilenmiş göçebeler olarak, Tek Tanrılı Din taşıyıcılığı yaptılar. Sami (Semit) gelenek ve göreneklerinin Yahudi Tevrat ve İncilinden Arap Kur'an'ına dek gelişimi, o etkilenişin ölmez sembolleridir.

Türk-Moğollar da Din konusunda Semitlerin tıpkısı oldular. Yakın ve Uzak Doğu medeniyetleri harmanı arasında, İpek Yolu üzerinde mekik dokudular. Uzun zamandır Türk düşüncesinin etkisinde olan Moğollar, Tek Tanrıya inanırlardı. Yeryüzü egemenliğinin kendilerine Tanrı tarafından bağışlanmış olduğuna da inanıyorlardı.

Ülgen, Grek ve Roma inancının *Baba Zeus* gibi, parlak ışıklı, yıldırımli bir *Baba Hanı*'dır.

O geniş evrensel ilişkilerin Türklerle Moğolları, Tek Tanrılı din inançlarına doğru yaklaştırması yadırganamaz. Altay Türklerinde İslamlıktan önce olduğu belli olan *Bir Tufan Efsanesi* bile yaşıyor. Türkler, Sümer'den etkilendiği gibi İslamdan da etkilendi.

Türklerin Şamanizmi, Çinlilerin-Tsin Dininden etkilendiği gibi, İslamiyetten de etkilendi. Dinden etkilenmek, o dinin bağlı olduğu medeniyetten etkilenmek demektir. (sf. 305-309)

Kan bağının çözülüşü: Hz. Muhammed, Araplara "kan kardeşliği" yerine "din kardeşliği" kavramını getirdi. O zamanın insanlığı için bu anlayış, devrimlerin en büyüğü idi. Bedir Savaşında babalarla oğullar, kardeşler, inanç uğruna kılıç kılıca gelmişlerdi. İslamlık, kan bağının kılıçla kesilip atılışındır. İslam, Türkler için de aynı şeyi yaptı. (sf. 309)

"Nasil Müslüman Olduk?" kitabından (Erdoğan Aydın ve Dr. Hikmet Kıvılcımlı'dan) yaptığımız alıntılar burada bitiriyoruz.

6- Türklerin İslamlaştırılmasının Aşamaları

Çeşitli kaynaklardan aldığımız bilgilere göre Türklerin İslamlaştırılmasını şu üç aşamaya ayırabiliriz:

1) Emevilerin, İran Sasani devletini yıkarak ipek yolunu tıkayan Acem —Fars— engelini ortadan kaldırıp Türkistan'a ulaşmaları (651). (Bu aşamada Araplar, kendileriyle işbirliği yapan Acemleri kullanarak karşı çıkanları ezdiler.)

2) Arapların, ordularına aldıkları İranlılarla birlikte Ceyhun-Seyhun (Maveraünnehir) bölgesine saldırarak bölgeyi işgal ve yağma etmeleri.

(Bu dönem, karşılıklı saldırı ve savunmalarla 300 yıl kadar sürmüştür. Yerleşik Türkler çabuk boyun eğmek zorunda kalmışlarsa da hareket halindeki savaşçı göçebe Türkler daha uzun süre direnmişlerdir.)

3) Son aşamada, 955'te İslamlığı kabul ederek ilk İslam Türk Devleti olan Karahanlıları kullanarak ve Türkü Türke kırdırarak Türkleri Müslümanlaştırdılar. (Ancak bu, toplumları çeşitli amaçlarla kamplara bölerek onları birbirine kırdırma yönteminin, tarih boyunca kullanılagelen ve günümüzde de kullanılmakta olan bir yöntem olduğu, bilinen acı bir gerçektir)

Böylece, uzun süren kanlı savaşlar sonunda Türklerin İslamlaştırılması tamamlanmış, o zamana kadar binlerce yıl Çin uygarlığı ile komşu ve ilişki halinde olan Türkler, batıya yönelmiş ve İslam Uygarlığının bir parçası haline gelmişlerdir.

Osmanlıların, Balkanları işgal ederek aynı zamanda bir Avrupa Devleti durumuna gelmeleriyle Türkler, batı Uygarlığının da bitişiği ve bir parçası olmuşlardır.

Türklük, İslamlık ve Batılılık kavramları, Türk Kimliğinin öğeleri olarak, bakış açılarına göre değişik ağırlıklar kazanmakta ve bununla ilgili tartışmalar günümüzde de sürüp gitmektedir. Bu konuyu "Türk Kimliği" kısmında biraz daha işlemeye çalışacağız.

Dil ve Din

Dinlerden önce diller vardı. Dil duyguların, düşüncelerin, inançların anlatım aracı ve taşıyıcısı oldu.

Dinler, dilleri etkiledi, değiştirdi, onlara kendince içerik kazandırdı.

Kur'an Arapçadır. Peygamber ve onun seslendiği toplum Arap olduğuna göre Kur'an'ın Arapça olması da doğaldı, başka türlü olamazdı.

İslamiyet, Arapçayı geliştirdi, zenginleştirdi. Arapça aynı zamanda bir bilim ve felsefe dili oldu. Türk asıllı oldukları ileri sürülen ilk İslam Filozofları Farabi (870-950), İbni Sina (980-1037) ve diğerleri kitaplarını Arapça yazdılar. Mevlana (1207-1273) şiirlerini Farsça yazdı.

Yazılı eski bir kültüre sahip olan Farsça, Arapçadan etkilenmekle beraber, onun altında ezilmedi. Fakat İslamla karşılaştıklarında zengin sözlü bir kültüre sahip olan, ancak henüz yazılı kültüre geçememiş diller kendi doğal gelişim çizgilerinden saptırıldıkları için Arapçanın gölgesinde kaldılar ve gelişemediler. Türkçe bir bilim ve felsefe dili olamadı, halk dili

olarak kaldı. Gaznelilerin, İran ve Anadolu Selçuklu Devletlerinin resmi dilleri Farsça idi. Osmanlı'nın dili de Türkçe, Arapça ve Farsça karışımı yapay bir dildi. Osmanlı'nın çöküşüyle birlikte Osmanlıca da çöktü.

Yazar Cengiz Özakıncı'nın dil, din ve alfabe konusundaki görüşleri şöyle:

-Dilimize sokulan her bir Arapça, Farsça sözcük, dilimizde bulunan, kullanılagelen yerli bir sözcüğü kullanımdan düşürmüş, böylece onun unutulmasına yol açmıştır.

-Dilimize sokulan Arapça, Farsça, dilimizde önceleri bulunan sağlıklı kök-türev ilişkilerini kopartmış, dolayısıyla yeni durumların gerektirdiği yeni sözcükleri, kendi öz sözlüğümüzden türetmeyi güçleştirmiştir.

-Ulusumuzun düşünsel gelişimini geriletmiştir.

-Kullanılan yazı türünün bir olması, uluslar arasında inançsal ayrılıkları önleyemediği gibi, eylemsel birliği de sağlayamaz... Birinci ve İkinci paylaşım savaşlarında, dinleri, yazı türleri bir olan (Hristiyan-Latin) uluslar birbirleriyle savaşmışlardır.. Tıpkı bunun gibi Müslüman olup tümü Arap yazısını kullanan toplumlar da birbirleriyle boğazlaşmaktadırlar.

-Latin yazısını benimsemek, yeryüzündeki tüm Türk toplumlarının duygu, düşünce ve eylem birliğini gerçekleştirmeye yetmez.

-Arap yazısını benimsemek de yeryüzündeki tüm Müslümanların duygu, düşünce ve eylem birliğini gerçekleştirmeye yetmez.

-Uluslar arasında duygu, düşün, eylem birliği, ulusların dilleri, dinleri, yazıları başka başka olsa da gerçekleşebilir. Örneğin, Osmanlı-Alman,... Suudi-Amerikan işbirliği gibi.

-Yeryüzündeki bütün Türkler topluca şu ya da bu yazıyı benimserlerse birbirleriyle uyum içinde yaşar düşüncesi yanlıştır. Orhun Yazıtlarında taşa kazılmış gerçekler, Türklerin kimi durumlarda birbirlerini yediklerini, aralarındaki din, dil, yazı birliğine karşın birbirleriyle savaşıklarını belgeyor.

-Yeryüzündeki hiçbir dil aşağılanamaz ya da ötekilerden çok yükseltilemez. Her dil gelişmeye, işlenmeye, yetkinleşmeye açıktır.

(*Dünden Bugüne Türklerde Dil ve Din, Cengiz Özakıncı, sf. 994*)

Türk Kimliği

Toplumlar ve bireyler arasında benzerlikler olduğu gibi farklılıklar da vardır. "Kimlik" farklılığı anlatan bir kavramdır. Demokrasilerde kendini farklı gören birey, grup ve toplumların, bu farklılığa sahip çıkma ve onu yaşama haklarına saygı gösterilir.

Her şeyin değiştiği dünyamızda elbette kimlikler de değişmektedir. Ama bu değişim, bir engel ve baskıyla karşılaşmadan, zorla kesintiye uğratılmadan kendi doğal koşullarında ve doğrultusunda olmalıdır.

Kimliğe saldırı ve saygısızlık olduğunda "Kimlik", artık sorun olmaya başlar. Bu, tarih boyunca böyle olmuştur, şimdi de olmaktadır.

Bu genel girişten sonra, tarihsel gelişim çizgisi içinde Türk Kimliğini irdelemeye çalışacağız.

1- İslam Öncesinde Türk Kimliği:

a) *Türk adı*: Yine Doğan Avcıoğlu'nun Türklerin Tarihi adlı kitabından bazı aktarmalar yapacağız. (Cilt, 1)

“Türk” adıyla ilgili çeşitli tahminler ve yorumlar vardır. “Türk”ün eski söylenişi, bugünkü gibi tek heceli değil, iki hecelidir. Türk adı ilk kez 732’de dikilen Orhon Anıtlarında, daha çok “Türük” biçiminde geçer.

L. Bazine’e göre *Törük*, önce *Türük*, sonra *Türk* olur.

İslam kaynaklarında Türkler ve Moğollar “Tatar” genel adıyla geçer. Avrupalıların Anadolu’ya “Türkiya” demeleri 12. yüzyıla rastlar. Osmanlı, Türk ve Türkiye deyimlerini kullanmaz.

b) *Türk Yurdu ve Türk Tipi*: Bozkıra yayılmış olan Türklerin ilk yurdunu kesin olarak saptamaya imkan yoktur. Batılı tarihçiler, genellikle Türk yurdunu Altayların doğusunda ararlar.

Çok eski çağlardan itibaren, Hint-Avrupa’lı sayılan göçebe topluluklar, Orta Asya içlerine, hatta Çin sınırına kadar yayılmışlardır. Bunlardan Yüe-çiler ve Wu-sun’lar, Çin’in komşusuydu.. Batıya gidildikçe Hint-Avrupalıların ağırlığı artar. İskitler, Toharlar, Sarmatlar, Alanlar... Zaman içinde Orta Asya bozkırlarında Türk, Moğol ve Hint-Avrupa ırkları karışır.

Bozkırda kültür birliği, geniş çapta ırkların karışmasıyla birlikte gider. Türk boyları, Altaylardan Güney Sibiriya ve Çin içlerine kadar ilerlerken, Moğollar doğudan batıya, Altaylara doğru yayılırlar. Mongoloid öğeler Batı Kazakistan’a kadar sızar. Halklarda hafif bir çekik gözlülük meydana gelir. Böylece Türk tipi ortaya çıkar. Batıda Avrupalı (Hint-Avrupa), doğuda Mongoloid Türk tipi görülür. Hunlar, Mongoloid tiptendir.

13. yüzyılda Cengiz Han’ın ortaya çıkışı ve Moğolların batıya yayılması Moğollaşma artar. Batıya gelen Moğollar genellikle Türkleşirler, Türkçe konuşmaya başlarlar, fakat fizik tiplerde Moğol etkisi artar. Oğuzlar (Türkmenler), Moğol etkisinin dışında kalır.

15. yüzyılda Batı Türkçesi (Oğuz), Kuzey Türkçesi (Kıpçak) ve Doğu Türkçesi (Çağatay) farklılaşmaları belirginleşir. (sf. 286-301)

c) *Türkler ve Moğollar*: Türk Kimliği konusunda yazar Ali Kemal Meram çok duyarlıdır. “Padişah Anaları” kitabında, Osmanlı Padişahları-

nın, yabancı ırklardan kadınlarla evlenmiş olmaları nedeniyle Osmanlı Hanedanına olan öfkelerini dile getirir. 1969 baskılı “Türk-Rus ilişkileri Tarihi”de Moğolların tarih boyunca Türklere yaptıkları kötülükleri anlatır. Bu kitaptan birkaç alıntı veriyoruz:

“Biliyoruz ki tarih boyunca Türklerin kader yapısında büyük ölçüde etkisi olmuş iki ulus var: 1- Çin, 2- Moğol Ulusları. Kurduğumuz devletlerin tarihe gömülmesinde olduğu kadar, Türk ulusunun dünyanın dört bir yanına savrulduğunda, birçok Türk boylarının yersiz, yurtsuz ve başsız kalıp erimiş, ya da silinmiş olmalarında bu iki ulusun olumsuz payları yüküktür. Sonra... pek çok bakımlardan üzücü ve ezici yönleriyle ulusal benlik dışında egemenlik sürdürmüş olan Osmanlı Devletini ele alacağız.” (sf. 8-9)

“Moğol soylu Kırım Han’ı Mengli, Moskova ile birleşerek Kazak Hanını öldürdü (1482) ve Rus Devletinin kurulmasını sağladı.” (sf. 19)

“Kırım Tatarları Türk değil, Moğol-Tunguz karışımı bir toplumdur.” (sf. 399)

“Moğollar, tarihsel oluşumları, ırk ve dil yapıları, töre ve tüm özellikleriyle Türk’lerden ayrı bir ırk kökünden gelmiş bir Orta Asya toplumdur. Türklerle bağlantıları yoktur. Moğollar, Mançu-Zenci ırklarının cinsel karışımından ortaya çıkmış bir sarı ırktır. Moğollar, 13. yüzyıla kadar Orta Asyanın doğu yönünde, Türklerin egemenliğinde yaşıyorlardı.

Moğol İmparatorluğunun kurucusu *Cengiz Han* (1155-1227), dünyanın büyük bir bölümünü uzun bir süre zulüm ve cinayetle titretti... Moğollar, iç Anadolu kentlerini baştan sona ateşe verdiler. Türk halkı kılıçtan geçirildi. (1243). Anadolu Selçuklu Devleti tarihe gömüldü. (1308)” (sf. 29-31)

Timur (1335-1405): “Türk düşmanlığı, tarihi bir gelenek ve ülkü olarak Timur’un vicdanında çöreklenmişti. Büyük dedesi (Cengiz) örneğince, aldığı Türk ülkelerini yakıp yıktıktan sonra Altınordu üstüne yürüdü... Ezik ve yılgın Türk toplumları bir kez daha oradan oraya göçüyor, ele geçenler, Timur’un buyruğuna uyularak öldürülüyordu.” (sf. 33)

“Bir Moğol Devleti olan Altınordu ve benzeri Moğol Devletleri, 60

yıldan beri ilk, orta ve yüksek okullarımızda Türk Devletleri olarak okutulmaktadır.” (sf. 11)

d) *Kızılderililer ve Türkler*: 20-21 Şubat 1996 tarihli Sabah Gazetelerinde, Reha Oğuz Türkkan tarafından yazılan “Kızılderililer ve Türkler” başlıklı yazıdan konumuzla ilgisi nedeniyle alıntılar yapıyoruz:

“1947-72 arasında yaşadığım Amerika’da Kızılderililerle karşılaşma fırsatı buldum. Meksika’da da Kızılderililerin destanlarını araştırmak, müzelerini gezmek imkânlarım oldu...”

“Kızılderililer Türk’tür iddiasında bulunmayacağız, çünkü böyle bir şey yok. Olsa olsa bir koldan, bir akrabalıktan söz edebiliriz. Peki, Kızılderililerle Türklerin akrabalığı nasıl oluyor? Bu, çok eskiye, 15 bin-20 bin yıl öncesine varan bir evlenme hikâyesi.”

“(O zaman Kızılderililerin ataları Amerika’da değil, Doğu Asya’da Sibiry’a yaşarlardı. Sonra göçmeye başlıyorlar. Bir kısmı Bering Boğazı üzerinden Amerika’ya (Alaska’ya) geçerken, bazıları da Asya’da güney batıya, Aral Gölüne doğru göçüyor. Orada, Ural Dağlarından doğuya, Aral Gölüne doğru göçüp yerleşmiş olan ak tenli *Alpin* soyu ile karşılaşılıyor. Karışıyor, evleniyorlar. İlk Türkler böyle doğuyor. (Daha sonra bu iki ırkın evlenmesi, Altay Dağları bölgesinde bir kere daha oluyor. Bu sefer de Ön Türkler-Hunlar ortaya çıkıyor.) İşte bu yüzden Kızılderililer, bir koldan bizimle akraba oluyor. Bu sebepten onlara Türk değil, akraba diyoruz. İki dil arasındaki ortak kelimelere örnekler:

<i>Kızılderilice</i>	<i>Türkçe</i>
Kün	Gün (güneş)
Tepek	Tepe
İt	İt (Köpek)
Ata	(Atağ) Ata
Köç	Göç
Kan	Han (Kağan)
Tekun (Tokın)	Tekin-tigin (prens)
İk	İki

Fransız dilbilimcisi Dumezil, *Kızılderili dilinden 320 kelimenin Türkçe olduğunu tesbit etmiştir*. Ben de buna yüz kadar sözcük ekledim. Bu demek değildir ki Kızılderililerin dili Türkçedir. Bu 300-500 Türkçe kelimenin bir anlamı vardır. Tarihlerinin bir çağında, hatta birçok kereler, Türkler Amerikaya gitmiş, Kızılderililerle karışmış ve dillerinden hatıralar bırakmışlardır. Peru’da 13. ve 15. yüzyıllarda bir uygarlık kuran *İnka*’ların Kapatokan Efsanesi, Ergenekon Efsanesine benziyor. Bozkır motifi, Kızılderililer arasında yaygın, örneğin Şamanların kutsal davullarında mutlaka bir kurt başı bulunur. Türklerin 12 hayvanlı takvimi onlarda da var. Çin’de de var. (Yazarın verdiği, bize göre kaçamaklı, ikircilikli, ve çelişkili olan bilgilerin ve görüşlerin değerlendirilmesini okuyucuya bırakıyoruz.)

2- *İslamdan sonra Türk kimliği*: Toplum için din değiştirme, kültürü, yaşam biçimini ve kimliği etkileyen büyük bir olaydır. İslam, Arap toplumu için bir devrimdi. Arapça ve Arap toplumu geçmişinden kopmadı, kendini geliştirdi ve dönüştürdü. Araplar, kenarda duran bir kavim iken, Çinden Atlantik’e kadar uzanan ülkelerin ve milletlerin hakimi ve efendisi oldu. Arap olmayan Müslüman toplumların kültürleri ve kimlikleri ise kesintiye uğradı. Kendi doğal koşullarında ve doğrultuda gelişme olanaklarını yitirdiler. Geçmişlerine şal çekiliyor, kendilerinden yeni düzenin yeni insanları olmaları isteniyordu. Hak gelmiş, batıl zail olmuştu.

Karahanlı, Gazneli, İran ve Anadolu Selçukluları ve Osmanlı devletleri-ni kapsayan son 1000 yıllık dönemde kültür, en azından egemen sınıflar için, Arap ve Acem kültürlerinin damgasını taşıyordu. Halk tabakaları ise, geçmiş kültürlerini kısmen de olsa koruma çabası içinde olmuşlarsa da, geliştirme olanaklarını bulamamışlardı.

Avcıoğlu’ndan aldığımız bilgilerle konuyu ilerletelim:

“Kurtuluş Savaşına katılan ünlü Tarih hocası ve yazar Abdurrahman Şeref, batılı uygarlık tarihçilerinin görüşlerini benimser: “Türkler, nesnel etkinlikleri ölçüsünde zihinsel etkinlik gösterememişlerdi. Çünkü fikir planında yaratıcılıkları ve uygarlıkta ilerlemeleri hakkında tarihte hiçbir

yapıt yoktur. Batıda İslam uygarlığına, doğuda da Çin Uygarlığına çok kolay mahkum olmaları bundan ileri gelir.” (Cilt, I, sf. II)

Tanzimata kadar okullarda Osmanlı Tarihi okutulmadı. İslam Tarihi okutuldu. “Kavm-i Necip= Soylu Kavim” sayılan Araplara ağırlık verildi. Türk ve Türkmen deyimi, Selçuklularda ve Osmanlılarda, göçebe anlamında kullanılırdı. Onların gözünde Türk, uygarlık dışı, yağmacı ve göçebidir. Mevlana, Tanrı’nın Türkleri yıkmak için yarattığını söyler. (sf. 12)

Türkler geldiğinde Batı ve Orta Anadolu’da, Kapadokya’ya kadar Grek dili ve kültürü egemen gözüktür. Doğuda ise Ermeni, Süryani, Kürt, Gürcü, Arap, Laz dilleri, çoğunluğun konuştuğu dillerdir. 11. ve 12. yüzyıllarda Türkmenler Anadolu’ya, milyonlarca nüfus olarak gelmediler. Değişik yazarlara göre tahminler, 1 milyon olarak hesaplanıyor. Moğol istilasıyla Anadolu’ya yeni bir nüfus akımı oldu. Anadolu’da İslamlaşma ve dilde Türkleşme süreci 400 yıl kadar sürer. (sf. 43)

Rusya’da 1905 başkaldırı hareketinin başarısızlığa uğraması, baskıların artması ve Türkiye’de 1908’de İttihatçıların iktidara gelmesi üzerine Rusya’daki Türkçü aydınlar, İstanbul’a geldiler. Böylece Osmanlılığın yerini Türkçülük ve Turancılık aldı.

Türkiye Türkçülüğü ile Turan Türkçülüğü arasında bocalayan ulusçu akım, Kurtuluş Savaşından sonra açıklık kazandı, milli sınırlar içinde yaşayan Türkiye halkı “Türk Ulusu” ilan edildi.

Türk Ulusu, yeni bir oluşumdur. Orta Asya’dan ulus olarak gelmediğimiz, Anadolu’da yerli topluluklarla karışarak ulus olduğumuz açıktır. Orta Asya’da kalan diğer Türk boyları ulus olamamışlardır.

İranlılaşan Türkler, Türkleşen İranlılar, Moğollaşan Türkler, Türkleşen Moğollar vardır. (sf. 50-54)

Yahya Kemal Beyatlı, tarihimizin kesinlikle 1071 Malazgirt Savaşı ile başladığını öne sürer ve “Yeni bir yurt, yeni bir ulus yaratır.” der.

Osmanlı döneminde kimlik: Tarihte görülen diğer imparatorluklar gibi Osmanlı Devleti de ulusal bir devlet değildi. Tarihsel gelişim olarak “Ulus Devlet” kavramı 1789 Fransız İhtilali ile uşatılır. Günümüzde, bu kavra-

mın geçerliliğini yitirip yitirmediği tartışılmakta, globalleşmenin analizleri yapılmaktadır.

Çeşitli dinlerin, dillerin, kavimlerin, etnik grupların bir arada yaşadığı, üç kıta üzerine yayılmış bir imparatorluktu Osmanlı Devleti. Her toplum, kendi dinini, geleneklerini, dilini yaşatabiliyordu. Osmanlı Hanedanı’nın işlevi, siyasi otoriteyi ve birliği temsil etmekten ibaretti. Doğaldır ki bunun maddi ve manevi karşılığını da fazlasıyla alıyordu. İlginçtir ki hemen hemen, padişahların hiçbirinin anası Türk değildi. Yazar Ali Kemal Meram, “Padişah Anaları” kitabında bu konuyu işler ve Osmanlı Hanedanına öfkesini dile getirir.

Bir zamanlar, İran’ı ve Orta Asya’yı işgal ederek Acemleri ve Türkleri zorla Müslümanlaştıran ve kendilerine “Kavm-i Necip=Üstün Kavim” diyen Araplar, Yavuz’un Mısır’daki Çerkes Memlük Devletini (1390-1517) yıkıp Arabistan’a ve Halifelğe el koyması ile Osmanlı Devletinin uyruğu olmuştur. Böylece İslamın kılıcı, Arap’ın elinden Osmanlı’nın eline geçmiş oluyordu. Bu durum, Osmanlı Devletinin yıkılışına kadar, 400 yıl sürdü. Ancak Siyasal güç Osmanlı’da olmakla beraber Arabın ve Acemin kültürel etkisi devam etti.

Verimli Balkan ülkelerini ele geçiren Osmanlı Devleti, aynı zamanda bir Avrupa Devleti olmuştur. Fakat Avrupadaki Rönesans hareketine, bilimsel ve teknik buluşlara pek ilgi göstermedi. Öyle ki 15. yüzyılda (1450) icat edilen matbaa, Osmanlı’ya ancak 277 sene sonra (1727) gelebildi.

Avrupa’yı yerinden oynatan 1789 Fransız İhtilali bile devletin ilgisini çekmedi, ancak yüz yıl kadar sonra Osmanlı aydınları (Yeni Osmanlılar-Jön Türkler) Avrupadan etkilenecek rejimi zorlamaya başladılar. Abdülazizi tahttan indirdiler. 1876’da Meşrutiyeti ve Anayasayı kabul eden 2. Abdülhamit, bundan vazgeçti ve 33 senelik bir istibdat dönemini başlattı. Ziya Paşa, Namık Kemal gibi Jön Türkleri, birer valilik verip maaşa bağlayarak susturdu.

Çok dilli, çok dinli, çok kültürlü Osmanlı, aynı zamanda çok kimlikliydi. İmparatorluk yapısı bunu gerektiriyordu.

Bir zamanlar, kendisi de göçebe olan Osmanlı Sülalesi, sonradan göçebe ve köylü Türkleri hor görmeye başlamıştı. Onlara "Etrâk bi-idrak" yani "İdraksız Türkler" diyordu. Hor görülen ve egemen Osmanlı'dan memnun olmayan halk da duygularını şöyle dile getiriyordu:

Şalvarı şaltak Osmanlı
Eğeri kaltak Osmanlı
Ekende yok biçende yok
Yiyende ortak Osmanlı.

Osmanlı Devletinin zayıflama döneminde, özellikle Balkanlar'da Müslüman olmayan halkların isyan ederek Avrupa ve Rusya tarafından da desteklenen bağımsızlık savaşları sonunda, Osmanlı Devletinden ayrılmaları, devletin bütünlüğünün korunması için aydınlar tarafından çeşitli görüşlerin ortaya atılmasına neden oldu. Bu görüşler, kimlik arayışlarını yansıtıyorlardı. Başlıca görüşler şöyleydi:

- 1- Osmanlılık
- 2- Ümmetçilik
- 3- Batıcılık
- 4- Türkçülük ve Turancılık

Bu görüşlerin hiçbiri, artık çağın gereklerine ayak uyduramayan, eski miş Osmanlı Devletini yıkmaktan kurtaramadı. Bu görüşler, sonradan Ziya Gökalp tarafından sentezlenerek "Türk milletindenim, İslam ümmetindenim, batı medeniyetindenim" şeklinde formüleleştirildi. Bugün de yukarıdaki görüşlerin hepsi, siyasal partilere dönüşmüş olarak, ya da cemaatler halinde etkinliklerini sürdürmektedirler.

3- Cumhuriyet döneminde Türk kimliği: Osmanlı Devletinin yıkılmasından sonra, Anadolu Kurtuluş Savaşının kazanılmasıyla kurulan Türkiye Cumhuriyeti, siyasal ve kültürel kimlik bakımından Osmanlı'nın antitezi oldu, yeni bir kimlik arayışına girdi. Bu kimlik, ideoloji olarak Türkiye Türkçülüğü, laiklik ve batı uygarlığı ilkelerine dayandırıldı ve altı okla

formüle edildi. Tek partili otoriter bir devlet aracılığı ile uygulamaya sokuldu. Türk milliyetçiliğini yücelten, diğer kültürlerin tez elden Türk kimliği içinde eritilmesine yönelik programlar uygulandı. Hedef, "Ne Mutlu Türküm Diyene, Muhtaç Olduğun Kudret Damarlarındaki Asil Kanda Mevcuttur." gibi sloganlarla özetlendi.

İkinci Dünya Savaşının bitiminde, dünyadaki değişimin etkisiyle Türkiye de, 1946'da çok partili demokratik sisteme geçmek zorunda kaldı. Ancak aradan elli yıl geçmesine, birçok iktidarlar ve partiler değişmesine karşın demokrasi, tüm kurum ve kurullarıyla işler hale getirilemedi. Kuşkusuz demokrasi geç ve güç öğrenilen bir yaşam ve yönetim tarzıdır, fakat bazı çevrelerce demokrasinin tam istenmediği açık ya da gizli şekilde engellenmeye çalışıldığı da doğrudur.

Türkiye'nin bölünebileceği korkusunu yaymaya çalışanlar, bunu bahane ederek otokratik devlet düzenini sürdürmek isteyenlerdir.

Türkiye'de kimlik arayışları sürüp gitmektedir. Kemalistler, İslamcılar, Sağcılar, Solcular, İlericiler, Gericiler ve daha birçok eğilimler ve ideolojiler, görüşler ve sloganlar üretmektedirler. Demokrasilerde işi kaba güce ve kavgaya vardurmak koşuluyla her türlü görüşün dile getirilmesi normaldir.

Bir ülkede bireylerin ve grupların kimlikleri devlet tarafından belirleniyorsa orada demokrasiden söz edilemez. Demokrasi, kendini farklı görenin, farklılığını yaşama hakkıdır.

Türkiye'nin kimlik ve birlik sorunu, "kültürel çoğulculuk ve siyasal birlik" ilkesiyle, özgürlükçü demokrasi ortamında çözülebilir.

3. BÖLÜM

ÇERKESLERİN İSLAM ÖNCESİ DİN VE TANRI ANLAYIŞLARI

Önce İki Yazardan Alıntılar:

Halil Nebiler

Cengiz Çandar

Kafkasya ve Kafkasya'lılar Hakkında Genel Bilgi

Adıgelerde Bazı Temel Kavramlar

Çerkeslerin Eski Dinleri ve Tha Kavramı

Nart Destanlarında Çerkeslerin Eski İnançları

Kafkasya ve Hristiyanlık

Müslümanlığın Kafkasya'ya Girişi

İki Osmanlı Yazarının Gözüyle Kafkasya ve Çerkesler

Avrupalı Gözüyle Çerkesler

Çerkeslerde Sosyal Yaşam

Kafkasya'dan Binboğa'ya Gelen İnançlar

Çerkes Kimliği

Savaş ve Barış

Neden Bu Konu Seçildi?

Neden “Çerkeslerin İslam Öncesi Din ve Tanrı Anlayışları” konusu seçildi? Neredeyse unutulmuş olan böyle bir konunun gündeme getirilmesinde nasıl bir yarar ya da amaç olabilir? diye sorulursa, denebilir ki konu güncel değil, ama gerçektir. Ve gerçeklerin bilinmesinde yarar vardır. Çünkü kimliklerini yitirmeden varlıklarını ve gelişimlerini sürdürebilmeleri için toplumların ve de bireylerin, geçmişlerini her yönüyle bilmeleri gerekir. Bilmeyenler, kendilerine, doğru bir hedef ve yol çizemezler, zamanın akışı içinde bilinçsizce sürüklenerek yok olup giderler.

Bu çalışma Çerkeslerle (Adıge) sınırlıdır. Diğer Kuzey Kafkasya halkları için de (Abhaz, Karaçay-Balkar, Kumuk, Nogay, Kalmık, Asetin, Çeçen, Dağıstan) benzer çalışmalar yapılmasının, özellikle Kuzey Kafkasya, genellikle tüm insanlık kültürüne hizmet bakımından yararlı olacağını düşünüyorum.

Önce İki Yazardan Alıntılar:

Türkiye’de Kafkasya ve Çerkesler hakkında fazla bir şey bilinmez. Bilenler de çoğunlukla yanlış ya da eksiktir. Fakat son zamanlarda bu konuda oldukça güzel araştırmalar ve yazılar yayınlanmaya başlanmıştır.

Önce iki değerli araştırmacı-gazeteci yazar olan Halil Nebiler ile Cen-giz Çandar’ın Çerkeslerle ilgili yazılarından alıntılar yapacağız.

1- *Halil Nebiler:* Cumhuriyet Gazetesinde yayınlanan “Çerkesler” başlıklı yazı dizisinin 25.05.1995 tarihli son bölümünde yazar şöyle diyor: “İyi de kim bu Çerkesler? Çerkesler, Kuzey Kafkasya’nın yerleşik halkıdır. Türk olmayan, Arap olmayan, Rus olmayan başka bir halktır. Kendilerine özgü dileri, kültürleri, gelenekleri, özellikleri vardır. Şu anda kırktan çok ülkede yaşıyorlar. En çok da Türkiye’de.”

Yazar, Çerkeslerin kimliğini en basit ve anlaşılır şekilde tanımlamıştır. İlerde yapacağımız açıklamalar bu tanıma içerik kazandıracaktır.

2- *Cengiz Çandar*: Cengiz Çandar'ın 21-24 Ocak 1996 tarihli Sabah gazetelerinde çıkan "Kafdağı'nın Ardı, Kuzey Kafkasya" yazı dizisinden oldukça uzun alıntılarımız olacak. Çandar, uçakla üzerinden geçtiği Kafkas Dağlarını ve ülkesini şöyle anlatarak başlıyor ve devam ediyor:

"Bu muhteşem sıradağların altında kalan bölüm, Güney Kafkasya'dır. Ortada Gürcüstan, Azerbaycan ve Ermenistan yer alır. Kuzeyinde kalan bölge ise asıl Kafkasya, Kuzey Kafkasya'dır. Zira Güney Kafkasya'nın adı, coğrafya dilinde "Kafkasötesi" ya da "Mavera-i Kafkas", dolayısıyla Kafkasya'nın kendisi, bugün artık yerleşmiş biçimde kullandığımız haliyle Kuzey Kafkasya'dır. Çerkeslerin anayurdu... İster Abhaz, ister Adige, alt kollarıyla Şapsığ, Kabartay, ister Ubıh, ister Çeçen veya İnguş olsun, ister Oset... ister Avar, ister Tabasaran, ister Lezgi...

- ... Azak Denizine dökülen Kuban Irmağı'nın hemen altında kalan bölüm, Çerkeslerin anavatanının başlangıç noktaları... Belli ki her biri değişik Çerkes kollarını ifade eden *Adige Cumhuriyeti'nin*, bir süre sonra Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti'nin üzerinden uçuyoruz. Solumuzda kalan alan ise Kabartay-Balkar Cumhuriyeti olmalı. Doğanın inanılmaz cömertliği, dağlar, vadiler, yaylalar, ırmaklar, küçük göller, dünyanın bu bölgesinin üzerine serpilmiş.

- ... Her biri 5000 metrenin üzerinde 7 zirve, bunlardan ortalarda bir yerde, anlı şanlı *Elbruz* ve en doğuda ünlü *Kazbek*, işte efsanelerdeki *Kafdağı* burasıydı... Ve işte mitolojide Tanrılardan ateşi çalarak insanlığa getirdiği için cezalandırılan Prometheus'un zincire vurulduğu yer de burasıydı.

- Bu bölgenin ahalisi olan Çerkesler ne Hint-Avrupa, ne Sami, ne Ural-Altaik, tümnüyle kendine özgü ırki kökenleri bulunan bir halk. İbero-Kafkasf.

- Çerkesler, 1864'te (Rusya'nın Çerkesistan'ı işgali üzerine) Osmanlı İmparatorluğu'na sığındılar ve o gün bu gündür, en önemli parçaları Türkiye'de yaşıyor...

Osmanlı İmparatorluğu'nun son 50 yılında da, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda da önemli roller üstlendiler ve oynadılar. Ve halen bu rol-

lerine devam ediyorlar. Onlar, bu ülkenin ve Türkiye halkının mayasındaki en önemli katkı maddelerinden biri...

- Batı Kafkasya'daki Adigelerin aksine, Doğu Kafkasya'daki Çeçenler düşünceleri ve eylemleri bakımından farklıydı. Nakşibendi ve Kadiri tarikatları bu bölgede yayılmıştı. Ve 1783'te bir Nakşibendi Şeyhi Mansur'un hareketine "*Müridizm*" adı verildi.

Neal Ancherson'un "Black Sea" kitabındaki satırları izleyelim: "... Puşkin, Tolstoy ve Lermontov, İslami Dağ halklarına boyun eğdirmek için iki kuşak boyunca savaşan Rus Ordusunda, Kafkasya'da görev yaptılar. Bu eline silah almış yazarlar, düşmanlarında, o günlerdeki St. Petersburg'un (o zamanki Rus başkenti) yoksun bulunduğu bütün değerleri buldular: Kesin inanç ve amacın berraklığı, duygunun bütünlüğü, maddi gereklere kayıtsızlık..."

- Şeyh Şamil'in yenik düşmesinden sonra (Eylül 1859), Rusya'nın Doğu Kafkasya'yı işgali tamamlandı... Ama Batı Kafkasya'da Karadeniz kıyısı boyunca uzanan Abhaz, Ubıh ve Şapsığ adlı Çerkes kavimlerinin yaşadığı bölgeler işgal edilememişti... Son savaşlar, bu bölgede verildi. (Mayıs 1864). (Ve Çerkesler Osmanlı ülkesine sürüldüler).

- "Sovyet Müslümanlığı" konusunda otorite sayılan Alexandre Benningsen, Rusya'nın Sömürge İmparatorluğu kurma politikasında izlediği yöntemleri, en sertten, en liberale, 8 kategoride değerlendiriyor.

Örneğin; 1. kategori şöyledir: Topraktan sürme yoluyla soykırım. Zoraki exodus (göç), kaba ve etkili bir politika olarak Batı Çerkes kabilelerine, Abhaz Müslümanlara ve Kırım Tatarlarına uygulandı. Bunlar, 1863-64'te göç etmeye zorlandılar. Bu durum, zengin Kuban Yaylalarını Rus sömürgeci yerleşimine açarken, Gürcüler de Abhaz kıyı bölgesini sömürgeleştirdiler...

-Gurbetteki Çerkeslerin çileleri yıllarca sürdü. Bu çile ve ıstırap, kaçınılmaz olarak Çerkes edebiyatına ve şarkılarına yansıdı. İlk göçmen kuşakları, şiddetli bir vatan hasretiyle yaşadılar. Ve dünyadan öyle ayrıldılar. Söylentilere göre ilk kuşak Çerkesler, son nefeslerini vereceklerini hissettikleri anda yüzlerini Kafkasya'ya çevirerek hayata veda ederlermiş. Bir

Kabartay şarkısında bu ruh haleti en dokunaklı şekilde ifadesini şöyle buluyor:

“Güzel anayurdumuz Kafkasya ayrı düştük senden
Kandımız olsaydı eğer, uçardık kucağına senin.”

- Kuzeybatı Kafkasya'nın (Çerkesistan'ın) göçle boşalması ve Rusların bölgenin tek hakimi olmalarına karşılık, Çeçenistan'ın ve Dağıstan'ın Dağlık bölgelerine Ruslar, sadece askeri anlamda hakim olabildiler. Buraları sömürgeleştiremediler.

Stalin rejimi, 1944'te Almanlarla işbirliği yaptıkları gerekçesiyle Kafkas Halklarından Çeçen ve İnguşları, Karaçay-Balkarları, Volga Almanlarını ve Budist Kalmukları (Dağıstan'ın kuzeyinde) ve Kırım Tatarlarını Orta Asya ve Sibirya'ya sürdüler. 1957'de Kruşçef zamanında sürgün cezasının kaldırılmasıyla geri döndüler. Çeçenler, Rusya Müslümanlarının en dindar halkıdır. Sürgün yaşamına dayanmalarında bunun etkisi oldu.

- 15 yıl kadar önce Ürdün Kralının muhafızlarının Çerkes olduklarını öğrendim. Sadakatlerinden ötürü Kral kendi güvenliğini onlara emanet etmişti. Ürdün, 1918'e dek Omanlı toprağıydı, Şam vilayetine bağlıydı. 1864'te büyük göçe sürüklenen Çerkesler, koca imparatorluğun çeşitli bölgelerine iskân edilmişlerdi. Özellikle Balkanlar, bugünkü Kosova ve Sırbistan'da, Makedonya ve Arnavutluk'ta, hatta Bosna'da Çerkes köyleri kurulmuştu. (Bu Çerkesler, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşından sonra Berlin Antlaşmasına göre Balkanlardan Ürdün, Suriye ve Anadolu'ya göç ettirildiler. Y. B.)

- Aslında Çerkeslerin Orta Doğu'daki varlıkları daha da geriye gidiyor olmalı. Osmanlının, egemenliğine son verdiği Mısır'daki Memlük Devleti, Çerkeslerin yönetimindeydi.

- *Türkiye'deki Çerkes kimliği*: Türkiye ile Kafkasya, kaçınılmaz olarak karşılıklı etkileşim içinde bulunacağı benziyorlar. Bu yönüyle Türkiye'deki Çerkes kimliğinin, bugüne dek olageldiğinden daha belirgin biçimde kendisini hissettirmesi beklenmelidir.

- *Değişik, fakat uygar*: Çerkesler, batılilar tarafından, değişik, fakat uygar bir toplum olarak değerlendirilirler. (*Kâzım Berzeg'ten alıntı*)

- *Ethem olayı ve Çerkesler*: Türkiye'deki Çerkes topluluğunun önemli bir bölümü, Kurtuluş Savaşındaki meşhur “Çerkes Ethem Olayı” nedeniyle kendilerini yaralı, en azından kırılmış ve haksızlığa uğramış olarak hissederek. Çerkeslerin, Türkiye'nin kuruluşunda oynadıkları olağanüstü önemli rolün, Türkiye'nin var oluşundaki paylarının gereğince görülmediği duygusuna kapılındığı olmuştur.

Bu duygu çok haksız da değildir. Milli Mücadelenin örgütlenmesinde gerçekten de Kuzey Kafkasyalıların büyük payı söz konusudur. Örneğin Sivas Kongresinde (Eylül 1919) Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin temsil kuruluna seçilen 12 kişiden 5'i, yani neredeyse yarısı Kuzey Kafkasyalıdır.

Türkiye'deki yayınlanmış literatürde mutlaka yer verilen bir başka olgu, İstanbul Hükümetinin Anadolu'daki direnişi tanıması olarak kabul edilen Amasya Toplantısına (20 Ekim 1919) Mustafa Kemal'in dışında katılanların hepsi Kuzey Kafkasyalıdır. Başta bir Abhaz olan Rauf Orbay, Asetin (Oset) kökenli Bekir Sami Bey, İstanbul Hükümetini temsilen gelen Karzeg Salih Paşa. Bu tarihi görüşme, yine bir Kuzey Kafkasya asıllı olan, daha sonraki ünlü 5. Kafkas Tümeninin Komutanı Cemil Bey'in (Toydemir) evinde yapılmıştır.

Yakın tarihimizde en mümtaz yeri elde etmiş Çerkeslerin başında kuşkusuz Rauf Orbay geliyor. Hamidiye Kahramanı diye anılan Rauf Bey, aynı zamanda Ankara Hükümetinin ilk başbakanı, Bekir Sami Bey de ilk dışişleri bakanıdır.

- *Çerkes Ethem mi?*: Çerkes Ethem'e gelince... Adıge kökenli Ethem Bey'in Milli Mücadelede iç isyanları bastırarak nihai zaferde oynadığı tayin edici rol inkâr edilemiyor. Aynı kökenden gelen Anzavur'un isyanını bastırdığı zaman, kökeni kendisine yük teşkil ettirilmezken, daha sonra her ihtilalde raslanacak ayrılıklar sonucunda ülkeyi terketmek zorunda

kalması üzerine, “resmi tarih ideolojisi” Ethem Bey yerine Çerkes Ethem ibaresiyle suçlu konumuna sokulması, Türkiye Çerkeslerinin adalet duygusunu incitmiştir.

Kuzey Kafkasya’da son birkaç yıl içinde, özellikle Çeçenistan’ın kimliğinde mücadele ateşinin yeniden yanması, “Kimlik Bilinci”nin yeni ve genç Çerkes kuşaklarında keskinleşmesi, Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla kalkan engeller sayesinde “Vatan Türkiye” ile “Atayurt Kafkasya” arasında gidip gelmelerin artması, kısaca Çerkes unsurunun Türkiye’de daha açık biçimde kendini ortaya koyması, Türkiye’nin geri kalan kesimlerinin bu unsurun bilincine daha çok varmasıyla, söz konusu duyarlıkların giderilebileceği bir süreç başlamıştır.

Artık Türkiye’nin beşeri hamurunda görünür biçimde Çerkesler de vardır.

Kafkasya ve Kafkasyahılar Hakkında Genel Bilgi

1- Kafkasya Neresi?

Kafkasya, Kafkas Sıradağları omurgasını içine alan, Karadeniz’den Hazar’a kadar uzanan, kuzeyde Kuban ve Kuma (Gum) nehirleriyle sınırlanmış olan bir ülkedir.

Türkiye’de Kafkasya denilince Gürcüstan, Azerbaycan ve Ermenistan akla gelmektedir. Oysa bu bölge coğrafi olarak “Mavera-i Kafkas-Kafkasötesi-Transkafkas” diye adlandırılır. Gürcüstan ve Azerbaycan, Güney Kafkasya ülkeleri sayılsa da Ermenistan’ın sayılmaması gerekir, çünkü coğrafi bir bağlantısı yoktur.

Kafkasya ve Kuzey Kafkasya deyimleri çoğu kez eşanlamlı olarak kullanılır ve Çerkeslerin anayurdu Kuzey Kafkasya’dır.

2- Çerkesler Kimdir?

Hemen belirtelim ki “Çerkes” adı, dışardan verilmiş bir addir. Çerkes-

ler, kendi dillerinde kendilerine Çerkes demezler, “Adıge” derler. “Çerkes” adının Adıgelere kimler tarafından verildiği kesin olarak bilinmiyor-
sa da eski Yunanlılar (Grekler) tarafından verilmiş olduğu kabul edilmektedir.)

Bu ad Türkiye’de Çerkez ya da Çerkes şeklinde söylenmektedir. Hangisinin doğru olduğu tartışması da vardır. Bence ikisi de hem doğru, hem yanlıştır. Türkiye’de Çerkes asıllı yazarlar, “Çerkes” şeklini kullanmayı yeğ tutmaktadır.

“Çerkes” adının Türkiye’deki kapsamı ile anayurt Kafkasya’daki kapsamı da farklıdır. Türkiye’de en geniş anlamıyla Kuzey Kafkasya asıllı halkların hepsine “Çerkes” denilmektedir. (Adıge, Abhaz, Abazin, Oset (Asetin), Çeçen, Dağıstanlı, Karaçay...) Daha dar anlamda Adıge ve Wubıhlara, en dar anlamda ise sadece Adıgelere Çerkes denmektedir.

Adıgeler, anayurtları Kafkasya’da yaşıyorken de Osmanlılar ve Araplar onlara “Çerkes” diyorlardı. Hatta bu ismi bütün Kuzey Kafkasya halkları için kullanıyorlardı. 17. yüzyılda Kırım’dan Hazar Denizine kadar bütün Kuzey Kafkasya’yı, bir senede konaklayarak dolaşan Evliya Çelebi de oradaki halkların hepsine “Çerkes” demektedir. Oysa Kuzey Kafkasya halkları, sadece Adıgelere Çerkes derler, kendileri için kendi adlarını kullanırlar. Örneğin Çeçenler, kendilerine “Waynah veya Noğçi”, İnguşlar “Ğalğay” derler. Dağıstan’da isimleri ayrı olan çok sayıda halklar ve diller vardır.

Sovyetler döneminde de bir karmaşa yaratılmıştır. Örneğin, Adıge halkı üç yerel Cumhuriyette üç değişik adla adlandırılmıştır:

- Adıgey Cumhuriyeti
- Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti
- Kabartay-Balkar Cumhuriyeti

Böylece Adıge ulusu için üç bölgede üç ayrı isim kullanılmıştır. Halbuki yukarıda açıklandığı gibi Adıge ve Çerkes adları zaten eşanlamlıdır, birincisi kendilerinin, ikincisi başkalarının verdiği addır. Kabartay ise Adıgelerin bir kabilesinin adıdır.

Adıgelerde 12 kabile vardır ve bu kabileler, şive farkıyla aynı dili, Adıge dilini konuşurlar. Kim olduğu sorulduğunda önce Adıge olduğunu, sonra kabile adını sonra da soy adını söyler.

Çerkesler, başka biryerden gelip Kuzey Kafkasya’ya yerleşmiş değiller, oldum olası ordalarımı, orada yaşamışlar. Hiç rahat bırakılmamışlar, sürekli saldırıya uğramışlar. Örneğin; İskitler, Sarmatlar, Gotlar, Hunlar, Moğol Avarları (Juan Juanlar). Cengiz, Timur, Kırımımlılar derken, en son ve zorlu düşman Rusya ile yüzyıllarca savaşmışlar. Sayıca ve silahça üstün olan Rusya, sonunda Kafkasya’nın tamamını işgal etmiş. Şamil’in tesliminden sonra (Eylül 1859) Dağıstanlıları, Çeçenleri göçe zorlamamış, fakat 1864’e kadar savaşa devam eden Adıgelerin % 90’nını Çerkesistan’dan zorla göç ettirerek Osmanlı Ülkesine göndermiş. Osmanlı Devleti de Çerkesleri, sırf Müslüman oldukları için kabul etmiş, Anadolu, Ürdün, Suriye, Balkanlar gibi bölgelere yerleştirmiş. Balkanlara yerleştirmesinin nedeni, bağımsızlık savaşı veren Balkan halklarına karşı Çerkesleri kullanmaktır. Sonuçta öyle de oldu. Ancak 1877-78 Osmanlı-Rus savaşından sonra imzalanan Berlin Antlaşması gereğince, Avrupa Devletlerinin ve Rusya’nın isteği üzerine, Balkanlardan alarak ikinci bir göçle, Asya yakasına aktardı.

Göç sırasında salgın hastalıklardan ve açlıktan ölenlerin sayısı belli değil, ama pek çok. Sıtmadan kırılan Çerkes köylerinin yerlerinde Çerkes mezarlıkları kalmış.

Dilini, geleneklerini bilmedikleri yeni ülkelerinde kültür ve kimlik şoku yaşamışlar. Köy koşullarında yüz yıl kadar kültürlerini koruyabilmişler, ancak 1960’larda başlayan kentlere göç seline Çerkesler de kapılmışlar, giderek dillerini ve kimliklerini yitirme noktasına gelmişler.

- *Kafkasya’ya dönüş hayali*: Çerkesler, göçün geçici olduğunu, Rusya’nın zayıflamasıyla, birgün yurtlarına dönebileceklerini hayal etmişler. Bazı girişimlerde bulunmuşlar.

Örneğin; 1877-78 Osmanlı-Rus savaşına hem orduda asker olarak katılmışlar, hem de gönüllü birlikler halinde savaşmışlar. Doğu cephesinde

bu gönüllü Çerkes birliklerinin komutanı, Çar Ordusunda generalliğe kadar yükseldikten sonra istifa ederek, Türkiye'ye göçen ve Osmanlı Devleti tarafından paşa rütbesi verilen *Masa Kunduk* Paşadır. (Ankara Hükümetinin ilk dışişleri bakanı olan Bekir Sami Bey'in babası). Rusya yenilseymiş Kafkasya'ya döneceklermiş, ama tersi olmuş, Ruslar doğuda Erzurum'a batıda Edirne'ye girmişler. Osmanlı Devleti barış istemiş, Çerkeslerin hayali de suya düşmüş.)

(1908 İkinci Meşrutiyetinin ilanı ile oluşan özgürlük ortamından yararlanarak İstanbul'daki Çerkes aydınları, başta "Çerkes Teavün Cemiyeti" olmak üzere birçok dernek kurmuşlar, gazete ve dergiler çıkarmışlar, Beşiktaş'ta Çerkesce öğretim de yapan bir kız okulu açmışlar, Çerkesce, Abhazca alfabeler yapmışlar. 1917 Bolşevik İhtilali ile Çarlık Rusyası yıkılınca, İstanbul'dan Çerkesistan'a öğretmenler, kitaplar, alfabeler göndermişler, bir kültür seferberliği başlatmışlar. Siyasi çalışmalar da yapılarak 11 Mayıs 1918'de "Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti" ilan edilmiş. Önce Çarcı Denikin'in Beyaz Ordusu ile, sonra Kızılordu ile üç sene çarpışmışlar, ama yenilmişler ve Kafkasya değişik bir rejimle yine Rusya'nın boyunduruğu altında kalmış.)

- Dönüşle İlgili Bir Anı: "1917'de Çarlık Rusyasının yıkıldığı sıralarda, Uzunyayla'daki bir Abhaza köyünde, hala anayurdunu unutmamış olan yaşlıca bir adam, burnumda tütüyor, ille de Kafkasya'ya döneceğim diye tutturmuş. Köylüler, bu sevdadan vazgeçirmek için demişler ki: Bak, akrabalar, tanıdıklar, dostlar hep buradalar. Camimiz, minaremiz var, Kafkasya'da bunlar yoktur. Sen artık yaşıldın, burada öldüğünde İslam kurallarına göre gömülürsün, cennete gidersin. "Hayır" demiş yaşlı adam, ben cennete öldükten sonra değil yaşarken gitmek istiyorum." (Anlatan Cengiz Gül)

3- Eski Çerkesler: Kas Kavimleri

Bu konuda değerli Çerkes tarihçileri Şora Noghumukoe ve İsmail Berkok'un kitaplarından yararlanacağız;

Kuzey Kafkasya yerlileri, başka yerlerden gelerek Kafkasya'ya yer-

leşmiş halklar olmayıp buzul çağının bitiminden (yaklaşık on iki bin yıl önceleri) ve coğrafyanın yaşama elverişli hale dönmesinden sonra, varoluşlarını ve gelişimlerini orada gerçekleştirmiş halklardı.

Maden devrinin başlaması Kafkasya'da MÖ 6000, Mezopotamya'da 5500, Mısır'da 5000 yıllarına rastlamaktadır.

Eski Kafkasyalılar için Şora Beçmurza "Ant", İsmail Berkok ise "Kas" adını kullanmaktadır. Kafkas kelimesinin aslı olan *Kas* ismi A.Writhte tarafından da kullanılmıştır. (Berkok, sf. 42)

Adıgelerin oluş destanından bir parça şöyle der: "Yeryüzünün henüz katılaşmadığı dönemde, gökyüzü henüz oluşmuşken, Oşhamaho (Elbruz Dağı) bir karınca tümseği kadarken, Kuban Nehri bir çocuğun atlayabileceği bir genişlikteyken, benim sakalıma henüz kır düşmüşken, ben Kurey Ovasında at koşturuyordum." (Berkok, sf. 72)

Berkok'un saptaması şöyle: "Asıl Kafkaslılar tarih öncesi (prehistör) bir toplumdur ve enerjilerinin büyük kısmını o devirlerde harcamışlardır. Ondan sonra da yeniden toplanıp güçlenmek için elverişli zaman ve mekân bulamadılar. (sf. 236)

İki Avrupalı tarihçinin görüşleri de buna paralel düşmektedir: Prof. Jorj Montandan: "Hint-Avrupa uygarlığının bugünkü gelişmesinden önceki Avrupa Uygarlığını meydana getirmiş olan unsurların kalıntılarının Kafkasya'da aranmasına hayret edilmemelidir."

Alexsandır Başmakof: "Tarih öncesine ait anahtarlar, Kafkas ve Pirene Dağlarının vadilerinde yaşayan kavimlerin elinde bulunmaktadır."

- Orta Doğu'da Kas Kavimleri:

Eski çağlarda Kas Kavimleri, Orta Doğu ve Akdeniz ülkelerine yayılma, oradaki uygarlıklarla iletişime geçme, yeni devletler ve uygarlıklar kurma eylemleri içinde görünmektedir.

Yaklaşık MÖ 3000 yıllarında başlayan ve MÖ 2000 yıllarında hız kazanan bu hareket, Kafkasya'da başlayarak bir yandan Mezopotamya ve Mısır'a, diğer yandan Anadolu'ya ve Ege üzerinden İtalya (Etrüskler), İspanya (Basklar)'ya kadar sokulan bir *Kas Kavimleri Kolonu* oluşturmuştur.

Bunlar, *Ari öncesi* (Pirearyen) *Kas Dünyası*'nı oluşturan kavimlerdi. (sf. 76)

Bunları şu şekilde gruplandırmak mümkündür:

Birinci Grup: Gimriler, Hatiler ve Hititler, Urartular, Babil Kasları, Arkeoslar, Şardanlar.

İkinci Grup: Akdeniz. Mısır ve Mezopotamya Kasları.

Sami ve Ari ırkları gelmeden önce Mezopotamya'da yaşayan kavimlere *Kas* kavimleri diyoruz. (sf. 118) Bunlar İran üzerinden Babil'in doğusundaki *Elam* ülkesine gidip yerleştiler. (J. J. Rousseau "*Emil*" adlı kitabında şöyle demektedir: "Tatar cinsinden olan İranlılar, Çerkes kanının kendi kanlarına karışması dolayısıyla eski ilkel çirkinliklerini kaybettiler." (sf. 366)

Hitit Kralı Murşil, MÖ 1806 yılında *Babil Devleti*'ni yıktığında, ülkeyi kendisi gibi *Kafkas* kökenli olan *Kaslar*'a bırakarak Anadolu'ya geri döndü. *Kas Devleti* adıyla Mezopotamya'da kurulan bu devlet, MÖ 1800'lerden 1200 yıllarına kadar, yaklaşık 600 yıl varlığını sürdürmüş, MÖ 1170 yıllarında Asurlular tarafından yıkılmıştır. (Lise Tarih kitaplarında konu şöyle anlatılmaktadır: Mezopotamya'nın doğusundaki Zagros Dağlarında *Kasitler* adı verilen bir kavim yaşamaktaydı. *Babil Devleti*'nin yıkılmasından yararlanan *Kasitler*, Babil şehrini aldılar ve 500 yıldan fazla Mezopotamya'ya egemen oldular.)

Eski Anadolu Kültürü ile Mezopotamya kültürü arasında benzerlik vardı. Kafkasya'da bulunan *Maykop* vazosu da Kafkasya ile Mezopotamya arasındaki ilişkiyi göstermektedir. Böylece Kafkasya, Anadolu, Mezopotamya ve Mısır arasında bir eski çağ kültür birliğine, ya da benzerliğine tanık olunmaktadır.

- *Kasların Gerileyişi*: Yukarda açıklandığı gibi *Kaslar*, eski çağlarda Orta Doğu'da uzun süre siyasal bir güç olarak varlıklarını sürdürmüşler, ancak daha sonra Kuzeyden *Ari*'ler, Güneyden *Sami*'ler tarafından kısaca alınarak varlıklarına son verilmiştir. Bununla ilgili olarak Gimrilerden ve Hititlerden söz etmemiz gerekiyor.

1- *Kimmerler (Gimri Devleti)*: Kafkasya'nın kuzeyinde bir *Kas* Kavimi olan Kimmerler egemendi. Bugün Adıge kabilelerinden olan *Kemguy*'lar hala varlığını sürdürmektedir.

Kimmer Devleti, Hint-Avrupa (Ari) ırkının İran kolu olan *İskitler* tarafından yıkıldı. (Çerkes Tarihçisi Met Çunatiko İzzet Paşa'ya göre MÖ 800 dolaylarında, İsmail Berkok Paşa'ya göre MÖ 1500 yıllarında.

Görüldüğü gibi iki tarih arasında büyük fark var. Bizce MÖ 800 gerçeğe daha yakındır.

Berkok şöyle diyor: Gimri (Sirkas)-İskit Mücadelesi basit bir olay olmayıp, Karadeniz'den Basra'ya kadar uzanan geniş bir cephe üzerinde uzun zaman süren *Kas-Ari* mücadelesinin kuzey bölümünü oluşturmaktadır. Bu nedenle bu mücadelenin sonuçları, tarihin çok önemli bir dönüm noktasıdır. Gimrilerin yenilmesiyle Asya-Avrupa yolu, Karadeniz ve Hazar'ın kuzeyinden kavimler hareketine açılmıştır.

Kuzey Kafkasya'daki Gimri Devletinin yıkılmasıyla, Kimmerler Anadolu'ya geçerek MÖ 676 yılında Frigra Devletini, MÖ 625 yılında Lidya Devletini yıktılar. Doğu Anadolu'dan Mısır'a kadar Ortadoğu'yu haraca kestiler. Daha sonra Asurlular tarafından yenilerek Anadolu'dan çıkarıldılar. (Burada akla şöyle bir soru gelmektedir: Bu kadar savaşçı bir halk, nasıl oldu da anayurtlarını İskitlere karşı koruyamadılar? Bugün için bu sorunun yanıtını bilmiyoruz ve eskiye gittikçe tarihin alaca karanlığına dalıyoruz.

2- *Hitit Devleti*: MÖ 2000 yıllarında Kafkasya'dan Anadolu'ya gelen Hititler, sayıca az olmalarına karşın ülkeyi ele geçirdiler. Protohititlerle karışarak bir devlet kurdular ve genişleyerek Ortadoğunun en büyük ve güçlü devleti haline geldiler, sonradan zayıflayan Hitit Devleti batıdan gelen *Frigler* tarafından yıkıldı. Güneyde kurulan Hitit Devletçiklerinin de MÖ 700 yıllarında yıkılmasıyla Hititlerin siyasi varlığı sona ermiş oldu. Sonraki çağlarda bu bölge, Sami, Ari ve Turan asıllı kavimlerin yerleşik ve mücadele alanı haline geldi.

Eldeki belgeler çözüldükçe Hitit Dilinin Adıgece olduğu meydana

çıkılmaktadır. Araştırmacı Ali Keskin (Çürey'in 1989'da yayınladığı "Sözcüklerin Dilinden Adıgeler" kitabı önemli bir adım sayılmalıdır. Bu konuda yazılmış olan "Eti Dili Sözlüğü" (Prof. Edgar H. Sturtevent, Çev. Münire B. Çelebi), "Hititler Devri Anadolu'sunun Florası" (Prof. Dr. Hayri Ertem, 1987) kitaplarından yararlanmak mümkün. Özellikle ikinci kitap, Hititçenin Adıge dili olduğuna dair çok değerli bir kaynaktır. Fakat bunun için, araştırmanın kesinlikle Adıgece bilen kimseler tarafından yapılması gerekmektedir. Ali Bey'le yaptığımız incelemede ilginç bulgularla karşılaştık.

Yukarda yazılan iki kitaptan değil de herkes tarafından bilinen kaynaklardan Adıgece olan kelimelerden örnekler verelim:

Thaşub: Hititlerin en büyük Tanrısı (İyilik Tanrısı.) Adıgece: *Tha*: Tanrı,

Şu: İyi, B (Be): Çok. Hepsi birden *Thaşub*: En büyük iyilik Tanrısı.

Puthana: Hitit Devletinin kurucusu. Bu söz ilk Tanrı anlamına gelmektedir. (Hititlerde Mısır'da olduğu gibi krallık ve Tanrılık sıfatları birleşmektedir.)

Kadeş Antlaşmasından kalan anı: Bilindiği gibi Orta Doğunun iki güçlü devleti olan Hitit ve Mısır Devletleri Suriye'ye egemen olmak için savaştılar. (MÖ 1296). Kesin bir sonuç vermeyen bu savaştan sonra iki devlet dost oldular ve MÖ 1280 yılında tarihin ilk yazılı belgesi olan *Kadeş Barış Antlaşması*'nı yaptılar. Hitit Kralı Üçüncü Hattuşil, kızını Mısır Kralı İkinci Ramses'e verdi. Bu siyasal evlilik halk tarafından hoş karşılanmamış olacak ki "*Ramses Yınise Wuğ*" Ramses'in gelini olası bedduası, aradan 3300 yıl geçmiş olmasına karşın *Adıgeler* arasında hala söylenmektedir. Bu, yaşayan çok güçlü bir kanıttır.

Lıpakoe: Kumandan, önde giden erkek.

Füruzan Kınal'ın "Eski Anadolu Tarihi" kitabından Hititlerle ilgili olarak verilen şu bilgiler, aynen Adıge geleneklerinde vardır:

- Hitit şehirlerinde mabet yoktu.

- Kız kaçırma suçu değildi.

- Hitit hukukunda, suçlarda tazminat esastır, yani suç işleyene bunun cezası mal olarak ödetilir. Hapis cezası uygulanmaz.

Hititlerin Kafkaslı (Adıge) olduğunu gösteren başka bir belge de Kuzey Kafkasya'daki "Kabartay-Balkar Cumhuriyeti" yazarlarından Şortan Askerbi'nin "Adıge Söylenceleri" kitabında bulunmaktadır. "Hititlerin Şarkısı" adını taşıyan şu şiirde Hitit-Mısır savaşı anlatılmaktadır;

HİTİTLERİN ŞARKISI

Dedelerimiz Hititlerin
Eski kavim olduğunu .
Söylenceler anlatır.
Denizin öte yakasında

Hitit Krallığının
Ünlendiği söylenir.
Hititlerin sınırları
Uzanırmış Mısır'a dek,

Kral olan Ramses de
Hititlere savaş açmış.
Kanatlanmış yürekleri
Hitit savaşçılarının,

Omuzları bir hizada
Vücutları dik olarak
Dikilmişler savaş arabalarına
Sarsılırmış altta toprak

Dağ-taş engel bilmezlermiş...
Gelişkinmiş her yönüyle
Hititlerin bilgileri,
Mısır Kralı Firavun Ramses

Hititlere gelerek
Barış antlaşması yapmışlar
Birbirine akraba olmuşlar.

(*Kafdağı Dergisi*, 1988, sayı: 19-20, *Yenemiko Mevlüt*'ün "Adıgelerin Sözlü Yazın Geleneği" yazısından alınmıştır.)

4- *Hz. İbrahim Kafkasyalı mı?* Hz. İbrahim tahminlere göre MÖ 2000 yıllarında yaşamıştır. Yahudilerin ve Arapların ortak atasıdır. Araplar, İbrahim'in oğlu İsmail'den, Yahudiler de diğer oğlu İshak'tan gelmektedir. Yani bugün birbirlerine düşman olan bu iki millet amca çocuklarıdır.

Tevrat'ta İbrahim'in hayatı ve yaptıkları uzun uzun anlatılır. Kur'an'da da, Hz. İbrahim'in, İslamın esası olan Hanif Dininin kurucusu olduğu kabul edilerek kendisine büyük saygı ve bağlılık gösterilir. Bazı kaynaklar, işte bu Hz. İbrahim'in Kafkas asıllı olduğunu ileri sürmektedirler. Sayın Ömer Büyüka'nın "Hazreti İbrahim'le Awubla ve Kafkaslılar" isimli kitabından aldığımız bilgiler şöyledir:

Nemrud'un tarihçisi Dadon'a göre İbrahim'in babasının adı olan *Azer*, Kafdağı'nın ardında olan kavimlerden gelen bir addır. Kur'an'da İbrahim'in babasının adı *Azer* olarak geçer. Tevrat'ta ise *Terah* olarak yazılmıştır. İbrahim, sarışın ve mavi gözlüdür. Annesi *Tila* yeşil gözlü, sarı saçlıdır. Voltaire, "Felsefe Sözlüğü" kitabında "İbrahim, Sami ırkından veya İranlı (*Ari*) değildir" der.

Bu kanıtlar izlendiğinde İslam Dininin kökeni Kafkasya'ya çıkmaktadır, çünkü Kur'an'da İslam Dininin Hanif Dini olduğu açıkça defalarca tekrarlanmaktadır. İbrahim, Mezopotamya (Irak) doğumludur, babası ise Kafkasya'dan gelmez. Zaten *Aze* sözü de Adige dilinde "Usta" anlamına gelir. Kendisi bir put ustasıdır. Putları kaldıran ve kıran İbrahim'dir. Burada şöyle bir çelişki ortaya çıkıyor: Bildiğimiz kadarıyla Kafkasya'da putçuluk yoktur. Bunu Babil ülkesinde öğrenmiş olması gerekir.

İbrahim, gerçekten Kafkas kökenli ise Semitik Dinlerdeki (Musevilik, Hristiyanlık ve İslamiyet) tek Tanrı anlayışı Kafkasya'dan geliyor demek-

tir. Adıgelerde doğa güçleriyle ilgili Tanrı isimleri varsa da, "*Tha*" adı, tek Tanrıyı ifade etmektedir. *Tha*'nın diğer dinlerdeki tanrı kavramlarından farklılığını ilerdeki bölümlerde belirteceğiz.

5- Kafkas-Mısır İlişkileri

Eski çağ uygarlıkları arasında sanıldan daha fazla karşılıklı ilişkiler ve etkileşimler olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar arasında Mısır, sanki özel bir çekim alanı gibidir. Batık Mu ve Atlantis ülkelerinden, Hindistan Orta Asya, İran, Kafkasya, Anadolu, Mezopotamya, Grek ve Roma'dan çeşitli askeri akınlar olmuş. Mısır da siyasi gücünü Suriye'nin kuzeyine, Irak'ın batısına, Trakya'ya ve denizden Abhazya'ya kadar ulaştırmış. Bu ilişkiler sırasında doğal olarak kültür ve din alış verişleri de olmuş.

Biz burada konumuzla ilgili olanlar üzerinde duracağız.

a) *Mısır'dan Abhazya'ya*: Eski Grek tarihçisi Herodot'a göre (MÖ 490-425), MÖ 16. yüzyılda yaşamış en çok ülke almış olmakla ünlü Mısır Kralı (Firavun) *Sesostris*- Çanakkale Boğazından Avrupa'ya geçerek Traklar'a ve İskitler'e boyun eğdirdikten sonra Kolkhis (Phasis), yani *Abhazya* ülkesini işgal etmiş. Orada bir süre kaldıktan sonra Mısır'a dönmüş, fakat askerlerin bir kısmı dönmemişler, orada yerleşip kalmışlar. O dönemde dünyada ancak Mısırlılar, Etopyalılar (Habeshistan) ve Kolkhisli-ler sünnet olurlarmış.

b) *Kafkasya'dan Mısır'a*: "Tufandan Önce Atlantis" kitabındaki bilgilere göre, *Arart* isimli bir lider, milattan 10 bin beş yüz yıl evvel, halkıyla birlikte Kafkaslar bölgesinden gelerek Mısır'ı işgal etmiş. Büyük *Gize* Piramidi ve *Sfenks*, onun oğlu *Araaraart*'ın hükümdarlığı zamanında yapılmış. Buradaki *Arart* ismi *Adige* dilinde "*O'dur*" anlamına geliyor. Oğlu *Araaraart* ismi de "*O, odur*" anlamındadır. Antropojiye göre eski toplum-larda Allahın, hükümdarın, büyüklerin isimlerinin söylenmesi yasaktır (Tabudur). *Adige* geleneklerine göre, kadın kocasının ismini söyleyemez. Gelin, kayınpederinin, kayın validesinin isimlerini söyleyemez. Kendi

taktığı ve güzel anlam taşıyan isimlerle onlardan söz edebilir. Tevrat'ta da Allah, Musa'ya adını vermemekte, kendini "Ben, ben olanım" diye tanıtmaktadır. Bugün de Yahudilerde *Yehova* adının söylenmesi yasaktır.

Bu işgalcilere, Mısır'a yeni bir din getirmek isteyen *Ra-Ta* eşlik ediyordu. Aynı dönemde Mısır, batmakta olan Atlantis Kıtasından sığınanlar tarafından da işgal edilmişti. (sf. 138) Bu durumda Mısır'da üç kültür bir araya gelmiş oluyordu: Yerli kültür, Atlantis Kültürü ve Kafkas Kültürü.

20 Ekim 1934 tarihli "Literary Digest" dergisi, Petrie'nin, Mısır tarihinin başlangıcına doğru *Kafkaslar* bölgesinden Mısır'ı defalarca işgal etmiş halklar bulunduğuna dair elde ettiği kanıtları içeren bir raporunu yayınladı.

Cayce'nin bazı okumaları, Mısır'da bizi ilgilendiren dönemde, MÖ 10.500'e doğru yaşamış halkların fizik yapılarını da bildirir. Çoğunluğun gözleri gri mavi, saçları sarıydı. Oysa genelde Mısırlılar, siyah ya da bakır tenli, siyah gözlü, koyu renk saçlı olarak hayal edilir.

Bayan X, Sifenks ile Gize'deki büyük pramit arasında bulunmuş bir mezarda bir sarışın kadın freski bulunduğunu tastik etti. Bu sarı saçlar arkeologları hayli şaşırttı. Kahire Müzesinde mavi gözlü ve çok renkli tahta bir heykelcik görülebilir. Pek çok diğer heykelticilerin gözleri gri mavidir. Aynı müzede dört tip Kafkasyalı başı vardır. (sf. 139)

İsmail Berkok, "Tarihte Kafkasya" kitabında İngiliz bilim adamlarına dayanarak, MÖ 3000-700 yılları arasında Kafkasya'dan Mısır'a altı akın yapıldığını yazmaktadır.

Suriye doğumlu olup tıp tahsilini İstanbul'da yapmış olan Dr. Mehmet Ali Pşihluk bu konuda Arapça "İkazul Müverrihin" adlı eserinde bilgi vermektedir. Aynı zamanda Kahire Müzesini gezerek Kafkasya ile ilgili belgeleri incelemiştir. Şimdi onun verdiği bazı bilgileri aktarıyoruz:

Osiris: Ölüler Tanrısı. Çerkesler'de *Wuserez* şeklinde hala kullanılır. Wuserez, Çerkeslerde en zor işleri akıl ve anlayışla çözen bir bilgedir. Geleceği bilir, hem de göksel bir Tanrıdır. Yaşlı Çerkesler, gök gürlediği zaman "Nepe Wuserez bo yışpk" derler (Bugün Wuresez, çok kararlı). Wuserez, Mısırlılara yamyamlığı bırakıp arpa, buğday yetiştirmesini öğret-

miştir. Wuserez, ilk kez Mısır'ı istila eden Çerkeslerden olup yerlilerce Tanrılaştırılmıştır.

Tum (Atum-Atom): Güneşi batıran tanrı. Tum, Çerkescede yok olmak, kaybolmak anlamlarına gelir. (Tum güge: Kayboldu.)

Apet: Genç Tanrıların koruyucusu, eğiticisi dişi Tanrı (Tanrıça). Çerkescede *Apet*, koruyan, bekleyen anlamına gelir.

Şuğu: Övgü-hayır tanrısı. Çerkescede *Şuğu*, övme anlamına gelir.

Kodş: Ahit Tanrısı.

Ptah (Pitha): İlk Tanrı, Yaratıcı Tanrı.

Tabu: Rica, yalvarma, korku anlamına gelir. Hala (Tabu wumuş: Korkma) anlamında kullanılır.

Ğu: Erkek, Bzı: Dişi Zı: Bir

Prof. Yusuf Ziya Özer, "Mısır Tarihi" adlı kitabında, eski Mısır alfabesinin baş harfi olan A harfinin "E" anlamına geldiğini ve el işareti ile gösterildiğini yazar. Adige dilinde de A, el anlamına gelmektedir. Yazar, kitabın 60. sayfasında şöyle bir noktaya takılıyor: "Pitah'ın neyi anlattığına ait Mısır teolojisinde açık bir bilgiye rastlanmaz. Tanrı Aton ile *Ra* ona bağlıydı. Pitah, yaratış kelamını *Aton* diliyle söylemiş, bundan bütün varlıklar ve evren oluşmuştur. "Yazar, Adigece'den habersiz olduğu için haklı olarak işin içinden çıkamamaktadır. Oysa yukarıda açıklandığı gibi *Pitah (Pitha)*, Çerkescede İlk Tanrı anlamına gelmektedir. Yazar, eski Mısır dilinde birçok Türkçe kelimeler saptamıştır. Demek oluyor ki eski Mısır'a Türkler de gelmiştir. Söylendiği gibi İranlılar, ve başkaları da gelmiştir. O halde Mısır ve eski kültürün çözümü için, oraya gitmiş ulusların hepsinden oluşan bir komisyonun bir arada çalışması gerekmektedir.

Thebai: Eski Mısır'da çok Tanrılı dinin merkezi olan bir kenttir. Adigece'de Çok Tanrı anlamına gelmektedir. Yine eski Yunanda da aynı adı taşıyan bilicilerin (Kâhin) ve çok Tanrılı dinin merkezi olan bir kent bulunmaktadır. Tarih kitapları, MÖ 2000 yıllarında Yunanistan'a giden Akaların Kafkas kökenli olduğunu yazmaktadır. (Tarihte Kafkasya, sf. 114)

Thaut ve Hermes: Sayın Ömer Büyüka, "Hz. İbrahimle Awuble ve

Kafkaslılar” kitabında, *Thaut*, eski Mısır’da yaşamış olan gizli bilimler üstadı ermiş *Hermes*’in diğer adıdır, diyor. *Thaut*, Adigece’de Tanrı evini bekleyen (Tanrının önünde duran) anlamına gelir. *Thate* şeklinde de söylenir. Küçüklüğümüzde amcamıza *Tote* derdik.

c) *Çerkes Memlûk Devleti*: (1390-1517) Türk Memlûk Devletinin (1250-1390) yerine geçen Çerkes Memlûk Devleti, 1517’de Yavuz Selim’in Mısır’ı işgaline kadar sürdü. Hicaz, Suriye ve Mısır’ı içine alan dönemin en güçlü ve uygar devletiydi. Mısır’da bulunan Kafkas asıllı askerlerin hükümet darbesiyle kurulmuştur. Tarih kitapları, İslam uygarlığına büyük hizmetleri olduğunu yazar. Ancak Kafkas kültür ve uygarlığı ile ilgili bir eser bırakmamışlardır. Yani İslamın kılıcı bir süre de Çerkeslerin elinde bulunmuş ve ona, hizmet etmişlerdir.

6- Grek-Kafkas İlişkileri

MÖ 2000 yıllarından beri Ege ve Yunanistan’la Kafkasya arasında siyasal, sosyal, kültürel ve ticari ilişkiler olagelmıştır. O yıllar, kavimler hareketi bakımından dünyanın çehresini değiştiren yıllardır. Bu hareket sırasında *Akhalar* Yunanistan’a, Hititler Anadolu’ya, Kaslar (Kasitler) batı İran (Elam) ve Mezopotamya’ya, Hiksoslar Mısır’a, Hint-Avrupalılar (Ariler) İran, Orta Asya ve Hindistan’a indiler. Batıdan Mezopotamya’ya giren *Sami* kavimleri Irak’ın güneyinde *Babil*, kuzeyinde *Asur* devletini kurdular.

MÖ 1200 yılları da önceki gibi büyük bir dalgadır. O yıllarda kuzeyden gelerek Yunanistan’ı işgal eden *Dorlar*, Akhaların siyasal egemenliğine son verdiler. Batıdan Anadolu’ya giren *Frigler* de Hitit Devletini yıktılar. Mısırlıların “Deniz Kavimleri” dedikleri bu kavimler, bir koldan Suriye üzerinden, diğer koldan Akdeniz’den Mısır’a ulaştılar.

(Berkok’a göre Akhalar, Kafkas asıllıdır. (sf. 114), Dorların baskısı üzerine Yunanistan Akhaları, İyonya’ya geçtiler. Aytek Namitok, “Çerkeslerin Kökeni” adlı kitabında Akhaları, Çerkes kabilelerinden *Wubih*’ların ataları olduğunu yazmaktadır.)

MÖ 1300 yıllarında, Akhalar zamanında, Kolkhis (Abhazya) ülkesine, Altın Postu geri almak için yapılan mitolojik Arganot Seferi ünlüdür.

Karadeniz’de Yunan Kolonileri: MÖ 7. ve 6. yüzyıllarda İyonyalıların ve Yunanlıların Karadeniz kıyılarında kurdukları ticaret kolonileri, halklar arasında kültürel ilişkiler kurulmasını da sağlamıştır. Promethe Efsanesi, bu ilişkiler: ortak ürünü, ya da aktarımı olabilir.

MÖ 5. yüzyılda Taman yöresinde kurulan Yunan *Bosforus* devletine, Adigelerin atası olan *Meotlar* da federe devlet olarak katıldılar.

Aynı yüzyılın sonlarına doğru daha güneyde *Sint Devleti* kuruldu. *Wubih*’lar, komşuları olan Adige Kabilesi Abzah’lara “Sinci Şawe (Oğulları)” diyorlardı. Yerli Adı *Çınt* olan *Sint Devleti* ile henüz devletleşmemiş *Nartlar* arasındaki savaşlar *Nart Destanlarına* konu olmuştur. Bu *Nartlar* da *Çerkeslerin* atalarıdır. *Çınt* sporcuları, Yunan olimpiyatlarına katılır, parlak sonuçlar alırlarmış.

Venedik ve Ceneviz Kolonileri: Yunanlılardan sonra Venedik ve Cenevizliler de Karadeniz kıyılarında koloniler kurdular 13. yüzyılda Kafkasya kıyılarında kurulan bu koloniler, buralardaki Çerkeslerle kültürel ilişkilere girdiler, bu arada din propagandası yaptılar. Katolik mezhebini *Wubihlar* arasında yaydılar.

Yunanlıların çok tanrılı dinleri: Bütün toplumlar çok tanrılı din aşamasından geçmişlerdir. Yunanlılar’da da çok tanrılı din vardı. Bizim için ilginç olan Adigelerin kullandığı *Tha* tanrı adının Grekler tarafından da kullanılıyor olmasıdır. Aslında Akhalar Kafkasya’dan Yunanistan’a gitmişlerse *Tha* (Tanrı) sözünün onlar tarafından da kullanılıyor olması olağan bir şeydir.

Aşağıdaki listenin dışında Yunan mitolojik tanrılarından örnekler verelim: Themis: Adalet Tanrıçası, Thesis: Deniz Tanrıçası, Thais: Zeus’un kızı. Thanatos: Ölüm Tanrısı, Theoria: Titan (Tanrı-İnsan Melez Tanrı) Thaumias: Yer Tanrıçası Gaia ile Deniz Tanrısı Pontos’un oğlu. Theane:

Atena Tapınağının Rahibesi.

Bu örneklerden sonra şimdi Yunan ve Roma Tanrılarının listesini verelim:

<u>Yunanca Adları</u>	<u>Latince Adları</u>	<u>Neyi temsil ettikleri</u>
Zeüs (Zevs)	Jupiter	Gök Tanrısı (Baş Tanrı)
Hera	Junon	Ay ve evlenme Tanrıçası
Athene	Minerve	Zeka, akıl ve hikmet Tanrıçası
Artemis	Diyana	Namus, iffet ve doğum Tanrıçası
Afrodit	Venüs	Güzellik ve aşk Tanrıçası
Apollon	Febüs	Sanat, müzik Tanrıçası
Hermes	Merkür	Ticaret ve Söylev Tanrısı
Ares	Mars	Savaş Tanrısı
Hefaites	Vulkanus	Ateş, demir ve demirciler Tanrısı
Poseidon	Seres	Deniz Tanrısı
Demeter	Neptün	Hasat ve Bereket Tanrısı
Hestiya	Pesta	Ocak Tanrıçası
Diyonizos	Baküs	Eğlence ve Şarap Tanrısı
Hades	Plüton	Ölümler ve Cehennem Tanrısı

Yukardaki Tanrılar listesine Adigece'ye uyan ancak iki tanesidir:

Diyana ve Hades: Fakat anlam bakımından şu fark vardır: "Diyana" kelimesi Latinlerde ana tanrıça anlamına geliyor. Adigelerde ise sadece "Annemiz" anlamına geliyor. Tanrı anlamı yok. *Hades* kelimesi de Adigece'de ölümler ülkesi anlamına geliyor, ama Tanrı kavramı yok. (Hade, ölü demektir. Hades de ölümlerin olduğu yer, yani öte dünya)

Eski Grek ve Roma inancına göre *Zeüs* (*Jüpiter*) Baş Tanrıdır. Öbürleri onun çocuklarıdır. Ve bir aile oluştururlar. Buna *Panteon* denir. *Zeüs*, Tanrıları ve Tanrıçaları Olimpos Dağı'nda zaman zaman toplantılara çağırır, yerler, içerler, eğlenirler, tartışır. Tanrılar ve Tanrıçalar insanlarla evlenebilirler, o zaman doğan çocuk yarı Tanrı olur ki bunlara *Titan* derler. Yani bunlar insanların olağanüstü güçlerle donatılmış benzerleridir.

MÖ 6. yüzyılda yaşamış olan Yunan filozofu *Ksenofanes*, bu çok Tanrılı din inancını beğenmeyerek Tek Tanrı fikrini ortaya atmıştır.

Şimdi eski Yunan felsefesinin kurucularından olan iki Yunan filozofu üzerinde durmak istiyoruz. Bunlar, hem filozof, hem bilge kişilerdir. İsimlerini analiz ettiğimizde Adigece'ye tam uyduğunu görüyoruz.

a) *Thales* (MÖ 625-545): Tha: Tanrı, Les: Bir yere yürümek, varmak. *Thales*: Tanrıya ulaşan, ermiş, bilge.

b) *Pythagoras*: (MÖ 580-500): Py: Önce, ilk, Tha: Tanrı, Gor: Giden. *Pythagor*: Tanrıya ilk giden, Yani o da ermiş, bilge kişi.

Yunan felsefesi kurucuların isimlerinin bu kadar açık şekilde *Adigece* ile yakınlık göstermesi gerçekten ilginçtir.

Zeüs-Tha farkı: *Zeüs*, doğaüstü güçlerle donatılmış, yaşantısı ve davranışları bakımından insana benzeyen bir varlıktır. Yer içer, eğlenir, Hera ile evlidir. Her kılığa girerek Tanrıçalarla ve kadınlarla ilişkiye girer, hiçbir ahlak kuralı tanımaz. Oysa Çerkeslerin *Tha* kavramında bunların hiçbirisi yoktur. *Tha*, tamamen soyut bir güçtür. Evrenin ve insanın yaratıcısıdır. İlerde Nartlar'dan söz ederken açıklayacağımız gibi, Adigeler'de doğa güçlerini temsil eden çok tanrı isimleri görülmektedir. Ancak, *Zeüs*'te olduğu gibi, *Tha* onların başı değildir, onlarla hiçbir ilişkisi yoktur.

Adıgelerde Bazı Temel Kavramlar

1- *Tha* (Txba): Adıgece'de *Tha* sözü, yalnız başına kullanıldığında "Tek Tanrı" anlamına gelir. Ancak eski Adıgelerde *Naturizm* döneminde (Doğa güçlerini kutsama dönemi), bazı doğa güçlerine yarı tanrılık niteliği yüklenirdi. Birleşik kelime şeklinde olan bu isimlerin içinde *Tha* sözü de yer alırdı. Örneğin *Mezutha*, Orman Tanrısı demektir. (Mez Orman, Tha Tanrı). Burada Tanrısal güç belli bir doğa gücüyle sınırlıdır. Fakat "*Tha*" sözü yalnız başına kullanıldığında, yaratıcı, sınırsız en büyük gücü-Tek Tanrıyı anlatır. Doğa tanrıları ise yaratıcı değil, düzenleyici güçlerdir, mitolojik varlıktır,

2- *Habze* (Ха63э): Daha önce açıklandığı gibi, Arapça olan "Din" kelimesinin karşılığı Adıge dilinde yoktur, fakat *Habze* sözü hem gelenekleri, hem de dini kapsayacak geniş anlama sahiptir. Bu nedenle, *Habze*'nin gereklerini yerine getiren, aynı zamanda dinsel görevlerini de yer-

ne getirmiş sayılır. Çünkü Habzenin amacı ile dinin amacı aynıdır.

Bazılarınca sanıldığı gibi, Habze kuralları değişmez kurallar değildir, İhtiyacı karşılamayan kurallar bırakılır, yerine yenileri konur. Habze nedir? sorusunun yanıtı çok sade ve kısadır: "Uygun olan, Habzedir: Yegur, Habze." Yine sorunların çözümü için de şu kısa formül verilmektedir: "Olmuyorsa olduğu gibi yap: Muğme zereğe şı."

Hız. Muhammed'in "Zamanın değişmesiyle kurallar da değişir." hadisi de, Adıgelerin İslamdan önce bildikleri "Değişim ve gelişim" yasasının bir onayı ve tekrarıdır.

3- *Haynape* (Хъайнапэ): Haynape, "Ayıp" demektir. Habze kurallarının yaptırımı, bu tek sözdür. Herhangi bir şeyin yapılması ayıp sayılıyorsa, artık o yapılamaz. Birine "Ayıp ettin" denilmesi, onun için en büyük manevi cezadır. Bir de "Yemug-uygun değil" sözü de kullanılır ki aynı işlevi görür.

4- *Hase* (Хасэ): Toplumsal sorunların çözümü amacıyla yapılan toplantılara *Hase* denir. Haselerde alınan kararlar toplum ve bireyler için bağlayıcıdır. Bu toplantılar, *Thamate* (Thamade) denilen, sevilen, sayılan, gün görmüş bilge kişilerin katılımı ile yapılır.

Hase, aynı zamanda *Meclis* anlamında da kullanılmaktadır. 1807-1864 yılları arasında, Çerkesistan'da düzeni sağlamak ve Rusya'ya karşı savaşı yönetmek için görev yapmış olan "Yeminli Ulusal Meclis" (Jile Thario Hase), bunun örneği olarak gösterilebilir. Demokratik bir devletleşme niteliğinde olan bu meclisin, uzun süreli savaş nedeniyle belli bir merkezi olamamış, toplantılarını koşullara göre değişik yerlerde ve zamanlarda yapmak zorunda kalmıştır. 1864'te Kafkasya'nın Rus işgali altına girmesiyle bu meclis de tarihe karışmıştır.

Günümüzde derneklere de Çerkescede *Hase* denilmektedir.

5- *Zehes* (Зэхэс): Tanışma, sohbet, eğlenme ve benzeri amaçlarla yapılan toplantılara *Zehes* denir. Bu gelenek, toplumsal iletişimi ve ilişkileri

leri sağlarken aynı zamanda bir kültürel eğitim işlevini de yerine getirmektedir. Örneğin, köye misafir bir delikanlı veya genç kız geldiğinde, ev sahibi, köyün kızlarını ve gençlerini davet ederek onları tanıştır. Bu toplantılarda konuşma sanatının, bilginin, görgünün incelikleri sergilenir.

Zeheslerde ve düğünlerde genç kızlar ve delikanlılar, birbirlerini yakından tanıma fırsatı bulduklarından özgür seçime dayanan evlilikler sağlam olur ve boşanma olayına az rastlanır.

6- *Adığağ* (адыгагъэ-Adıgelik): Bir Adıgenin, Adıgelik karakterini kazanabilmesi için kendini iyi yetiştirmesi gerekir. Sadece kuru bilgi ve konuşma yeterli değildir, Adıgelikğin davranışlarını da ortaya koyması beklenir.

7- *Zıfığe* (цыфыгъэ-İnsanlık): Adıgelikğin ispatı insanlık mertebesinde olur. Bundan önce sayılan kavramların işlevi, insanlığın ne olduğunu öğretmektir. Adıgelik nedir? sorusunun yanıtı, "Adıgelik insanlıktır: Adığağ, zıfığe." sözüdür. (адыгагъэ, цыфыгъэ.) Habzenin amacı, insanlığın kavranması ve yaşama geçirilmesidir.

Kuşkusuz bu amaç, sadece Adıgelere özgü ve onların tekelinde olan bir şey değildir. Tüm toplumların ortak amacıdır, ya da öyle olmalıdır. Burada renk, dil, din ve benzeri farklar gözetilemez. Yollar değişik olsa da hedef aynıdır, çünkü insanlık ideali insanın özünde vardır ve evrenselidir. Bu yarış herkese açıktır, hak edenler hedefe varır, etmeyenler yolda kalır.

Yukarıda açıkladığımız yedi kelimeyi yazarken Adıgecedeki tam söylenişini yazmak mümkün olmadı. Bunun nedeni:

Adıge Alfabeleri Hakkında Bilgi: Adıgece zor bir dildir. Ses sayısı fazla, seslerin söyleniş gücüdür. (Anadil olarak öğrenenler için kuşkusuz böyle bir sorun yoktur. O aşamada her dilin öğrenilmesi kolaydır.)

Adıgeler gerek Türkiye'de, gerekse Kafkasya'da Latin ve Arap alfabelerini denediler, kullandılar. Sovyetler döneminde, Kuzey Kafkasyadaki Çerkesler, Rusların kullandığı Greklerden alınan Kril alfabesini Adıge-

ce'ye uyarlayarak, Adıge alfabesi yaptılar. Bu alfabeyle ders kitapları basıldı. Okullarda okutuldu (hala da okutulmakta). Adıge aydınları, eski sözlü edebiyat ürünlerini derleyip kitap haline getirdiler, kendileri de yeni ürünler oluşturdular. (şiir, öykü, roman..vb.) Böylece yazılı bir Adıge kültürü ve edebiyatı yarattılar.

Türkçede 29, Adıgece'de 58 harf var. Bu nedenle Adıgece kelimelerin hepsini Türk alfabesiyle seslendirmek olanaksız. Yukarıda sıraladığımız kavramların hiçbirini aslındaki söylenişi gibi verebilmiş değiliz. Olabildiğince en yakın sesle vermeye çalıştık. Bunun da pek yararlı olacağını sanmıyorum, çünkü "Zıfıge" sözünün başına koyduğumuz Z harfi, aslına yakın da değil, çünkü o ses Türkçede yok. Bir fikir vermesi bakımından Adıge Alfabesiyle yazılışını parantez içinde gösterdik, bunu "Avcı Dili" konusunda da yapacağız.

Çerkeslerin Eski Dinleri ve Tha Kavramı:

Genel Bilgi Bölümünde "İnsanlığın İlk İnançları" kısmında insanlığın başlıca inançları olan yedi inancı açıklamıştık. Bu konular üzerinde çalışan bilim adamları, birçok toplumun egemen inançlarını saptamışlardır. Örneğin, kendi bölümünde açıklandığı gibi Türklerin İslam Öncesi başlıca dini, *Şamanlık* olarak kabul edilmektedir.

Çerkesler hakkında bu konuda Türkçe yazılmış bir inceleme yoktur. Yabancı bilim adamlarının yaptığı ve yayınladığı kitaplara biz ulaşabilmiş değiliz. Bu nedenle, bizim bu konuda vereceğimiz bilgiler, sınırlı kaynaklara ve içinde yaşadığımız sözlü kültüre dayanmaktadır.

Daha önce de değinildiği gibi *Din* sözü Arapçadır. Bunun ne Türkçe'de ne Çerkesce'de bir karşılığı yoktur. Çerkes inancında *Din*, *Habze* kavramının içinde yer almaktadır. O nedenle "*Habze*", hem gelenekleri, hem dinsel inançları içine alan geniş bir kavramdır.

Habze, diğer dinleri dışlamaz, olumlu ve geçerli yanlarıyla onları da

kapsar. Bu nedenle bütün dinlere ve inançlara hoşgörüyle bakar. Eski Çerkeslerin din savaşı yaptıkları görülmemiştir.

Çeşitli dinler olmasının nedeni, toplumların bilinç düzeylerinin değişik olmasıdır. Dinler, çok, Hakikat ise tektir. Tanrı tektir, toplumların kavrayış güçleri farklıdır. Toplumların ve insanların çoğu, Tanrıya tapıyoruz diye kendi zanlarına taparlar.

Tha'nın amacı, insanın bilincini yükselterek onu kendi bilincine denk kılmaktır. Kendini arayan insanın amacı da kendi bilincini Tha'nın bilinciyle denk kılmaktır. Yani Tanrının amacı ile insanın amacı aynıdır. Birlik noktasında buluşmaktır. Ama insanların çoğunluğu bunun farkında olmadığı için, sürekli kendileriyle ve başkalarıyla kavgalı halindedir.

Birlik halinde, evrensel bir dostluk ve mutluluk içinde yaşanır. Bu Tanrısal bir yaşamdır, Habze'den geçer, Tha'ya varır ve süreklilik kazanır, ama Habze'nin tekelinde değildir. Yollar çok, kaynak tektir.

Buraya kadarki genel açıklamayla Adıgelerdeki kavramın (Tha) Tek Tanrılı bir kavram olduğunu göstermeye çalıştık, ancak bazı kaynaklarda Çerkeslerdeki Tanrı anlayışının çok Tanrılı olduğu açıklamalarına rastlanmaktadır. Şimdi buna bir netlik kazandırmaya çalışalım.

1- *Tek Tanrı olan "Tha"*: Yukarıda bunun açıklaması yapıldı. Ek olarak diyebiliriz ki Din açısından bakarsanız Tha, tek yaratıcı varlıktır. Kur'an'daki deyişleriyle hem evvel, hem ahir, hem batın, hem zahirdir. Tasavvuf açısından bakarsanız, yaratan-yaratılan ikiliğinin üstünde, her şeyi içine alan bir birlik ve oluş halidir.

2- *Doğa Güçleri olan Thalar*: İşte kafaları karıştıran, ve Çerkes Tanrı anlayışının çok Tanrılı anlayış olduğu yanlışını yaratan budur. Şimdi bunu açıklayalım: Yukarıda söylediğimiz ve tek başına "Tha" şeklinde kullanılan Tha'dan başka bir de bazı doğa güçlerine eklenerek birleşik isim şeklinde kullanılan Tha'lar vardır. Burada çoğul olarak kullanıyorum. Çünkü anlatılmak istenen, doğa güçleridir. İlk inançlar döneminden kalma inançlardır ve çoğunlukla "Doğatapım"ı ifade eder. Hepsisi de doğa

varlıklarına ve insana benzeyen somut kavramlardır. Oysa tek Tanrının (Tha) nın özelliği soyut oluşudur, Ama çok Tanrıları anlatan adlar arasında Tha adını almayanlar da vardır.

Doğa güçlerini anlatan Tanrılar:

Zewatha	: Savaş Tanrısı
Zegotha	: Gezginler Tanrısı
Mezıtha	: Orman Tanrısı
Wetefha	: Gök Tanrısı
Psetha	: Canlılar (Ruhlar) Tanrısı
Hıtha	: Deniz Tanrısı
Permethaj	: Ateş Tanrısı (Prometha)
Thagelece	: Bereket Tanrısı
Şible	: Yıldırım Tanrısı
Tleps	: <u>Demircilik</u> Tanrısı
Sewserez	: Fırtına Tanrısı
Kotij (Kutij)	: Adalet Tanrısı
Blewus	: Yılan Tanrısı
Merise	: Bal Tanrısı
Pseguşe	: Canlılar Tanrıçası
Psıguşe	: Sular Tanrıçası
Psıgue guşe	: Akarsular Tanrıçası
Aytes	: İlkbahar Tanrısı
Tıke	: Şans Tanrısı
Psıtha	: Sular Tanrısı
Gubgeguşe	: Ovalar Tanrıçası
Ağun	: Hayvanlar Tanrısı
Amış (Aşmış)	: Evcil Hayvanlar Tanrısı
Zeus	: Ordu Tanrısı
Sozreş	: Ev ve Ocak Tanrısı

Bunlar, bizim saptayabildiğimiz, doğa güçlerini simgeleyen Tanrı

isimleridir. Daha fazla olması ihtimali de vardır. Tekrar edelim ki tek başına kullandığımız *Tha* kavramının bunlarla ilişkisi yoktur. Yani diğer çok Tanrılı dinlerde, örneğin eski Yunan'da, Roma'da, Mısır'da, Mezopotamya'da, Hindistan'da olduğu gibi, doğa Tanrılarının başkanı değildir.

Bir bakıma yukarda sayılan doğa Tanrılarının hiçbirisi *Tha*'yı kapsamaz, ama *Tha* onların hepsini kapsar.

3- *Çerkeslerde Put-Fetiş-Heykel yok*: Çok Tanrılı dinlerin özelliği, tasarladıkları tanrılarının putlarını yapıp onlara tapınmalarıdır. Şair Tevfik Fikret, bunu şöyle anlatır: "İnsanoğlunun böyle saçmalıkları var, putunu kendi yapar, kendi tapar." Çerkeslerde putperestlik görülmemektedir. Bu da bir özgünlük olarak kabul edilebilir.

Aslında günümüzde de pek değişen bir şey yok. Çoğunluk, değişik biçimlerde ve farkında olmadan putperest inançlarını ve davranışlarını sürdürmektedir, bir çeşit ipnoz içinde yaşamaktadır. Kant'ın dediği gibi "gizlerle dolu bir evrendé bir düşün, düşünü görmekteyiz. Gerçekte bildiğimiz bir şey yoktur. Bildiğimizi sandığımız şeyler sadece olaylardır."

Nart Destanlarında Çerkeslerin Eski İnançları

Nart Destanları eski Çerkeslerin (Adıgelerin) yaşam biçimleri ve inançları hakkında bize değerli bilgiler vermektedir. Destanlardaki olaylar, göçebe bir toplumda değil tarım ve hayvancılıkla uğraşan yerleşik bir toplumda geçmektedir. Destanların yanısıra masal niteliğinde anlatılar da vardır.

Destanlarda, süreç içinde toplumun değişmesiyle birlikte Destan kahramanlarının karakterleri de değişmektedir.

(Nart büyükleri (Thamade-Thamate) kararlarını danışma toplantılarında (*Hase*: Danışma ve karar toplantıları) alırlar. Ve mutlaka bilge kadın *Setenay Guşe*'ye danışarak alırlar. (*Guşe*: sevilen, sayılan olgun kadınlar için kullanılan bir ünvandır.))

Destanlardaki ünlü kahramanların hepsi öldüğü halde, devirler geçer, ama *Setenay Guşe*'nin ölümünden söz edilmez. Yani destanların demirbaş ve ölümsüz kahramanıdır. Ancak toplumdaki değişime paralel olarak onun statüsünde de değişmeler gözlenir. Örneğin, anaerkil aile döneminin

Setenay'ı tartışmasız bir otoriteye sahipken, babaerkil döneme geçildiğinde, artık onun erkeklerin işine fazla karışması hoş karşılanmamaya başlar.

Nart Destanlarında toplumun inançları ve Tanrı anlayışları da yansımaktadır. Bu nedenle bizim için önemli bir kaynaktır.

Nart Destanları, sadece Adigelerde değil, öteki Kafkasya Halklarında da ufak tefek farklarla vardır. Dolayısıyla bu destanlar, Kuzey Kafkasya Halklarının kültür birliğini gösteren değerli bir belgedir.

Adige Nart Destanları derlenerek yedi cilt halinde basılmış, böylece unutulmaktan kurtarılmıştır.

Şimdi destanlardaki konumuzla ilgili bilgileri alıntılar halinde vermeye çalışacağız.

Önce, değerli araştırmacı yazarımız Yismeyl Özdemir Özbay'ın "Mitoloji ve Nartlar" kitabından alıntılar yapalım:

- Nart Destanları, Kuzey Kafkasya'nın otoktan halklarından olan Çerkeslerin binlerce yıldan bu yana ürettikleri ulusal destanlar bütünüdür. (sf. 11)

(- Nart Tlepş: Nartların en ulularındandır. Nart halkının tüm araç ve gereçlerini yapmak onun görevidir. Setenay Guaşe, kızgın taş parçasını Tlepş'e kırarak *Sosrikua*'nın doğmasını sağlar. Onu maşası ile suya daldırarak çelikleştiren odur. (sf. 11))

- Evlenmemiş çok güzel ve akıllı bir kadın yaşardı aralarında: Senetay Guaşe, bilge idi. Nartların her derdine derman olurdu. (sf. 12)

- Nartlar, güçlü ve insanüstü bir ırktı. Sert mizaçlı idiler. Büyük bir halktı Nartlar. Çok güçlü atları vardı, *Alp* soyundan gelirlerdi. (Alp: Mitolojide geçen, dağlara uçarak çıkan kanatlı at türü).

O çağlarda Nartlar çok yaşarlardı, iki yüz. Üç yüz yıl kadar... (sf. 12)

- Nart *Sosrikua* (*Sawsırık*): Kuzey Kafkasya Halk destanlarının üni en yaygın olan kahramanıdır. Doğuşu ile ilgili öykü çok ilginçtir: Setenay Guaşe, Bakhsan ırmağı kıyısında çamaşır yıkarken Nartların sığırtmacı onu görür ve güzelliğine vurulur. Fırlattığı aşk oku, karşı kıyıda üzerinde çamaşır yıkanan taş çarpar. Taş hemen ısınmaya ve büyümeye başlar. Setenay, sıcak taşı eteğine sararak Nart Tlepş'in dökümhanesine götürür.

Tlepş, büyük çekici ile taşı kırar, içinden ateş saçan kor halindeki *Sosrikua* çıkar. Bu nedenle Nart Tlepş ile Setenay Guaşe'nin oğlu sayılır Nart *Sosrikua*. Ateşi devlerden kaçırır, darı tohumunu getirir, şarap mayalamayı öğretir. Orağı bulur. Greklerin Prometheus'una benzer. Çelikten bedeni, et ve kemikten diz kapağı ile Akhilleus'un kendisidir. Atı "Tiğujey" denizaltı Tanrıçası Psitha Guaşe tarafından Nart kahramanı *Pice*'ye armağan edilen kanatlı atın yavrusudur. Grek Mitolojisindeki Pegasus motifinde de bu kanatlı atı görmekteyiz.

Sosrikua, bu atıyla bir sıçrayışta Elbruz tepesine ulaşır. Savaşlarda Nartların önünde uçarak düşmana karşı koyar. (sf. 14, 16)

- *Setenay Guaşe*: Nart Destanlarının sembolü olmuştur. Güzeldir, bilgedir. Sorunları o çözer. Yarı tanrıça-yarı insan bir özelliği vardır. Setenay'in çok yönlü işlevlerine kıyasla, Grek Tanrıçalarının işlevleri tek yönlüdür. Setenay, kırmızı gül anlamına gelmektedir. Nartların en yaşlısı *Wezürmes*'ten, kendi oğlu genç *Sosrikua*'ya kadar herkesin akıl hocasıdır. Her konuda ona danışılır. (sf. 17)

- *Mezitha*: (Orman ve Avcılar Tanrısı). *Mezitha*'yı öven bir yakarı:

Adını anıyoruz senin, *Mezitha*,
Bıyıkların kızıl alev,
Senin için kızıl içki akıtıyoruz
Cömertçe,
Sana yaraşır
Al bir keçi kurban edildi.
Giysin, beyaz dağ keçisi derisinden,
Yatağına bir dev şığar
Gövden saf gümüşle kaplı,
Okun
Sağlam kızılçık ağacı özünden...
Yayın, ak ceviz ağacından,
Başını sallasan orman uğuldar. (sf. 51)

(Burada anlatıldığına göre *Mezitha*, olağanüstü güce sahip bir varlık

olarak tasarlanmış. Adıgelerin Naturizm (Doğatapım) ilk inançlarından kalma bir Tanrı anlayışı olduğu anlaşıyor.)

- Nart Destanlarında üç tip çatışma grubu vardır: 1- Nartların devlerle savaşları, 2- Yabancı kabilelerle ve doğaüstü güçlerle, 3- Kendi aralarında üstünlük mücadeleleri. (sf. 57)

- Çok yaşlıların öldürülmesine ilk kez Sosrikua karşı çıkmaktadır. (sf. 60)

- Belirli bir yaşa gelince son şölen düzenlenir. Şölen sonra yaşlıyı bir sepete koyup uçurumdan aşağı atarlarmış. Benzeri geleneklerine İskitler'de de rastlanmaktadır. (sf. 61)

- Sosrikua'nın atının konuşma yeteneği vardır. Sosrikua, darda kaldığı zaman ona danışır, devden ateşi çalmayı düşünürken de ona danışır. Nartlar Sosrikua'yı babası belli değil diye sevmezler. Nartlar, hatta kendi atı ona "Çoban oğlu" diye seslenirler. (sf. 64)

- *Setenay*'ın bereket Tanrısı *Thağelec*'e yakarması:

Yoku var eden

Kıtlığı bolluğa çeviren

Acı tok eden

Bir ekene bin veren

Bir çekişte bin memeden süt sağan

Bir vuruşta bin av öldüren,

Kızıl sakallı

Anlı şanlı *Thağelec*

Yüzümü ak çıkart

Yaşlı babamı sevindir,

Onu oğulsuz olduğu için

Kızım oğul yerine geçemedi

Diye üzme. (sf. 263)

Mezitha yakarısında görüldüğü gibi burada da *Thağelec*, çok güçlü bir insan şeklinde tasarlanmaktadır. Kuşkusuz eski toplumların bu Tanrıları, hayal ürünü tanrılardır.

Kafkasya ve Hristiyanlık

Hristiyanlık Kafkasya'ya batıdan girmiştir. 6. yüzyılda, Çerkeslerle iyi ilişkiler içinde olan Bizans Kralı Justinianus zamanında, misyonerlerin de çabasıyla Hristiyanlık Çerkesler arasında ilgi görmüşse de fazla yayılma imkânı bulamamış, Çerkesler, kavram olarak dini de içine alan "*Habze*" kurallarına göre eski inançlarını sürdürmeye devam etmişlerdir. (Hatta bu, sonradan Müslümanlaştırma döneminde de böyle olmuştur). 12. yüzyılda Karadeniz kıyısında koloni kuran Cenevizlilerin de Katolikliği yaymak için kiliseler yaptıkları kaynaklarda yazılıdır. Yine Nalçık Kentinin 4 km kuzeyinde bir kilise yapılmıştır. Bugün Mezdog bölgesinde birkaç Hristiyan Kabartay köyü vardır. Güney Osetya'nın tamamı, Kuzey Osetya'nın ve Abhazya'nın bir kısmı Hristiyandır.

Müslümanlığın Kafkasya'ya girişi

İslamiyet Kuzey Kafkasya'ya Dağıstan Bölgesinden girmiştir. Halife Ömer zamanında Arap Orduları Doğu Kafkasya'ya dayanmıştı. (642). Hazar Denizi kıyılarını izleyerek Kuzeye geçmek isteyen Araplar, Dağıstanlıların ve kuzeydeki Hazar Devletinin direnişi ile karşılaştılar. Bu savaşlar, karşılıklı zafer ve yenilgilerle yüz yıl kadar sürdü. Volga-Halep arasındaki geniş alanlarda ilerleme ve gerilemeler oldu. Bir yandan Hristiyan Bizans'ın, diğer yandan Müslüman Arapların baskıları altında kalan Hazar Devleti, 740 yılında Musevilik dinini kabul etti. Arap Gezgin Mes'du'nin anlatımına göre Hazar başkenti *İtil*'de Müslüman, Hristiyan, Musevi ve Şamanistler bir arada barış içinde yaşıyorlardı (879).

Rus Kiev Prensi Svyateslav, 985'te Hazar başkenti İtil'i alarak yağmaladı. Ondan sonra Hazar Devleti bir daha toparlanamadı. 1016 yılında Bizans-Rus birleşik ordusu tarafından yıkıldı. (Bu konuda geniş bilgi, Artur Koestler'in "Onüçüncü Kabile" ve Doğan Avcıoğlu'nun "Türklerin

Tarihi" kitabının 2. cildinde vardır.)

Böyle uzun bir savaş ortamı içinde İslamiyetle tanışmış olan Dağıstanlılar, 8. yüzyılın başlarında Müslüman oldular. Sonraki yıllarda Çeçenler de onları izledi. Dağıstanlılar ve Çeçenler, İslamın Şafii Mezhebini benimsediler, ayrıca Rüfailik, Nakşilik, yakın zamanlarda da Kadirilik yaygınlaştı. 19. yüzyılda şiddetlenen Kafkas-Rus savaşları sırasında Dağıstan'da Müslümanlık, "Müridizm" adıyla dinsel-siyasal bir örgütlenmeye dönüştü. Ve bu örgütlenme savaşa, "Gazavat" denilen dinsel ağırlıklı bir nitelik kazandı. İmam Şamil, 25 yıl Ruslarla savaştı ve büyük başarılar kazandı. Ne var ki düşmanın sayısal ve silah üstünlüğü karşısında savaşı kaybetti. Eylül 1859'da Ruslara teslim olmak zorunda kaldı. Osmanlı Devleti ve diğer büyük Avrupa devletleri, bugün Abhazya ve Çeçenya savaşlarında olduğu gibi, Rusya'nın Kafkasya'yı işgaline seyirci kaldılar.

İslamiyet, Çerkezistan'a çok daha geç girmiştir. Öyle ki İslam'ın Dağıstan'a girişi ile Batı Kafkasya'ya girişi arasında 1000 yıllık bir zaman farkı vardır.

Kırım Hanlığı, Osmanlı himayesine girdiği 1475 yılından Rusya tarafından işgal edildiği 1783 yılına kadar, yaklaşık 300 sene Kuzey Kafkasya'nın başına bela oldu. Bir yandan Müslümanlığı kılıç zoruyla kabul ettirmek için savaşırken diğer yandan ülkeyi yağmaladı, esir tüccarlığı yaptı. Fakat sonunda Adige kültürünün etkisine girdiler. Han'lar, eğitim için çocuklarını Adige ailelerin yanına vermeye başladılar. Adige Habzesine göre yetişen bu prensler adeta Adigeleştiler. Kemal Bilbaşar'ın "Kölelik Dönemeci" kitabında yazıldığına göre bir Kırım Prensi Han olduğu zaman, Tatarca değil de Adigece yemin etmiş.

Ferah Ali Paşa Çerkesya'da: Kuzey Kafkasya'yı Kırım Hanlığının taşeronluğuna bırakmış olan Osmanlı Devleti, Kırım'ın Ruslar tarafından işgali tehlikesi belirince ilk kez Çerkeslerle doğrudan ilişkiye girme gereğini duydu. Çerkesler, Abhazya'dan Kuban'a kadar kimseye bağlı olamadan yaşıyorlardı. Kırım'ı kendine bağlaması halinde, Rusya'nın, Kuban nehrini geçip karadan Karadeniz kıyılarına kadar ineceği belliydi. (Nite-

kim 180 sene süren Çerkes-Rus savaşlarından sonra öyle oldu)

Osmanlı Devleti, Rusya ile yaptığı 1768-74 savaşından sonra imzaladığı Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla Kırım'ın bağımsızlığını tanımış, bu da bir süre sonra Kırım'ın Rusya tarafından işgali tehlikesini doğurmuştu. Osmanlı Devleti, bu tehlike karşısında, Çerkeslerin savaş potansiyelinden yararlanmak için (80 bin süvari çıkarabilecekleri hesaplanmıştı) Çerkeslerle doğrudan ilişkiye geçmek amacıyla, 1780 yılında Ferah Ali Paşa'yı (Gürcü asıllı), Karadeniz kıyısındaki *Soğucak* kalesine vali olarak gönderdi. Ali Paşa o zamana kadar evlenmemişti, kendini ibadete vermiş, tarikat mensubu biriydi. Paşa, 18. yüzyılın sonuna geldiği halde hala Müslüman olmayan Çerkesleri Müslüman etmek için, evlenmemeye kararlı olduğu halde Adıgelerin Şapsığı kabilesinden Hajan Bey'in kızıyla evlendi. (Hajan ismi Hasan'a çevrilerek Türkçeleştirildi ya da Arapçalaştırıldı.) Subaylarını ve diğer görevlileri de Çerkes kızlarıyla evlenmeye teşvik etti. Çerkesleri Müslümanlaştırmak için Kırım Hanlığı gibi savaş yolunu değil de barış yolunu seçti ve de başarılı oldu. Kısa zamanda bölge halkı İslamlaştı. Ancak İslamlaştırmada amacına ulaşan Osmanlı Devleti, Siyasal amacına ulaşamadı, 1783'te Kırım'ın Ruslar tarafından işgalini engelleyemedi. Ruslarla yüz yüze kalan Çerkesler, 1864'e kadar amansız savaşlar verdiler ve eşit olmayan koşullarda verilen bu savaşlar sonunda anavatan kaybedildi, Çerkesler de zorla anayurtlarından kopararak Osmanlı topraklarına sürüldü.

Ferah Ali Paşa'nın Kâtibi Haşim Efendi'nin anılarını ilerde vereceğiz.

Gazavat: Ruslara karşı Dağıstan ve Çeçenistan'da Müridizme dayalı din ağırlıklı bir cihad (Gazavat) veriliyordu. Batı Kafkasya'daki savaşlar ise daha çok milliyetçi nitelikte idi. Kabartay bölgesi Rus işgaline girdiğinden Şamil'e yardım edemiyordu, ama Şamil yine de Kabartayları kendi safına çekmek için köylere baskınlar yapıyordu. Bununla ilgili olarak hala söylenmekte olan "İstanbulage: İstanbul'a gidiş şarkısındaki iki dizeyi verebiliriz:

"Şamil yımüridher kojem kidozaje

Gazajati zawemiğm diğawneğuy"

*Şamil'in muridleri köyümüzle savaşıyor
Gazavat savaşları bizi mahvetti.*

Şamil'in Adıgey bölgesine gönderdiği Naibi M. Emin, dört yıl uğraştan sonra, zor kullanarak dinsel bir model kurabilmişti. Namaz kılmayana ceza veriyorlardı. Bununla ilgili bir söz de hâlâ söylenir:

"Neib namazı yeğeziğe Tharu'

Sezgeşirem femuğ, feguş"

Bize zorla Naib namazı kıldırıyorlar

kıldırانların bir işine yaramasın.

Dağıstanlılar ve Çeçenler eski Müslüman, Adıgeler yeni Müslüman olduğundan bu farklılık hep olagelmıştır.

İki Osmanlının Gözüyle Kafkasya ve Çerkesler

17. yüzyıl ortalarında (1666) Kafkasya'yı gezen Evliya Çelebi'nin ve 18. yüzyıl sonlarında (1780-85) Ferah Ali Paşa'nın kâtibi olarak Batı Kafkasya'da bulunmuş olan Haşim Efendi'nin gözlemine dayanan notları, Kafkasya'nın o yıllardaki sosyal yaşamı, gelenekleri ve dinsel inançları hakkında değerli bilgiler içermektedir. Aşağıdaki alıntılar bu notlardan seçilmiştir. (Kaynak: Mehmet Güneş'in 1969'da yayınlanan "Evliya Çelebi ve Haşim Efendinin Çerkesiztan Notları" adlı kitabı.)

1- Evliya Çelebi'nin Notlarından:

- Taman Yarımadasında seksen Çerkes köyü vardır. Taman'da Tatar yoktur. Temürk kalesinin tamamı Çerkes ve Müslümandır. (Şimdi o yörede hiç Çerkes kalmamıştır.) Sevcuk Köyü dört yüz evli, üç mescitli, bir camili, on dükkânlı kasaba gibi bir köydür. Beyleri Barzek Beydir, bütün halkı Çerkeştir.

- Şuğake Çerkesleri: Çerkezistan sınırının başlangıcı (kuzeybatıda) Şuğake kasabasıdır. Şuğake Çerkesleri Neğoylarla karışık otururlar, onlara yurt vermişlerdir. Şuğake Peşkevu (Peşkev: Beyin oturduğu yer) büyük ve gelişmiş bir köydür. Beş yüz ev vardır. Kilise ve cami yoktur. Kâfir veya Müslüman değildirler. Kendilerine kâfir dense kızar, adamı öldürürler, Müslüman deseler hoşlarına gider gülümserler. Öldükten sonra dirilmeye, kıyamet gününe, mahşere inanmazlar. “İnsan, ot gibi biter, sonra yitip gider” derler. (Bu sözler Kur’an’daki *Nuh* suresinin 17. ayetini anımsatmaktadır: “Allah sizi de yerden ot —bitirir— gibi bitirmiştir.”) (*Kur’an çevirisi: Türkiye Diyanet Vakfı, Sabah Gazetesi armağanı*).

Şuğake Beyi İncirek Bey, seksen yaşında, kefare gibi sakalı tıraş olmuş bir semiz adamdır. Karadenize kadar olan yerde bu kabileden başka Çerkes yoktur. Ve bu yerde Elbruz Dağının etekleri sona ermektedir. Şuğake Dağlarının güney tarafları Abaza vilayetidir ki Karadeniz kenarına düşer. Elbruz’a bitişik Ubur dağlarının eteklerinden ta Kuban nehrine kadar olan yerler Çerkes vilayetleridir. En kenarda ve Karadeniz kıyısında bu Şuğake kabilesi oturmaktadır. (*Sapsığ Kabilesi olabilir*).

- Misafire Hizmet: Çerkes evlerinde çocuklar ve kadınlar misafirden sakınmayıp yüzleri ve gözleri açık olarak misafire hizmet ederler, ama uygunsuz bir hareket yapan adamı öldürürler. Ekmeğe Çako derler. Dost adamlardır, ama bir kötü yanları vardır: yüz yaşında adamlar bile yüzlerini tıraş ederler.

- Hatukuaylar: Bu yöre Çerkesleri de “Lailaheillallah” derler, ama semiz domuzları kuyruğundan yerler. Oruç tutmazlar, namaz kılmazlar. Ölüler üstüne tepeler yaparlar. Bütün Çerkesiztan’da mezarlar böyle yığılı tepelerdir.

- Adamey Kabilesi: Ağaca taparlar. (Taptıkları ulu ağacı uzun uzun anlatır, fakat Çelebi’nin anlattığına göre yapılan hareketler bir tapınma değil, çeşitli geleneksel tören ve toplantılar ile panayırlardır.)

- Tetako Kabilesi: Mekke’den firar eden Sirakis’in soyundandırlar (İslamiyetin kabulünden sonra Çerkeslerin aslı ve nereden geldikleri hakkındaki çeşitli rivayetler uydurulmuş, kimileri Mekke’den, kimileri Mısır’dan

gelindiğini iddia etmiştir, ama bunlar aslı olmayan uydurmalarıdır, Çerkeslerin anayurdu Kafkasya’dır. Tetakolar da diğer Çerkesler gibi giyinir, başlarının ortası tıraşlı, kulak üstleri saçlıdır, ama diğer Çerkesler gibi sakallarını tıraş etmezler, bütün erkekleri sakallıdır. Hakka secde ederler, fakat öldükten sonra dirilmeyi, mahşer günü hesabını bilmezler. Tavuk ve domuz yemezler. Bu kabilenin inançları diğer Çerkeslerinkinden ayrı oldukları için Çerkesler bunlara “Çıfır” derler. Dağlarının güney tarafında oturan Abaza’ların Sadşe kabilesi yakın komşularıdır. Ünlü terzileri ve demircileri vardır. Nüfusları sekiz bin kadardır.

(Bu konuda Arthur Koestler’in “On Üçüncü Kabile” kitabının 179. sayfasında şöyle bir bilgi vardır: “Hazar kalıntılarının bir kolu da Kafkasların kuzeydoğu yamaçlarında yaşayan Dağ Yahudileri olabilir. Bunlar, herhalde ötekiler giderken asıl yurtlarını bırakmayıp geride kalanlardır. Sayılarının sekiz bin kadar olduğu ve başka eski kabilelerin, kıpçak ve oğuzların yakınında yaşadıkları bilinir. Kullandıkları dil, başka bir Kafkas kabilesinden aldıkları Tat dilidir. Kendilerine bu dilde “Dağ Cıfıtı” demektedirler.” (“Tat” sözcüğü, Türkçe Sözlükte şöyle açıklanmaktadır: Hazar Denizi kıyısında yaşayan İran soyundan bir topluluk.)

Tetako kabilesi hakkında E. Çelebi’nin verdiği bilgi ile A. Koestler’in verdiği bilgiler birbirine yakındır.

- Bolatiko Kabilesi: At eti yerler, çocukları Müslümanız diye namaz da kılarlar ama domuz eti de yerler. Yani bütün Çerkes kabilelerinin durumları böyledir.

- Bjeduğlar: Diğerleri gibi ölülerini gömüp üstüne tepe yığmazlar. Ölüyü bir sağlam tabutun içine koyarak evlerine yakın bütün bir ağacın üstüne sağlam dallara çivilerler.

- Mamsığ Kabilesi: Bu kabilenin beyleri yoktur. Ülkeleri Varp ırmağında biter. Tamamen özgür yaşayan bir kabiledir. Savaşçı değildirler, bir kitaba inanmazlar, mezhepleri de yoktur. Domuz ve tavuk eti yemezler. Misafire çok saygı gösterirler. Tahıl yerler, mecbur kalmadıkça hayvan eti yemezler. Boza içmezler, bal suyu içerler.

Çocukları dünyaya gelince bir araya toplanıp yirmi dört saat ağlarlar.)

«Biri öldüğünde toplanıp ölünün etrafında düğün gibi şenlik yapar, “varada.. varada..” diye şarkı söylerler.

Şiir ve övgü söyleyen adamları vardır. Eline dört köşe yontulmuş ve birbirine bağlı bir demet tahta (pğeiç) alıp ölünün baş ucunda ayakta durarak ölü hakkında övgüler söyler, ölünün hayatını, iyiliklerini uzun uzun anlatır. Temiz elbiselerini ve en güzel silahlarını kuşanmış olarak hazır bulunanlara hitap eden konuşmacı, cümle başlarında elindeki tahtacıkları birbirine vurup şingırdatır. Bu konuşmacılar, öyle güzel konuşurlar ki, ölünün baş ucunda dinleyenleri güldürürler.))

- *Besne (Besliney-Besleney) Kabilesi*: Çin ve Moskof taraflarından kopup gelen yağmacı *Kalmuklar*’la sürekli savaşır. Bir derenin içindeki iki bin evli bir kentte otururlar. Yakışıklı ve savaşçıdır.

- *Kabartaylar*: Kabartay bölgesinde yaşayan halklar kitaba inanmazlar, kiliseleri de yoktur. Misafiri severler. Kalmukların kovaladığı Neğaylar, Kuban nehrini geçip Kabartaylara sığındılar. Bu Neğaylar her gün Kalmuk kâfirleriyle savaşır. (Kalmuklar, bugün de Dağıstan’ın kuzey tarafında özerk cumhuriyet şeklinde yaşamakta olup, budisttirler.)

Cencek Irmağı kıyısında Kırım Hanı, Kalmuk yağmasına karşı Şadkerman kalesini yaptırmıştır. Kalenin kadısı Kumuklu Tohtar Hacı Ali’dir. Daima oruçlu, Şafii mezhebinden, dindar ve bağınaz bir Müslümandır. Kırım Hanı Mehmet Giray’ın baskısıyla çevredeki bütün Kabardeyler Müslüman olmuş ve bütün domuzlarını öldürmüşlerdir. Kalede bir mescit, han ve hamam vardır. Şu sırada buradaki Kabardeyler, Arapça okumaya başladılar.

Gemi Irmağı yakınındaki Kabardey merkezi üç yüz evli bir köydür. Camilerde hutbe okunurken önce Osmanlı Padişahı, sonra Kırım Hanı, Dağıstan Hanı, en sonra da Misost Beyin (Kabardey Prensi) adı söylenir. Ama bütün yetki *Misost* Bey’e aittir.

Kabardeyler, Müslüman olduktan sonra, beyaz aba, kalpak ve elbiseler giymeye, başlarını tıraş etmeye başlamışlardır. Tesbih de taşıyorlardı. Yeni Müslüman olmuş bir acayip Müslümandırlar. Kabardeyler de Kalmuklarla sürekli savaş halindedirler.

- *Dağıstanlılar*: Padişahlarına Şanhal derler. Hutbe sahibi hükümdardır.

Şafii mezhebindendirler. Haram yemez, ipekli giymezler. Dört mezhebin şeyhleri toplantı ve meclislerde padişahın üst tarafında otururlar. Dağıstan halkı öyle bağınazdır ki sakalını tıraş eden adama ne selam verirler ne selamını alırlar. Ezan okunduğu zaman herkes malını pazar yerinde olduğu gibi bırakıp camiye koşar. Hırsızlık, yalancı şahitlik, zulüm, iftira olmaz. Kavi Müslümandırlar. Dağıstan halkı, Emevi Hükümdarı Hişam Bin Abdülmelik zamanında, 703 tarihinde Müslüman olmuştur.

Abaza ve Çerkes Sihirbazlarının Cengi

Biz bu köydeyken (Hatukay Çerkeslerine ait Pedsı Köyü), 1666 senesi Şevval ayının yirmi ikinci gecesi kıyamet koptu. Şakıyan yıldırım ve şimşeklerden gökyüzü mahşere dönmüşken ve ortalık simsiyah karanlık olduğu halde, birden bire göğü ateş tutup öyle bir aydınlık oldu ki Çerkes avratları nakış işlese olurdu.

Çerkeslere sorduk “Valla yılda bir kere böyle karakoncolos gecelerde bizim Çerkes sihirbazları ile Abaza sihirbazları gökyüzünde uçarak birbiriyle cenk ederler. Siz de dışarı çıkın, korkmayın seyredin” dediler.

Yetmiş seksen kişi silahlarımızı yanımıza alıp misafir kaldığımız evlerden dışarı çıktık. Biraz durduk ve baktık ki hemen Uyuz Dağı’nın ardında Abaza cadıları, kökleri denk kopmuş ağaçlar üstünde, küpler, balta-lar, hasırlar, araba tekerlekleri ve nice bin türlü eşyalara binip havada uçarak Uyuz Dağı’nın üstüne geldiler.

Hemen beri tarafta, bizim Çerkesin Hapaş dağı içinden saçlarını dağıtmış, dişleri fil dişleri gibi dışarı fırlamış, gözlerinden, burunlarından kulak ve ağızlarından gemi direkleri gibi ateşler çıkan yüzlerce cadi, at ve sığır leşlerine, gemi direklerine, deve ölülerine binmiş olarak, ellerinde yılanlar, evranlar, ipler, at ve deve kelleleri olduğu halde gökte uçarak Abaza cadılarını karşıladılar.

İki tarafın sihirbazları hemen birbirine girip öyle bir cenk ettiler ki korkunç çığlıklarından kulaklarımız sağır olup hepimiz dehşete kapıldık.

Tam altı saat arası kesilmeden bu müthiş cenk devam etti. Derken üstümüze keçe ve hasır parçaları düşmeye başladı. Peşinden de, adam, at, ve deve kelleleri ve leşleri yağmaya başladı. Daha sonra da küp kırıkları ve balta parçaları, araba tekerlekleri ve parçaları düşmeye başlayınca, dışarda olan atlarımız ürküp boşandı, güçlüğüle zaptettik.

(Bir de baktık ki yedi Çerkes sihirbazı ile yedi Abaza cadısı birbirine sarılıp başlarını birbirin çenesi altına sokmuş olarak yere düştüler. Çerkesler seğirtip birbirilerinden ayırdılar. Ama iki Abaza cadısı, Çerkes cadılarının gırtlaklarına dişlerini geçirip kanlarını emmişler. Çerkes cadıları ölmüş. Cadıların beş çifti sağ olarak tekrar havaya gitti. Ama Çerkes cadılarının kanını emip öldüren Abaza cadılarını, Çerkesler yakalayıp hemen orada ateşte yaktılar. O gece sabah horozlar ötene kadar, cadıların öyle bir cengini seyrettik ki ne diller ile tarif edilir, ne kalemle yazılır. Ve dehşetтен gözümüze uyku girmedi. Horozlar öttükten sonra cadılar tarumar olup dağıldılar. Peşinden de müthiş bir gürültü oldu, gökten ormanlara ve bağlara büyük şeyler düştü.)

Sabahleyin birkaç arkadaş silahlanıp cadıların harp ettikleri yere gittik, yerlerde, at, eşek ve domuz leşleri, küp kırıkları, davullar, baltalar, uçları sırtı fırın paçavraları, birkaç tane fil leşi, mezardan çıkmış adam leşleri, bardak, çanak, hasır, yılan, çiyen, keçiler, koyunlar, ayı ölüleri vardı. Nice yüz bin türlü buna benzer korkunç şeylerden yerdeki çimenler görünmez olmuştu.

Ben bu gibi şeylere hiç inanmazdım, ama bizimle olan askerlerin binlercesi görüp hayrette kaldılar. Ama Çerkes kişileri yemin edip: "Kırk elli yıldan beri sihirbazların böyle müthiş harp ettiklerini görmedik." dediler. Bundan önce beş on cadı yerde kavga ederken havaya çıktıkları olurdu, ama bu geceki gibi acaip harplerini görmedik" diye söylediler. (sf. 34-36)

2- Haşim Efendi'nin notlarından:

- Ferah Ali Paşa Çerkeslerle ilgili kurmak için, onların arasında uzun süredir yaşayan ve Çerkesçe bilen Tatar Mehmet Ağa'yı tercüman olarak görevlendiriyor. Mehmet Ağa, Çerkeslerin savaşçılık kadar, barış ve dost-

lukta da güvenilir insanlar olduğunu, sözünün eri, mert, kahpelik bilmez bir millet olduklarını anlatıyor.

- Ferah Ali Paşa emrinde bulunan adamlarla yaptığı toplantıda şöyle konuşuyor: "Bu uzak ülkede, bu bilinmez dağlarda din ve imanı yükseltmek ve yaymak, benim iyiliğime ve sizin çabanıza bağlıdır. Bu dünyaya gelmekten maksat, öbür dünya için sermaye edinip gitmekten ibarettir. Büyük küçük kim olursa olsun Çerkeslere saygı gösterin.

- Ferah Ali Paşa, Şapsığ kabilesi ileri gelenlerinden Hacı Hasan'ın kızına talip olur. Düğün alayını yola çıkarmadan önce adamlarıyla bir toplantı yapıp şöyle konuşur: "Maksat kız almak değil, Çerkesleri kazanmak için gönül almaktır. Herkese hediye dağıtın. Çerkesler, kendileri de cömert olduklarından cömert insanları severler. Hediyeğin büyüğüne küçüğüne önem vermezler. Uğrayacağınız köylerde kadınlara anne, kızlara kardeş gözüyle bakın. En küçük kötü bir hareketiniz büyük hiddet ve şiddetle karşılaşır."

Düğün alayı şöyle anlatılıyor:

Ejderha gibi atlara binmiş zıhlı Çerkes atlıları, sağdan soldan gelip düğün alayına katılıyor, alay giderek büyüyordu.

Çerkesler, sebze yemeklerini sevmediklerinden kayımpeder Hasan Bey yüzlerce sığır ve koyun kestirmişti.

- Çerkeslerin İslam olmayanları da hemen İslam dinine giriyorlardı, ne var ki yine de adetlerini bırakmıyor, genç kızlarla birlikte büyük bir halka olup oyun oynamaktan geri durmuyorlardı. Delikanlılar şarkı söylerken iki yüzden fazla kız, kendi dillerince "varada, varada" diyerek şarkılara yüksek sesle eşlik ediyorlardı. Tercüman Tatar Mehmet Ağa, şarkı söyleyen Çerkeslerin arasında dolaşıyor, kendi dillerince iltifatlar ediyordu. Arkadaşlarına ise Türkçe "İnşallah yakında gafletten uyanır bu hallerine pişman olup tövbe ederler" diyordu. (Oysa orada sergilenen, dünyanın en muhteşem uygarlık tablolarından biriydi ki eşine rastlanmaz.)

- Hediyeler bütün köy halkına dağıtıldı. Bir kişi unutulmuştu, verilecek bir şey de kalmamıştı, Hasan bey, başından kıymetli kalpağını çıkarıp fakir adamın başına koydu, onun kirli başlığını da kendi başına koydu.

Paşanın adamları, bu alçak gönüllülük ve cömertlik karşısında şaşırıp kaldılar. Dönüşte yine konup göçerek, düğünler ve ziyafetler ederek Soğucak'a ulaştılar.

- Ali Paşa, adamlarına da Çerkeslerden evlenmelerini tavsiye ediyordu. Onlar da "Bundan iyisi can sağlığı, görerek ve beğenerek kız almak gibi bir nimet biz nerede bulabiliriz" derlerdi.

- Soğucak şehrinde cami ve hamam da yapılmıştı. Çerkesler, minarenden ezan okunmasına ve hamamda insanların hep bir arada yıkanmalarına şaşıyorlardı.

- Birgün, Osmanlı ordusunda damadı bulunan bir Çerkes kadın, yanında birkaç kadın ve kızla birlikte, kızını ziyaret için Soğucak'a gelir. Evde namaz kılan kızına sorar: "Bu yaptığın nedir kızım?"

- Buna namaz derler
- Peki namaz ne demektir?
- Tanrıya ibadettir.
- Tanrıyı biz de biliyoruz

- (Kız bildiği kadar anlatmaya çalışırsa da annesini ikna edemez): Biz, yeri, göğü, herşeyi yaratan Allah, kullarına son peygamber olarak Hz. Muhammed'i gönderdi, onlara İslam dinini, namazı, İslamın diğer esaslarını öğretti.

- O dediğin Allahı biz de biliyoruz, elbette herşeyi yaratan odur, ama Hz. Muhammed dediğin peygamberi duymadık. Senin bildiğin de yeterlidir. Paşaya gidelim, bize İslamın esaslarını iyice anlatsın.

Paşanın evine giderler. Paşanın hanımı da kendi kızının anlattıklarını anlatır, onunla da yetinmezler, o sırada Paşa gelir, hareme girip kadınları görünce "Hoş geldiniz" der, fakat "Şu karımdır, şunlar genç oldukları için kızımdır, diğerlerini görmek bana haramdır." diye ekler. Kadınlar, Paşanın karısına şöyle derler: "Paşa, bütün Çerkeslerin konduğu, kardeşi ve babasıdır, onun için misafir geldik, fakat bize haram dedi, bunun sebebini öğrenmeden gitmeyiz." Hanımı, Paşaya şu açıklamayı yapar: "Çerkes adetlerine göre sen şimdi bütün Çerkeslerin akrabası oldun, akrabalar arasında kaç göç olmaz, onun için senden kaçmadılar."

Bunun üzerine Paşa, kadınları çağırır, yanlış anlamadan dolayı özür diler ve kadınların gönlünü alır. Ve şöyle der: "Elimde Kırmızı Tatarlardan hocalar var, onları köylere göndereyim, İslamı öğretsinler."

Kadınlar: "Hayır, biz Tatarlardan imam istemeyiz, Osmanlıdan hoca istiyoruz" derler. Paşa da söz verir ve gönderir. Ayrıca İstanbul'dan sünnetçiler getirterek onları da köylere gönderir. Çerkesler, İslamiyetin etkiyle, anadillerindeki isimleri bırakarak çocuklarına Türkçe ve Arapça isimler koymaya başlarlar.

- 1784 yılında Şapsığ ve diğer birçok kabilenin isteği üzerine köylere camiler yapılmaya başlandı. Kuran ve Arapça okuyup yazma öğrenmeleri için okullar açıldı.

- Çerkes Zanoğlu Mehmet Bey ile Haşim Efendi arasındaki bir anlaşmazlıkta Paşa, kâtibi Haşim Efendiye: "Davanızın şeriat usullerine göre mi, yoksa Çerkes âdetlerine göre mi görülmesini istersiniz?" diye sorar. Haşim Efendi Çerkes usullerine göre görülmesini tercih eder ve dava Çerkeslerin kurduğu mahkemede görülerek karara bağlanır. Çerkeslerde yalan söylenemeyeceğinden, davalarda şahit dinlenmez. Tarafların ifadeleri ile yetinilir.

- Osmanlı Devleti ile Rusyanın arası açılmasın diye Ali Paşa, Çerkes ileri gelenlerine mektup gönderip "Padişah, Rusya ile barışıktır, siz de rahat durun." diye uyarıda bulunur.

(Oysa Çerkesler, yurtlarına saldıran Ruslara karşı savunma savaşları veriyorlardı ve bu savaş o tarihten sonra da seksen yıl daha sürmüştü. Görüldüğü gibi, Osmanlı Paşasının amacı, Kafkasya savaşlarında Çerkeslere destek olmak değil, Çerkeslerin aleyhine de olsa Osmanlı'nın çıkarlarını korumaktı. Nitekim bu, sonuna kadar böyle oldu ve Osmanlı devleti de Kafkasya'nın Rusya tarafından işgaline seyirci kaldı.)

Avrupalı Gözüyle Çerkesler

19. yüzyılın ilk yarısında, Çerkeslerin Ruslara karşı bağımsızlık savaşı verdikleri yıllarda Çerkesiztan'a giderek Çerkesler arasında yaşamış, onların yaşayışlarına, geleneklerine, inançlarına tanık olmuş çoğunluğu İngiliz, Avrupalı aydınlar, gözlemlerini kitap haline getirmişlerdir.

Şimdi bu kitaplardan aldığımız seçmeleri veriyoruz.

1- Çerkesya Seyahatnamesi: Şövalye Taitbout De Marigny. İngilizce'den çeviren Aydın Osman Erkan, 1996, Nart Yayıncılık.

Kitabın yazarı, soylu bir Fransız ailesindendir. Bir ara Hollanda Kraliyet hükümetinin hizmetinde Odesa'da konsolos yardımcılığı görevinde bulunmuş, 1818, 1823, 1824 senelerinde olmak üzere Çerkesya'ya gitmiş, biraz da Adigece öğrenmiştir. Bu kitapta, gördüklerini anlatmaktadır,

- Ülkede yaşayan kabilelerin aslı ile ilgili kesin bilgi edinmek zordur. Bu bilgiler; zamanın karanlığında kaybolmuştur. Fakat ülke ile ilgili olarak eski Yunan şiirlerinde ve öykülerinde az da olsa sözü geçer. Avru-

pa'da bu çeşitli kabileleri biz genel olarak "Circassian" adı ile anıyoruz. Ruslar ise onlara Çerkes derler. Dikkat çekici olan nokta, Çerkeslerin kendilerini sadece "Adıge" adıyla anmalarındır. (sf. 12-13)

- Günümüzde Çerkesler (1818), şaşılacak bir şekilde bağımsız bir hal-kin inanılmaz manzarasını sergilemektedirler. Sadece Türkler, onları bo-yunduruk altına almaya gerek duymadan onlarla ticari ilişkilere girmiş ve şimdi Rusya ile sınır sayılabilecek *Kuban* Nehrinin ağzından sekiz fersah uzaklıkta olan *Anapa*'da bir kale ve üs kurmayı başarmışlardır. Fakat bu ticaret yüzünden, Çerkes ülkesine bulaşıcı hastalıklar girmiş, korkunç sal-gınlar olmuş ve ölümler çok artmıştır.

Coşkun bir özgürlük ve bağımsızlık aşkı, hiçbir şeyin kıramayacağı yiğitçe bir kahramanlık, onları komşularına karşı üstün kılmaktadır. Kü-çük yaşlardan başlayarak vücut geliştirme, spor yapma, silah kullanma ve at binmede elde ettikleri yüksek başarı, onları düşmanlarının karşısında zafere ulaştırmaktadır. (sf. 15)

- Gelişimiz, birçok Çerkesin kıyıda toplanmasına neden olmuştu. Hepsinin tepeden tırnağa silahlı olduğunu farkettiler. Burada benim güven-cem, sadece "Konak" (ev sahibi) olarak bildiğim bir insanın ismi idi ki o da sahilten on mil içerde oturuyordu. Kendisini hiç görmemiştim.

Gereksiz yere endişe etmiş olduğumu ve ne kadar yanlış düşündüğü-mü sonra anladım. Çerkesler için konukseverlik kavramının, her şeyden öte kutsallık ve onur ölçüsü olduğunu nereden bilebilirdim? Bizde sadece felsefede bir kavram olarak kalmış olan bu ilkenin onlarda pek güzel bir yöntemle uygulandığını görünce gözlerime inanamadım. Ben hemen Pşı (Prens) Mehmet İndariko'nun konukları olduğumuzu ve onun koruması altında bulunduğumuzu tercüman aracılığı ile anlattım. Hemen teker teker ellerini uzattılar ve bu ziyaretimizin mutlu bir geliş olduğunu söylediler. (sf. 20)

- Çerkeslerin Avrupai bazı özellikleri başka hiçbir Doğulu ulusta yok-tur. Selam verdikleri zaman başlıklarını çıkarmaları ve el sıkma usulü ile merhabalaşmaları bunlardan birkaçıdır. (sf. 23)

- Çerkesler, eve girince bütün silahlarını evin insanlarına teslim ettiler

ve bunlar ev sahibinin duvarda asılı silahlarının yanına asıldı. Sadece ka-malarını çıkarmadılar. Bunları hiçbir zaman yanlarından ayırmazlarmış. Ev sahipleri, konuklara saygılarından hep ayakta durdular. (sf. 29)

- Genç kızlar, delikanlılarla birlikte Avrupa'daki gibi eğlencelere katı-labilirler ve gönülleriince eğlenebilirler. (sf. 31)

- Çerkeslerle eski Spartalılar arasında büyük benzerliklere tanık oldu-ğumu belirtmek isterim. (sf. 33)

- Her sınıftan insan hemen hemen aynı giyinir. Çerkeslerde aşırı süs-lenme geleneği yoktur. Aralarında mükemmel bir eşitlik görülür. (sf. 40)

- Çerkeslerde anlaşmazlık davalarına aynı şekilde ve yöntemle, milli kurullar tarafından, büyüklerin yönetiminde, ulu ağaçların altında toplanı-lır ve bakılır. (sf. 42)

- Atalık geleneği: Erkek çocuk yedi yaşından sonra eğitim için başka bir aileye verilir ki buna atalık denir. Eğitilen çocuk törenle ailesine geri getirilir. Bu bize Spartalıları hatırlattı. Kırım Tatarları, bu Çerkes eğitim yönteminden o kadar etkilenmişlerdi ki çocuklarını Çerkes atalıklar tara-fından eğitilmek üzere Çerkesya'ya göndermeye başlamışlardı. (sf. 46)

- Cenaze Töreni: Çerkeslerde cenaze töreni ölenin anısına ve onun geçmişini belirten şarkılarla başlar. Sonra tabutun başında konuşma yapı-lır. (sf. 47)

- Konuşma hakkı: Burada konuşma hakkı kutsaldır. Ne rütbe, ne ün-van, ne de yaş, kimsenin konuşma hakkını engelleyemez. (sf. 52)

- Çerkesce, çok zor ve değişik bir dildir. Belki onun için alfabesinin oluşması gecikmiştir. (sf. 55)

- Din: Çerkesler kesinlikle din yobazı değildirler. Çerkes Müslümanla-rın dinlerini o kadar ciddiye almadıklarını saptadım. Prens Mehmed'in oğullarının ve kızlarının dini törenlerde birbirleriyle şakalaştıklarını gör-düm. Hatta bazıları camide hocanın lafını bile dinlemiyorlardı.

Hoşgörü sahibi kimseler olup dini hiçbir zaman fanatizme götürmez-ler.

- Tha: Çerkeslerin inançlarına göre büyük bir Tanrı vardır. Bu büyük varlık, onların dilinde Tha'dır. Bundan ayrı olarak birkaç tane de ikinci

derecede kutsal tanrı bulunur. İnsan ruhunun ölümsüzlüğüne öteki dünyaya inanırlar. Fakat gerçeğe bakarsak Çerkesler daha çok dünyevi olaylarla ilgilenirler.

- Yılbaşı: Bizimkiyle aynı zamana rastlar. Yeni yıl eğlencelerle kutlanır. Ayrıca önem verdikleri bir de Paskalya törenleri vardır. (sf. 60)

- Müslüman Çerkesler, eski dinlerine daha çok saygı duyarlar. Ve etkinliğini desteklerler. (sf. 62)

- Misafire saygı: Çerkes geleneklerine göre saygı ölçüsü olarak, ev sahipleri konuklarla sofraya oturmazlar, ayakta hizmet ederlerdi. (sf. 62)

- Demircilik ve kuyumculuk, bu ülkenin en önemli iki sanayi koludur. (sf. 64)

- Çerkesler bir şey istemekten çekinmezler, onlara olumsuz yanıt vermek ise çok saçma olur, çünkü siz de onlardan sahip oldukları birçok şeyi isteyebilirsiniz. Bu öyle bir dereceye varır ki, fakir bir adam bir zenginden yeni ceketini isteyerek ona üzerindeki paçavraları verebilir. (sf. 67)

- Çerkes Kadınları: Avrupalı hanımlar bilsinler ki Çerkes hanımlarının onlardan hiçbir eksik ve geri kalan yanı yoktur. (sf. 68)

- Çerkeslerde erkekler arasında öpüşme yoktur. (sf. 72)

- Aile Gelenekleri: Bir Çerkes erkeği, ailesine herkesin önünde sevgi gösterisi yapamaz. Karısına ve çocuklarına karşı olan duygularını, hiçbir zaman açıkça belli edemez. Zevk ve sefaya düşkünlük gösterisi yapamaz. Bunlar, zayıflık ve küçüklük sayılacak ayıp şeylerdir. Küçük çocuklarını kesinlikle şımartmazlar. Çerkes aile gelenekleri adeta bir askeri düzen gibidir. Disiplin, saygı ve itaat, değişmez kurallardır. Fakat gaddarlık ve eziyet kesinlikle yoktur. (sf. 87)

- Ayrılırken ev sahibim İndariko şöyle konuştu: "Soylu şövalye, şimdi git ve bizi sevmeyen Ruslara burada gördüklerini anlat. Bizim kim ve ne olduğumuzu öğrendin, onlara da öğret. Gereksiz yere savaşmalarını önlemeye çalış. Dağlarımızda özgürlük ışığının parladığını onlara anlat. Ölmeyi esarete tercih ettiğimizi bilsinler. Sahillerimize sadece ticaret için gelebileceklerini anlasınlar. (sf. 90)

- Çerkesler beni unutmazlar: „Yıllar önce buralara gelişimi hatırla-

dım... Benim o zaman buraya gelişim, buradaki binlerce insanın hatırasında silinmez bir iz bırakmıştır. Öte yandan uygar batı dünyasında beni çok az insan hatırlayacaktır. En yakın arkadaşlarım bile birgün beni unutabilirler, fakat bu Çerkesler asla... (sf. 126)

- Çerkesler İnce Ruhludur: Tehlikeli tanınmalarına karşın bu Çerkesler, çok ince ruhlu ve sanatkâr insanlardır.

Bu insanların ilkel dinlerinin, belirsiz olarak çok eski çağlara dayandığı kesin. Hristiyanlığın da çok az olan etkileri yavaş yavaş silinmekte, Müslümanlık ise her geçen gün hızlı bir şekilde ilerlemektedir. (sf. 133)

- Şapsığlar: Şapsığ Çerkesleri son zamanda despotlaşan prenslerini devirmişler, şimdi "Thamate Kurulları" tarafından idare edilmekte. (sf. 138)

- Çerkesya: 1791'de Rusya ile Osmanlı Devleti arasında yapılan Yaş Antlaşmasına göre Rusya'nın sınırı Kuban Nehrinde bitiyordu. Kuban'ın güneyi ise Bağımsız Çerkesya oluyordu. Yalnız Çerkesya kıyılarında Anapa ve Soğucak gibi Osmanlı üsleri bulunabiliyordu. (sf. 140)

- Anapa'nın Ruslarca işgali: 14 Nisan 1828'de Rusya, Osmanlı Devletine savaş ilan etti. Bir Rus donanması Sivastopol'dan gelerek Anapa'ya hücum etti. Rus Kara Birlikleri, yedi sekiz bin kişilik bir Çerkes süvari birliğinin saldırısına uğradı. Bunlara dağlardan inip gelen diğer Çerkes kuvvetleri de katılınca Ruslar Anapa ovasında güç duruma düştüler. Kaledeki Osmanlı askeri çıkıp Çerkeslere yardım etselerdi Rus ordusu yok olacaktı. Fakat Türkler kaleden çıkmadılar. 28 Mayıs günü bu yörenin karakollarına saldırdılar. Kaledeki Türk askeri de kaleden çıktı, saldırıya geçti. Başlangıçta Rus kayıpları ağır oldu, fakat Prens Mençikof, onların intikamını aldı, Osmanlı askerini süngüyle denize sürdü, çoğunu yok etti. Çerkesler üzerine yapılan saldırı da başanya ulaştı. Rus ordusu onları içeriye sürdü. Prens Mençikof, Anapa'dan 15 vers uzağa kadar bütün Çerkes köylerinin yakılmasını ve yok edilmesini emretti.

Kaleden çıkarak hücum eden Osmanlı askerinin sağ kalan kısmı tekrar kaleye dönememiş ve dağlarda Çerkeslere sığınmıştı. 10 Haziran 1828 günü Anapa Rus birlikleri tarafından işgal edildi. Kaleye ilk giren askerle-

rin önünde, elinde kocaman bir haç taşıyan bir papaz yürüyordu.

- *Adige'nin Gücü*: Bugüne kadar hiçbir ülkenin silah zoruyla yıkmaya gücünün yetmediği, dağların arkasına sığınmış 12 kabileden oluşan bu 300 binden fazla ailenin alışkanlıklarını, ne batı uygarlığı ne de Rus silahları kolayca değiştiremeyecek gibi görünüyor. İşte bu, Adige'nin gücüdür...

Ruslar, silah olarak ticareti kullanmalıdır. Bu şekilde silahla değil de sevgiyle yaklaşmak, eminim ki Çerkesya kıyılarında, Kuban ovalarında ve dağlarında yaşayan bu insanlara hızlı ve mutlu bir değişim getirecektir.

(Çerkes Dostu Şövalye Marigny'den aldığımız özetler burada bitiyor. Ne yazık ki Ruslar Çerkeslere ticaret ve sevgiyle yanaşmadılar, amansız ordularıyla ve silahlarıyla çullandılar. Çerkesya'yı mahvettiler, Çerkesleri de 1864'te toplu olarak Osmanlı topraklarına sürdüler.)

2- Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil: John F. Baddeley, İngilizceden çeviren Sedat Özden, Kayıhan Yayınevi, 1989.

- Kafkasya, dağlık bir ülkedir. Kafkashılar bu dağlara sadece herkesten değişik olan özelliklerini değil, fakat bugünkü varlıklarını da borçludurlar... Kendilerini düşmanlarına karşı koruyan engebeli ve yüksek dağlar, dik ve derin vadiler ve ilk çağlardan kalan gür ormanlar, aynı zamanda Kafkasyalıların birleşmelerini de önledi. (sf. 19)

Kuzey Kafkasya'nın üç bölgesi:

a) Elbruz yakınlarından başlayarak Karadeniz kıyılarına kadar uzanan ormanlık bölge. Burada yaşayan Adige ve diğer kabilelerin hepsine birden Çerkes adı verilmektedir. Çerkesler, kuzeyden gelen işgalciye karşı, dağınık bir şekilde, 1864 yılına kadar çok şiddetli bir direnme gösterdiler. (Batı Kafkasya-Çerkezistan)

b) Doğuda ormanlarla kaplı tepelerde ve çorak platolarda yaşayan birçok Dağıstan kabilesi, Ruslara karşı hemen hemen aynı uzunlukta, çok daha geniş kapsamlı ve şiddetli mücadelelerde bulundular. (Doğu Kafkasya)

c) Orta Kafkasya (Kuzey-güney arasında geçit vermeyen bölge). Gürcü (Tiflis askeri yolunun batısında yaşayan Osetler, Kabardeyler ve Tatar

kabileleriyle yolun doğusunda yaşayan İnguşlar, Kevsurlar, Pşavlar, yapıları gereğince devamlı olarak bir yağma hayatı sürdürdüler ve çok kereler Ruslara karşı ayaklandılar, fakat genelde Rus egemenliğini kabul ettiler ve Ruslara çok az sorun çıkardılar. Böylece iki savaş alanı birbirinden ayrılmış oluyordu (Doğu-batı). Şamil'in 1846'da giriştiği umutsuz atılıma rağmen (Kabardey'e yaptığı akın) bu açlık hiçbir zaman doldurulamamıştır. Kafkasyanın işgalinde bu durumun önemi çok büyüktür.

Çok Dilli Kafkasya

Strabon'un kitabında yetmiş dilden söz eder. Arap El-Aziz, Doğu Kafkasya'ya "Diller Dağı" demektedir. Yalnız Dağıstan'da konuşulan bu dillerin çoğu da yapı bakımından birbirinden tamamen farklıdır. Kafkas dilleri hakkında henüz son söz söylenmedi. Kafkashılar, dünyanın başka bir yerinde görülemeyen bir şekilde çok sayıdaki kabilelerden, ırklardan ve insanlardan oluşmaktadır ve bunlar çok çeşitli diller kullanmaktadırlar. (sf. 21-22)

- *Kafkas Halklarının Kökeni*: Uzun yıllar önce Kafkasların ovalık bölgelerinde askeri birlikler oynasırken bu dağlar, tarih sahnesinden silinmiş birçok ırka sığınak yeri olmuştur. Mısırlılar, Medler, Alanlar, İskitler, Grekler, Romalılar, İranlılar, Araplar, Moğollar, Türkler, Tatarlar, Slavlar, bütün bu ırklar, birbirleri ardınca ve birçok defa, kıyıya vuran dalgalar gibi Kafkasları süpürüp geçtiler. Fakat işin ilginç yanı, bütün bu toplumlar veya bir kısmı, Kafkaslıların oluşumunda birtakım etkilerde bulunmuşlarsa da, günümüzde bulunan filolojik bulgulara göre, Kafkas Halklarının kökeni, bu ırklardan hiçbirinden gelmemekte, tarih öncesi çağlarda Asya ile Avrupa arasındaki geniş düzlüklerde yaşayan ve artık her tarafta kaybolmuş olan bir ırktan geldiğini ortaya koymaktadır. (sf. 23)

- Diğer Dağıstan dilleri gibi Avar dilinin de Avrupalılar tarafından söylenmesi çok zordur. Savaşın başlangıcında Kafkaslardaki toplam nüfus 4 milyon olarak verilebilir. Yarım milyonluk Dağıstan nüfusunun dörtte birini Avarlar oluşturuyordu. Dağıstan'ın tarihi yönden en önemli ve kalabalık kabilesi olan Avarlar, dilleri bakımından, birbirinden oldukça farklı

olan Hunzah ve Antzuk lehçelerine ayrılmakta, sonra da kendi içlerinde küçük bölünmelere uğramaktadır. Müridizmin resmi dilini Hunzah lehçesi oluşturmuştur. Avar ismini kabul etmeyen Avarlar kendilerine Mârulal (Dağlılar) derler. Avarların, Asyadan gelip Kafkasya'yı işgal eden Moğol Avarlarla ilgisi yoktur. (sf. 23-26)

- Dağıstanlı erkeklerin işi yemek, uyumak, güneşlenirken sopa yontmak ve savaşmaktı. Bütün ev işleri karısına ve kızlarına bırakılmıştı. Dağıstanlılar son derece dinlerine bağlı insanlardır. Yeme ve içmede son derece ölçülü davranırlar. Çok az uyurlar. Çok cesurdurlar. Toprak az, tarlalar küçük. Bir fıkra: Bir Avar, tarlasında uykuya dalmış, uyandığında ne görsün, tarlası kaybolmuş. Telaşla tarlasını ararken burkasını kaldırıncaya, sevinçle tarlasının burkasının altında olduğunu görmüş. (sf. 28-29)

- Çeçenistan, bir zamanlar tamamen ormanlık bir ülkedydi. Köyün bir ucu, orman ile temas halinde bulunur, bir tehlike anında kadınlar, çocuklar, alabildikleri eşyalarla birlikte ormana sığınırldı. Ruslar, dev kayın ağaçlarını kesmeye başlayıncaya kadar Çeçenlere karşı kalıcı bir başarı elde edememişlerdir. (sf. 30-31)

- Çeçenistan'da bir hükümet sistemi olmadığı gibi, halk arasında bir sınıf ayrışması da yoktu. Her Çeçen, doğuştan sahip olduğu bir hakla kendini herkese eşit sayardı. (sf. 31)

- *Müridizm*: Müridizm Dağıstan'a Şirvanlı İsmail Efendinin talebelelerinden Buharalı Mehmet tarafından götürülmüştür. Dağıstan'daki dini uyanış, Rus işgalleriyle aynı devreye rastladı. Kâfir komşu, artık yabancı işgalciydi. İslamiyet, zengin fakir demeden bütün insanları eşit ilan ediyordu. Bu aşamadan sonra Müridizm, ilk baştaki dini karakterine politik özelliğini de ekleyerek hızla gelişmeye başladı. Teoride Müridizm kan dökülmesine karşıydı, çünkü tarikatta böyle bir şey yoktu. Ama diğer tarafta Kur'an'ın emirleri ve peygamberin hadisleri ortadaydı. İslama göre, gavur imana davet edilir, kabul etmezse cihad ilan edilirdi. Tarikat, silahı yasaklıyorsa, Kur'an'ın emirlerine göre yeniden düzenlenmeliydi. Politik özgürlük, dinden ayrılmazdı ve Müslümanların köleleştirilmeye çalışılması, kutsal savaşa haklılık kazandırıyor. Din ve özgürlük savaşçıları

bekleyen en büyük engel, dış düşmanlar değil, kendi aralarındaki iç çekişmelerdi. Dağıstan, birçok küçük hanlıklara ve bağımsız birimlere ayrılmış, birbirinden farklı yüzlerce dil konuşan ve aynı zamanda birbirine düşman bir küçük uluslar ülkesiydi. Kan davaları sürüp gidiyordu. (sf. 231)

- Dağıstanlılar, Arap egemenliği zayıflayınca hemen kendi âdetlerine dönmüşler ve 1859'da Şamil'in esir olmasıyla da aynı şeyi yapmışlardı. Şamil'den sonra bütün Dağıstanlılar, yeniden kendi âdetlerine döndü ve sorunlarını çözmek için her köyde âdetlere karar verecek kişiler seçtiler. Şamil zamanına "Şeriat zamanı" dediler. (sf. 241-242)

3- *Edmund Spencer'den alıntılar*: Edmund Spencer'in 1839'da Londra'da basılan "Çerkesya ve Kırım Tatarları Arasında Gezintiler" adlı kitabı henüz Türkçeye çevrilmemiştir. Aşağıda vereceğimiz alıntılar Sayın Aydın Osman Erkan tarafından özel olarak bizim için çevrilmiştir. Kendilerine teşekkür ediyoruz.)

- (1. cilt, 27. mektup, sf. 338): Muhammed'in doktrini bu ülkelerde, halk arasında derin kökler saldı, denilemez. Sahilde sadece birkaç kabile bu dine bağlı ise de, bu, o kadar Hristiyanlıkla karışık ki ayrı bir din görünümü verir. Gerçek şudur ki, sözlü destanlardan başka yazılı bir belgeleri olmayan bu insanlar arasında, Hristiyan dininin esasları yeteri derecede gelişmemiştir.

"Batı Kafkasya'nın belli başlı dini ve bu inanın esasları, yani Tek Tanrıya inanç (Tha inancı), çok güçlüdür. Ruhun ölümsüzlüğü, öteki dünyaya inanış, atalarının ruhuna kavuşmak... Çerkesler, Tanrıları (Tha'yı) bir şekil ya da simge ile belirtmezler. O, evrendeki bütün şeylerin yaratıcısıdır. Ruhu ve varlığı her yerdedir. Tha'nın dışında doğa tanrılarına inanırlar. Doğa tanrıları için her yıl kutlanan günleri vardır. Şarkılar ve eğlencelerle anılırlar, festivaller yapılır. Bu konuda çok araştırma yaptım ve sonunda anladım ki Çerkesler, bu doğa tanrı-

larına tapmazlar. Bunu, çerkeslerle çok ilgilenmiş Rus subaylarına da sordum, aynı yanıtı aldım."

- Dini festivaller arasında en ilginç, bizim Paskalya Yortusuna çok benzeyenidir. Mart ayı oruçla başlar, sonra festival başlar ve en yüce varlık *Tha*'ya dua edilir, yenilir, içilir. (sf. 348)

(Bundan sonraki çeviriler kızım Münevver Bağ tarafından yapılmıştır. Kendisine teşekkür ediyorum):

« - Bu doğa tanrılarının içinde en güçlüsü *Seozeres*'tir. Rüzgârlar ve sular ona bağlıdır. Bu Tanrı, özellikle kıyılarda yaşayanlar tarafından kutsanır. Ayrıca sürülerin de koruyucusu kabul edildiğinden çobanların da tanrısıdır. Onun bayramı, ilkbaharın başlangıcında bütün köy ve küçük yerleşim yerlerinde bile kutlanır. Şerefine bir hayvan kurban edilir, ziyafet düzenlenir, törenler, eğlenceler üç gün sürer, ara sıra da kötü ruhlarından kendilerini korunması için Tanrıya dua edilir. Her Çerkes ailesinin bahçesinde, süslenen bu kuru armut ağacından bir tane vardır. Ancak bu, bir dahaki yıldönümüne kadar tamamen unutulur. »

- *Merissa*: Arıların koruyucusudur. Balın bu kadar önemli bir gıda olduğu ve her yiyeceğe karıştırıldığı Çerkesya'da arıları koruma görevinin böyle güçlü bir tanrıya verilmiş olmasına şaşmamak gerekir. Bu bayram da üç gün kutlanır. Diğer bayramlardaki gibi yemekler, eğlenceler vardır. Tek farkı, tüm yiyeceklerin baldan yapılmış olmasıdır.

- Daha birçok tanrı vardır. Bunlara *Tleps*'i da ekleyebiliriz.

- *Üç kız kardeş* : Çerkesler, ayrıca evlerinde huzur ve mutluluğu sağlayan, komşuları ile iyi ilişkiler kurduran Üç Kızkardeş'e de büyük bir bağlılık ve saygı duyarlar. (sf. 341-343)

- *Özel görevli yok*: Özel bir din adamları sınıfı yoktur. Yetenekli yaşlı kişiler (*Thamate*), törende *Tha*'ya dualarını, adaklarını sunar. Bütün dinsel törenler, ormanlık bir alanda, özel olarak seçilip düzenlenmiş bir alanda yapılır. (sf. 344)

- Toplu ibadetlerin tamamlanmasından sonra yaşlılar savaş başlangıcı,

düşmanın yaklaşması, sürü kaybı gibi önemli olayların duyurularını yaparlar.

- *Cenaze töreni*: Çerkeslerin ölümleri için yaptıkları törenler, birkaç dini şarkı söylemek ve yaşlı birinin bir konuşma yapmasından ibarettir. Mezarı belli aralıklarla dostları ve akrabaları tarafından ziyaret edilir. (sf. 346)

4- Alexander Ladyzenskij'den Alıntılar:

(Alman araştırmacı, 1930'da bir dergide çıkan "Kafkasya Dağlı Halklarında Devletin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi" adlı makalesinde konuyu bilimsel olarak işlemektedir. Bundan kısa bir alıntı yapacağız. Yazıyı Almancadan çeviren dostum Özalp Güneralp'e teşekkür ediyorum.)

- Kuzey Kafkasya'nın sunduğu malzeme, hukuk tarihçileriyle etnograflar için, devletin ortaya çıkışının en önemli evreleriyle temel şekillerini göstermek için yaratılmış gibidir. Şayet biz, Osetlerden Çeçenlere, Çeçenlerden Kumuklara, onlardan Adıgelere geçsek, kabile egemenliğinden devletin oluşumuna kadar olan toplum örgütlenmelerinin, adeta merdivenlerinden yukarı çıkarız.

- Çeçenlerde önceden oluşmakta olan bir devlet egemenliğinin ilk belirtilerini (dışardan prenslerin getirilmesi ile onların tekrar kovulması) görürüz.

- Kabardeylerde, prenslerin şef olduğu feodal sistem çok gelişmişti. Çeşitli derecede vasallar (*Worklar*), çiftçiler ve köleler vardı.

- Kafkas Dağlı halklarında liderleri, başka halklarla yapılan savaşların içinde görüyoruz. Onlar, "Güç-iktidar" konumunu, savaşta ırklarla kanıtlanmış olan kişisel özelliklerine borçludur.

- İktidar başka türlü de, örneğin kitlelerin buyruk altına girme iradesi ile de kurulabilir. Montaigne, Dostoyevski, S. L. Frank da insanların çoğunluğunun, birinin kendilerini yönetmesini, onlar için sorumluluk almasını arzu ettiğinin altını çiziyorlar.

- N. J. Mahr, yaptığı dil araştırmaları sonunda, sınıfların "Kafkasya'da bir zamanlar çeşitli etnolojik birimler oluşturduğu, bunların her birinin kendi diline sahip olduğu" kanısına vardı.

- Toplumun sınıflara bölünmesi, ve yerleşik düzene geçişle değişen yaşam şeklinin yanında, savaşlar da devlet şekillerinin ortaya çıkmasında güçlü bir etki yapar.

- Kafkas Dağlı halklarında, ev yapılması, tahılın ambara taşınması ve benzeri işlerde, bütün köy halkının yardımlaşması esastır.

- Kafkas Dağlı halklarınca "Klan: sop-akraba aileler birliği" kutsal sayılıyor. Waneti'nin çok doğru olarak söylediği gibi bu halkların Klan duygusu, günümüzün yüksek kültür sahibi halklarının ulusal duygusuna benziyor. Aile gururu ile ulusal gurur birbirine benzer duygulardır. Burada ulusal şovenizmden aşağı kalmayan bir Klan şovenizminden söz edilebilir.

- Klan, hala bütün Kafkas Dağlı halklarında, bir devletin olduğu yerde bile varlığını sürdürüyor.

- Çok Tanrılı inancın kalıntıları ile "Atalar İbadeti", özellikle Osetlerde çok güçlü kalabildi. Çünkü İslam onlara, öteki Kuzey Kafkasya halklarından daha az girebildi. Bununla beraber "Atalar İbadetini" Adıge, Karay ve öteki dağlı halklarda da görebiliyoruz.

- Savaş ve barış için kendi aralarından lider çıkaran büyük ve zengin klanlar, toplum içinde üstünlüğe sahip oldular. Bundan, önce yaşlılar, sonra prens egemenliği ortaya çıktı.

Çerkeslerde Sosyal Yaşam

Tha inancını taşıyan ve *Habze* kurallarına göre yaşayan Çerkesler, bu temellere dayanarak nasıl bir sosyal yaşam yaratmışlardı? Bu sorunun yanı sıra için İsmail Berkok, Avrupa kaynaklarına başvurmayı uygun bulmuş, Jabağı Baj ise yabancıların gözlemlerinin yanında kendi bilgilerini de ortaya koymuş. Daha önce verilen bilgilere ek olarak şimdi bu iki değerli yazarımızın katkılarını da veriyoruz.

1- *İsmail Berkok* (Tarihte Kafkasya Kitabından):

- *Davranış*: Rus Şairi Puşkin: "Çerkesler davranış bakımından demokrat, kalben aristokrattır."

- *Birlik*: İngiliz Mr. Longworth: "Kafkasya'da bağımsız kabileler arasında karşılıklı dayanışma esasına dayanan bir birlik vardır. Bu toplumsal dayanışma şimdiki uygarlıktan çok yüksek ahlaki ve akli gelişmeye neden oluyor. Burada yaşayanlardan daha ölçülü ve onurlu insan, dünyanın hiç-

bir yerinde yoktur.”

- *Doğal Yönetim*: Başka bir gözlemci: “Bilginlerin toplum için hayal edip de varlığını göremedikleri doğal yönetim, Çerkeslerin sosyal düzenidir. Çerkezistan’da özgürlüğü baskı altına alan yönetim yoktur. Dünyada can ve mal güvenliği içinde özgür ve uyumlu, dolayısıyla en mutlu insanların yaşadığı yer, Çerkesistan idi.”

- *Söz ve Kılıç*: İngiliz Mr. Bel: Kafkasya’da belli bir kişinin egemenliği yoktur. Tek egemen, sözdür. Herkes kendini verdiği sözü tutmakla yükümlü görür. Amerika’da başkan genel oyla seçilir ve devlet, başkanı, sürekli denetim altında tutar. Kafkasya’da ise zaman ve olayların elemesi sonunda sivrilmiş kişi, görev alır. Geçerli özellik, kürsüde sözün, savaşta kılıcın üstün olmasıdır. Başka toplumlarda bilinç, belli kesimlerde. Kafkasya’da ise bu bilinç toplumdur. Toplum, yetkiliyi ve yetkiyi kendisi belirler.

- *Kibarlık*: Çerkes milleti şimdiye kadar tanıdığım, işittiğim ve okuduğum milletlerin hepsinden daha kibar ve naziktir.

- *Dostluk*: Bu ülkede geçerli olan yaşam sadeliği içinde gördüğümüz kardeşlik duygularının sonu yoktur. Bir düşün, bir cenaze olmaz ki herkes ona katılmasın.

- *Kıyafet*: Mr. Spencer: Çerkes kıyafetini gördükten sonra bizim Avrupa kıyafetinden soğudum.

- *Konukseverlik*: Kont Marigny: Çerkeslerin konukseverlik ve erdemi anlatmak güçtür. Eğer aile hayatım beni bağlamasaydı. Çerkesler arasında yaşamayı seçerdim.

- *Yenilmez ve eğilmez*: Alman Şairi Her Müller: “Çerkes, gerek yaya gerek atlı olsun, daima yenilmez ve eğilmez bir varlık sahibidir.”

2- *Jabağı Baj* (“Çerkesya’da Sosyal Yaşayış ve Âdetler” kitabından)

- Çerkeslerde, diğer Müslümanlarda görülen çok kadınla evlenme âdeti yoktur. Buna aykırı tek tük hareketler, daha çok Araplara benzeme hevesindendir ve milli geleneklere aykırıdır. Koca, hanımını adıyla çağırmaz, onu sayının adıyla çağırır.

- *Kızlar*: Çerkes kızları evleninceye kadar, bağımsız bir insan olarak herkesle görüşmekte, toplantılara katılmakta serbesttir. Delikanlılar ve kızlar, grup halinde evlerde bir araya gelerek konuşabilirler. Bu toplantılarda herkes espri ve konuşma gücünü, bilgisini, zekâsını ortaya koyma fırsatını bulur, Gençler birbirlerini tanıma fırsatını elde ederler.

- *Kadına saygı*: Köyde sokak kenarında oturmakta olan erkeklerin, kadınların geçmesi halinde ayağa kalkmaları gelenek gereğidir. Yine kadına rastlayan atlı, onlar geçinceye kadar atından iner, sonra yine biner.

- *Cenaze*: Bir atlı, bir cenazeye rastladığında, ya da bir mezarlığın yanından geçerken saygı gereği atından iner.

- *Misafirlik*: Misafir uğurlanırken birbirlerine sarılırlar ama öpüşmezler. Sarıldıktan sonra el sıkışıp ayrılırlar. Misafir, giderken ev sahibine teşekkür etmez, çünkü o sadece görevini yapmıştır.

- *Eski inançlar*: Mr. Loewe’ye göre Müslümanlığı kabul etmiş olan Çerkesler de eski inançlarını sürdürüyorlardı. 1837 yılında Çerkesya’nın batısında gezi ve incelemeler yapmış olan Mr. Bell ile Mr. Longworst, Çerkeslerin eski inançlarını ve geleneklerini sürdürmekte olduklarını yazmaktadırlar.

- *Düğün ve mızık*: Mr. Bell şöyle anlatıyor: “6 Kasım 1838 günü Merem Bayramının son gecesi, artık törenler bitti diye yattım. Fakat gece yarısı bir mızık sesi beni uyandırdı. Pencereyi açıp baktığımda yüz kadar delikanlının ve genç kızın çayırda düğün yapıp eğlenmekte olduklarını gördüm. Bir saat kadar eğlendikten sonra mızık çalarak ve şarkı söyleyerek dağıldılar. Mızık sesi, vademizdeki diğer evlerden geç vakte kadar işitildi.”

- *Kadınların vedalaşması*: Mr. Bell: “Çerkes kadınlarını şimdiye kadar görmediğim ayrılış tarzlarını görerek hayret ettim, önce sağ kollarıyla nazikçe birbirlerine sarıldılar, sonra sağ elleriyle tokalaştılar.

- *Delege seçimi*: Mr. Urghart’ın tavsiyesi üzerine Çerkesler de sürekli bir hükümet kurmak için gerekli olan 16 temsilciyi, sekiz kabileden ikişer kişi olarak belirlemişlerdi.

- *Açık yönetim*: Mr. Bell: “Çerkesya’da seçilmiş görevliler, bütün işle-

ri açık olarak toplumun karşısında yaparlar ve kötülüğe meydan vereceği için, gizli kapaklı yönetim ve siyaseti kabul etmezler.”

- *Mahkemeler*: “Mahkemelerde genel olarak iki çeşit kanun uygulanır: Biri Çerkeslerin eski adetleri (*Habze*), diğeri de *Şeriat* yasalarıdır.

- *Hapishane*: Çerkeslerde hapishane yoktur, çünkü hapis cezası uygulanmaz. Bütün cezalar tazminat şeklindedir (malla ödenir).

- *İmece* (Şhafi): Mr. Bell ve Mr. Lonsworth; Kuban Ovasında ekin biçme mevsiminde yaptıkları bir gezide her yerde rastladıkları Şhafi-İmece (gönüllü ve ücretsiz birlikte çalışma) eğlencelerini ve ziyafetlerini uzun uzun anlatır ve hayranlıklarını belirtirler.

- *Mülkiyet*: Çerkesya’da toprak mülkiyeti yoktur, yararlanma hakkı vardır.

- *Oyun kuralları*: Çerkes düğünlerinde ve eğlencelerinde göbek atılmaz, kalçalar kıvrılmaz, gerdan kırılmaz, ceketin düğmeleri iliklenir. Erkek ve kız oyun sırasında birbirlerine arkalarını çeviremezler. Oyunda konuşulmaz, şaka yapılmaz. Kızlar, kadınlar ve erkekler, kendi aralarında toplanıp alem yapmazlar. Çerkez oyunlarının başlıca koşulu, erkeklerin ve kızların ortak katılımı ile yapılmasıdır.

3- *Yaşlıları Öldürme Geleneği* : Bu geleneğin bütün eski toplumlarda olduğu anlaşılmaktadır. Hazarlar’da kırk yılını dolduran hükümdarlarını, artık bunadı diye öldürürlermiş.

Ünlü Amerikalı yazar Jack London, bir kitabında yaşlıların nasıl ölüme terkedildiğini anlatır: Eskimolar bir yerden bir yere göç ederken geceleri kurtların saldırılarından korunmak için ateş yakarlar. Giderken de en yaşlı olanı orada bırakırlar. Yaşlı adam da bir zamanlar kendi babasını böyle bırakıp gitmiştir. Düşüncelere dalar ve bütün yaşamını belleğinden geçirir. Ateş zayıfladıkça uluyan kurtların çemberi daralır, sönünce kurtlar saldırıp adamı yerler.

¶ Bir japon filminde de tek başına ölüme bırakılan bir yaşlı kadının yaşamı konu edilmektedir.

Adıgelerde bununla ilgili olarak anlatılan öykü şöyledir: Bir köyde

yaşlıları bir uçurumdan atarak öldürürlermiş. Bir adam da yaşlı babasını uçurumdan atmak için sürükleyerek götürüyormuş, ihtiyarın başı bir meşe kütüğüne takılınca gülümsemiş, oğlu, neden gülümsediğini sormuş, babası da “Ben’de babamı uçuruma götürürken babamın başı bu kütüğe takılmıştı, o aklıma geldi de onun için güldüm” demiş. Oğlu düşünmüş “demek birgün sıra bana da gelecek.” demiş, babasını atmaktan vazgeçerek geri getirmiş, böylece yaşlıları öldürme geleneğine son verilmiş.)

Bir de bunun tam tersi olan bir öykü anlatılır: Eskiden Adıgeler ölümsüzmüş. Yaşlılar yaşlandıkça küçülürlermiş, o kadar küçülürlermiş ki el kadar kalırlarmış. Su kabaklarını oyarak onları içine koyar, evin duvarına asarlarmış, onlar da kuşların cıvılaması gibi, sohbet edip dururlarmış.

4- *Avcı dili*: Kitabın ikinci bölümünde Altay Türklerindeki “Avcı Dili” inancından söz etmiştik. Anlaşıldığına göre bu inanç, avcılıkla uğraşan bütün toplumlar için geçerlidir.

Şimdi, *Alaşara* Dergisinde çıkan ve bu inancın eski Adıgeler arasında da olduğunu bildiren bir yazıdan alıntılar veriyoruz:

“Çerkesce de Arkaik Ögeler ve Dilin Alt Sistemleri: *Avcı dili*

Yazan: Barasbiy Bğajnoko, Çev. Murat Papşu. (Yazının aslı Kuzey Kafkasya Egemen Cumhuriyeti Kabartay-Balkar’da Kiril harfleriyle *Adigece* olarak yayınlanmıştır.)”

- Adıgelerde özel bir avcı dili-Şako’obze’nin (щакыэбзэ) varlığından 19. yüzyıl başından beri birçok yazar söz ediyor. Elimizdeki verilere göre, bu dilin bir şekilde avla, en başta av hayvanlarıyla ilgili sözcüklere, eşyalara, olaylara metafor (mecaz) yoluyla anlam yüklenerek oluşturulan bir alegori (benzetme) dili olduğu yargısına varabiliriz. Örneğin:

<u>Avcı Dili</u>	<u>Adigece</u>	<u>Türkçe</u>
Бжѡабѡ (Çok boynuzlu)	щѡхѡ	Geyik
лъѡбычѡжѡ (Keçe ayak)	мыщѡ	Ayı
тѡхѡгѡплѡчѡ (Yemininden dönen)	Бажѡ	Tilki
пѡщѡабѡ (Yumuşak burunlu)	мѡзыкѡхѡуѡ	Yaban domuzu

Щхъуэжб (Büyük boz)
пщэрых (Av getiren)

дыгъужб
щаклүэ

Kurt
Avcı

Görüldüğü gibi bazı sözcüklerin söylenmesinin yasak olduğu bir durum söz konusudur. Av sırasında sözcüklerin bu şekilde değiştirilmesinin nedeni, bilim adamlarının genel kanısına göre animist, totemist ve öncesi inançlarına kadar uzanmaktadır. Bunun nedeni, hayvanların insan dilini anladıkları inancıdır. Hayvanların adını anmak onların kaçmasına neden olacağı için yasaklanmıştır (Tabu olmuştur). Genel olarak avcılıkla dil tabusu, şu ya da bu ölçüde hemen her halk için tipik bir olgudur. Özellikle "Kurt" adının söylenmesi üzerinde kesin bir yasak vardı. Mezdog Kaba-deyli şöyle diyorlar: "Kurt diye bir kez söylersen üzerimize atlar, adını söylemeyin Allah'aşkına." Diğer Adıgelerde de Kurt yerine "Orman köpeği, kir köpeği" adları kullanılıyordu.

Avcılık dışında da bazı durumlarda "Örtmece adlar-değişik adlar" kullanılıyordu. Örneğin hastalıkların adı değiştiriliyordu. Evin gelini, aile üyelerine değişik güzel adlar buluyor, eşaş adlarıyla çağırıyordu.

Adları bu şeklide değiştirmenin kaynağı genelde, avcı dilinde olduğu gibi *Animizm*'e (Ruhlara inanma) göre, kötü ruhları yanıltma, böylece onlardan korunma inancıdır. (*Alaşara Dergisi*, Aralık 1995, sayı: 9-10, sf. 28)

5- *Daldaki kuş*: Burada Rus-Çerkes savaşları sırasında yaşanmış ilginç bir olayı aktarmak istiyorum.

Ruslarla yapılan bir ateşkes görüşmesinde Rus komutan, Kafkasya'nın Karadeniz kıyılarının, 1828 Edirne Antlaşmasına göre Osmanlı Devleti tarafından kendilerine bırakılmış olduğunu, onun için Çerkeslerin direnmemesi gerektiğini söylüyor. Oysa o bölgeler Osmanlı Devletine bağlı değildi, onun için vazgeçme, başkasına verme hakkı da yoktu. Çerkeslerin temsilcisi, Rus generale şöyle yanıt verir:

- Osmanlı Devleti kimin malını kime veriyor? Öyleyse ben de şu daldaki kuşu sana veriyorum, git yakala senin olsun.

Rus general bu yanıt karşısında, söyleyecek bir şey bulamıyor.

6- *Avşarlar ve Çerkesler*: Avşarlar, Çerkes göçmenlerin Uzunyayla bölgesine yerleştirilmesine engel olmak istemişler. Oysa 19. yüzyıl ortalarında Osmanlı Devleti, göçebe Avşarları oraya yerleştirmek istemiş ama onlar karşı gelmişler, hatta göçebe yaşantılarını sürdürmek için devlete karşı isyan etmişler. Ünlü Avşar halk şairi Dadaloğlu da bu isyanı bir şiirinde şöyle dile getirmiş:

"Hakkımızda devlet etmiş fermanı
Ferman padişahın dağlar bizindir."

Çerkes göçmenlerle Avşarlar arasında sürtüşmeler, kavgalar eksik olmamış, ama bu arada sosyal ilişkiler de başlamış, Çerkesler birgün bir ölülere için ağıt söyletmek istemişler ve ünlü ağıtçı bir Avşar kadını çağırmışlar. Kadın ağıt söylemeye başlamış ama bu Çerkesler doğru dürüst Türkçe öğrenemediler, ne desem olur diye düşünmüş olacak ki şöyle demiş:

Ne deyim de ağlayım
Ölü benim olmayınca
Şu Çerkesler biter mi
Beşer onar ölmeyince.

Kafkasya'dan Binboğa'ya Gelen İnançlar

Değerli tiyatrocı, sinemacı ve yazar *Çetin Öner*, "Dağlara Yazılıdır" romanında (1984, Can yayınları) Kafkasya'dan Anadolu'ya göçmen olarak gelip Binboğa Dağı yöresine yerleşen bir Çerkes köyünün 1950 yıllarındaki durumunu, henüz kaybolmamış geleneklerini, *Tha* inancını, bir çocuğun gerçeğe hayalgücü karışımı bakış açısından tatlı ve usta bir anlatımla dile getirmektedir. Bu güzel romandan konumuzla ilgili alıntılar veriyoruz.

- En çok ilgimi çeken mızıkaydı, Çerkes mızıkası. Hep çalsın isterdim mızıkayı. "Düğününde çalacağım, söz" der atlatırdı. Birgün o kadar yalvardım ki dayanamadı "Kapa" dedi "şu kapıyı, sürgüle arkasını." Mızıkayı kabından özenle çıkarıp kucığına aldı. Öyle kaldı bir süre. Bir kediyi okşar gibi okşadı tuşlarını, birden çalmaya başladı. Daldı gitti gözleri uzaklara, parmakları kanatlanmıştı sanki, Kambur beli doğruldu, başı dikleşti, soluğu sıklaştı. Dalga dalga yayıldı, mızıkası sesi köye. Yaşlısı, genç

çocuğu pencereye üşüştiler. Başladığı gibi birden kesiverdi çalışını. Mızı-
kayı yine özenle kabına yerleştirip “Yürü” dedi, “yürü bacaksız, arsız, re-
zil ettin beni ele güne bu yaştan sonra, Gelinlik kızlar gibi mızıkla çaldır-
dın.”

- Tüm ova mısır ekmeği kokusuna durdu. Mızıkla sesine durdu tüm
Binboğa etekleri. Dörtal koşan atların toynak seslerine durdu.

- Toroslar asker kaçağından, Ermeni komitacısından geçilmezken,
bunlar, aha bu deli Çerkesler, kendi ayakları, kendi istekleriyle gittiler sa-
vaşa. Çala oynaya, türkü söyleye, ağıt yaka yaka gittiler. Çoğu da geri
dönmedi.

-Yaz sonu, düğünlerle, derneklerle gelirdi. Silah sesleri, at kişnemele-
ri, mızıkla sesleriyle gelirdi... Abazalar, o şenlik düşkünlü Abazalar, ekinle-
rini tarlada unuttur düğünden düğüne taşınırlardı atlarla.

“Kafkasya’dan Osmanlı yurduna kadar kurutulmuş et yiyerek gelebil-
dik biz. Eti olmayanlar açlıktan telef olup gittiler” diye başlayıp yüzlerce,
binlerce kez dinlediğimiz büyük göç öyküsünü anlatıyordu. (1864 göçü)

- Gemi denir ona oğlum, gemi. Kafkas’tan onunla geldik biz. Aylarca
sürdü yolculuğumuz. İçimiz dışımıza çıktı kusmaktan. Çoğu dayanama-
yıp kırıldılar yol boyunca. Ölenleri sarıp sarmalamadan öylece salladılar o
karanlık suya. Yapmayın, etmeyin dedik, dinletemedik. Osmanlı yurduna
gelip karaya ayak bastığımızda binenlerin yarısı bile kalmamıştı gemide.
Bir yakınıni yitirmeyen yoktu içimizde.

- Bak eşek kadar oldun, hala Türkçeyi öğrenemedin. Hani okuyup
adam olacaktın da beni terkine alıp Kafdağına götürcektin.

- Niye yollara düştük de taaa buralara, Binboğalara sığındık? Utancı-
mızdan. Yenilginin utancından gizleniyoruz şu iki dağın arasına. Kendi-
mizi Koca (Tanrı) *Tha*’nın küçük oğlu gibi gerdirdik Binboğa dağlarına.
Günboyu bir kartal yiyor ciğerimizi, yeniden sağaltıyor yenen yerlerimiz
gece olunca. Bir tek uyurken unutuyoruz yenilgimizi... Bir yabancısın sen
Binboğa eteklerinde, ne kadar saklansan gizlenemezsin... Atlarımız bile
mahzun, ürkek şu iki dağın arasında. Eşinip kişniyorlar sabaha kadar.
Burnuma Kafdağının kokusu geliyor.

- Binboğa’nın tepesi, saçına ak düşmüş bir delikanlı gibi ağarırdı. Kö-
yün kocamışları, ellerini gözlerine siper edip dağa bakarlar, “Koca Tanrı
(*Tha*), kar tulumunun ağzını açtı” derlerdi. Köylülerimizin Kafkasya’dan
birlikte getirdikleri (Tanrı) *Tha*, çevresine dizdiği tulumlara, kar, fırtına ve
karanlığı doldurur, beklerdi. Tanrı *Tha*, Binboğa eteklerine köylülerimizce
getirilmiş konuk bir Tanrıydı. Kürtlerin, Avşarların, Yörüklerin de kendi
tanrıları vardı. Ama bizim köylüler cuma günleri Allah’a Arapça, öteki
günler kendi Tanrıları *Tha*’ya Çerkesçe yalvarırlardı. Köyün imamı, Haje
Dâde, Arapça başladığı cuma konuşmasını Türkçe sürdürür, Çerkesçe bi-
tirirdi. Eğer namazda Çerkes olmayan bir konuk varsa ter içinde kalırdı
Haje. Bir türlü konuşmasını bağlayamaz, pat diye keser, duaya geçerd.

- Haje Dâde, karısı öldükten sonra neden evlenmediği sorulduğunda:

“Dövüşmekten fırsat bulamadım ki” diye yanıtlardı. “Çara yenik düş-
tük, yedi yıl tutsak kaldık Rusya’da, gelip Enver’e uyduk, bir iki yıl da
öyle geçti. Ardından Kemal Paşa geldi dediler, hadi onun da hatırı kalma-
sın dedik, beş yıl da öyle geçti. Köye döndüğümüzde, yaşıtlarımızın ben
boyda çocukları karşıladı beni...”

- Köy imamı Haje Dâde ile at delisi Damış’ın tartışması:

Kurban bayramı sabahı... namazın bitip büyüklerimizin dağılmasını
bekliyorduk, ellerini öpmek için. Namazda yabancı konuklar da olduğun-
dan yarım yamalak Türkçesiyle konuşuyordu Haje, sesi bize kadar geli-
yordu.

“... Bugün kestiğiniz o koyunlar, yarın sizi cennetin kapısında bekle-
yecekler. Sırat köprüsünden onların sırtına binip geçeceksiniz. Sorguya
bile çekilmeyeceksiniz. Zebaniler açılıp yol verecekler. O koyunların sır-
tında...” Konuşmanın orta yerinde Damış, önce homurdanmaya, ardından
Çerkesce bağırmağa başlayınca iyice yaklaştık kapıya. Yabancılar anla-
masının diye tartışma Çekesceye dökülmüştü “Hadi ordan be sen de, çocuk
mu kandırıyorsun şu kutsal günde” diye başlayan Damış, “Sen o kıcı bok-
lu koyunlarla nah geçersin o köprüyü” diye sürdürdü konuşmasını. “Biz
atlarla dört nala geçeceğiz cennetin kapısından. Köprü, koyun, keçi, zeba-
ni vız gelir bize... Yok koyuna binecekmiz de, yok Sırat köprüsüymüş

de, kıldan ince kılıçtan keskinmiş de, kes şu palavraları da gidip kurbanlarımızı keşelim artık. Aylardır hasret kaldık ete.”

Haje, alı al moru mor ona bakıyordu. Namazdakilerin bir bölümü gülüşürken tartışmayı anlamamış olan yabancılar, ağızları açık kalmış Damış’a bakıyorlardı. Tanrının evindeki bu tartışma aylarca konu oldu köyde. Damış’la Haje küsüştüler. Haje onu dinsizlikle, imansızlıkla suçlarken Damış “Yahu öleceğim diye zaten ödüm kopuyor, bu yarım akıllı herif de beni zebaniyle, köprüyle, ateşle korkutmuyor mu, tepem atıyor inan olsun. Ben o palavracı herifin arkasında ne namaz kılarım, ne de anlattıklarını dinlerim. İçime korku salıp uykumu kaçırıyor üstelik.” diye veryansın ediyordu arkasından. Aylar sonra güç bela barıştırıldı ikisi, şimdi yeniden bu tartışmaya dönmek istemiyordu Haje, alttan alıyordu, şakaya döküyordu konuşmayı. “Yahu” diyordu “kitap yazıyor bunu, kitap. Ben kıçımдан uydurmuyorum ya. Ne inançsız adamsın be.” Damış: “Bırak Tanrı aşkına, ben o zaman da söyledim, aha şimdi de söylüyorum, sen de senin ardına takılanlar da bacak kadar koyuna binmeye uğraşırken, biz atlarla dört nala geçeceğiz o dediğin köprüden. Cennetin o anlattığın yemyeşil otlaklarında yemleyeceğiz, billur derelerinde sulayacağız atlarımızı. (Tanrı) *Tha*, bakıp gülümseyecek. Onun da hoşuna gidecek göreceksin. Sorgu melekleri, kuyruklu zebaniler ezilmemek için kaçacaklar. Dört nala atlarla gireceğiz biz cennete, dört nala atlarla...” Haje, bir bardak çay doldurup uzattı, “Delisin sen” dedi. Damış coşkuyla sürdürdü konuşmasını “...Uyuşuk uyuşuk bekleşen cennetlikler toplanacak çevremize, el çırpıp alkış tutacaklar. *Tha*, oturduğu yerden doğrulup bakacak bize, gülümseyecek, “Ha şöyle be” diyecek, “Çerkesler geldi de şenlendi cennet.” Mızıka çıkacak ortaya... bir koşu, bir şenlik, kimseleri uyutmayacağız sabaha kadar... İşte o zaman cennete benzeyecek cennet.”

Görüldüğü gibi yazar sayın Çetin Öner, muhacir ve azınlık durumuna düşerek kültür ve inanç şoku içinde yaşayan, henüz eski Çerkes mitolojisini ve inançlarını unutmamış olan Çerkes toplumunun duygularını, çelişkilerini etkili bir biçimde anlatmaktadır.

Çerkes Kimliği

Kimlik nedir?

“Kimlik kısaca, bireylerin ve toplumların belirgin özellikleri olarak tanımlanabilir. Ortak bir tarih ve coğrafya ortamında oluşan kimliğin başlıca öğeleri dil, din ve geleneklerdir.

Dil: Diller toplumların, kavramlar ise tüm insanlığın malıdır. Yani evrenseldirler (iyilik, güzellik, doğruluk, erdem, saygı... vb.).

Dil, düşüncenin aracıdır, ya da kendisidir, çünkü kelimeler olmadan düşünülemez. İnsan hangi dili konuşuyorsa, o dille düşünür. Dilin değişimi, kültür ve kimlik değişimini de beraberinde getirir. Örneğin, bugün Türkiye’de yaşayan Çerkesler Türkçe konuşuyorlarsa, kimlikleri duygusal boyutta Çerkes kimliği olsa bile, somut düzeyde Türk kültürel kimliğine dönüşmüş demektir. Ne konuşuyorsan, konuştuğun sürece O’sun. Aynı biçimde, Suriye ve Ürdün’de yaşayan Çerkesler Arap kültürel kimliğine,

Amerika'dakiler Amerikan kimliğine dönüşmüştür. Hele çağımızda yazılı dili ve kültürü olmayanlar için kimliğin korunması mümkün değildir.

Din: Bir inanç ve ibadet sistemi olan dinler de kültürün ve kimliğin önemli bir kaynağıdır, bir başka deyişle dinler aynı zamanda birer kültürdür. Çünkü dinler, insanların düşüncelerine, bilinçlerine, yaşam biçimlerine, davranışlarına yön verirler. Bu nedenle din değiştirmek, kültür ve kimlik değiştirmek demektir. Eskiden kendilerine özgü dinleri olan Çerkesler, İslam dinini kabul ettikten sonra, kültürleri ve kimlikleri de değişerek İslami bir karakter kazanmıştır. Bu da orijinal ulusal kimliğin kaybı anlamına gelir.

Gelenekler: Gelenekler, toplumsal kültürün ve kimliğin göstergeleridir. Dinlerden farklı olarak geleneğin kuralları toplum tarafından değiştirilir, geliştirilir. Toplumsal içeriği kalmayan gelenekler, zamanla kendiliğinden elenir, yerine başkaları gelir. Eski toplumlarda gelenekler yavaş değişirdi, şimdi hızlandı, belki de modaya dönüştü.

İşgal, göç, baskı gibi nedenlerle, başka toplumların etki alanına giren toplumların kültürleri, doğal gelişim yörüngesinden saparak kesintiye uğrar, değişir ve zamanla özelliğini yitirir ki bu da asimilasyon ve kendine yabancılaşmadır.

Çerkes Kimliği: Çerkes kimliği, anayurt Kafkasya'da binlerce yıllık uzun bir süre içinde oluşmuştur. Çerkes kimliğini, Kafkaslı kimliğinin bir parçası olarak anlamak daha uygun olur. Çünkü Kafkas kimliği, Çerkeslerden başka Abhaz-Abaza, Karaçay-Balkar, Oset (Asetin) Çeçen ve Dağıstanlıları da içine alır. Kafkas Kimliği, bütün bu halkların birleştirici üst kimliğidir, her halkın da ayrıca bir kimliği vardır. Yani Kafkasya, çok uluslu ve halklı bir ülkedir. Dün öyleydi, bugün de öyledir. Birleşik Kafkasya, bütün bu halkları içine alan coğrafi ve siyasi bir kavramdır.

Eski ve yakın çağlarda Çerkesiztan'ı gezerek halkını tanıyan gezginler ve araştırmacılar, Çerkes dilinin ve kültürünün çok eski ve orijinal oldu-

ğunda birleşmektedirler. Bu kültürün ve kimliğin başlıca özelliklerini şöyle sıralayabiliriz:

1- Çerkeslerin göçebe döneminden söz edilmemektedir. Herodot'tan beri (MÖ 500) Çerkeslerden söz edenler, yerleşik toplum olarak anlatılmaktadırlar. Son yüzyıllarda köyler büyümüş, ancak kent aşamasına gelememiştir. Hayvancılık, tarım, el sanatları ileridir.

2- Merkezi (örgün) otoriteye dayanan devletleri olmamıştır, ancak yaygın otoriteli, demokratik, özgür, fakat disiplinli bir sosyal yapıları olmuştur ki bu da insanlığın ulaşmak istediği toplum düzenidir. J. J. Rousseau da bunu ideal bir demokrasi (doğrudan demokrasi) olarak görmüştür.

3- Hiçbir dil grubuna sokulmayan, kendisi ayrı bir grup olarak kabul edilen Kafkas dilleri, bu arada Çerkesce de orijinal diller olmaktadır. İlgili bölümlerinde açıklandığı gibi Çerkeslerin dini aslında tek tanrılı bir dindir. Ve bu tek Tanrının adı *Tha*'dır. Bazı doğa güçlerine *Tha* sözünü de içeren isimler verilmişse de, bunlar sınırlı güçlere sahip, tasarlanmış, mitolojik, simgesel varlıklardır. Yani Habzenin (geleneklerin) kapsamı içinde kalmaktadırlar. *Tha* ise, eski Yunan baştanrısı *Zeüs* gibi yarı insan, mitolojik bir varlık değildir, soyuttur ve en büyük yaratıcı güçtür. *Zeüs*, bir Tanrılar ailesinin başıdır, karısı, çocukları vardır. Bu farklara bakılınca Eski Yunanlıların çok Tanrılı inancı ile Çerkeslerin (Adıgelerin) din ve Tanrı anlayışını bir görmeye imkân yoktur.

Tha kavramına dayanan Adıge inancı, Semitik dinlerden (Musevilik, Hristiyanlık ve Müslümanlık) daha eskidir. Yazılı kaynaklar, Arapların ve İbranilerin ortak ata olarak kabul ettikleri Hz. İbrahim'in ailesinin, Mezopotamya'nın yerlisi olmadığını, Kafkasya'dan gelmiş olduğunu yazmaktadır. İslam öncesinde Kafkaslılar, Araplar gibi cahalet ve vahşet hali yaşamıyorlardı, uygarlık hali yaşıyorlardı. Puta da tapmıyorlardı.

4- Kafkas sosyal yaşamında kadına gösterilen saygı, kız-erkek eşitliği-

ne dayalı uygar ilişkiler, düğünler, ziyafetler, müzik, folklor, Çerkes kültür kimliğinin ve kültürünün özelliklerini oluşturmaktaydı. Kafkasya'ya gezen ve onların içinde yaşayan Avrupalılar hayretlerini ve hayranlıklarını kitaplarında yazmışlardır.

5- Kısaca Çerkes kimliği Tanrı, gelenek ve insanlık üçlü temeline (Tha, Habze, Zıfıge) dayanıyordu. Ve amaç da insanlık olarak belirlenmişti.

Bu da "Çerkeslik, insanlıktır." (Adıgağır, Zıfıge) deyimiyle özetlenmişti. İki önemli olay:

6- *İşgal ve göç*: Yukarıda kısaca özetlenen Çerkes kimliğinin köklü olarak değişmesine sebep olan iki olay din değişimi ile anayurdun Ruslar tarafından işgal edilerek halkının Osmanlı topraklarına sürgün edilmesi- dir. Aslında bu ikisi birbirine bağlıdır.

Bir toplumun ülkesi, dini, dili, gelenekleri değişirse kimliği de değişir ve birlikte yaşadığı toplumun bir parçası haline gelir. Bizde olan budur ve tarihin çarkı Çerkeslerin zararına dönmüştür.

Sürgün ve kimlik şoku: Önceleri yağmacı göçebe kavimlerin, sonra Cengiz, Timur, Kırım Hanlığı gibi düşmanların saldırı ve işgallerine uğrayan Kafkasya, en sonunda en büyük düşman Rusya'nın planlı ve uzun vadeli saldırılarına hedef oldu. Asırlarca süren kanlı savaşlardan sonra 1864'te kesin olarak işgal altına alındı. Rusya Doğu Kafkasya'da (Ossetya, Çeçenistan, Dağıstan) toplu sürgüne gerek görmedi, fakat Çerkezistan ve Abhazya'da aynı şekilde davranmadı. Halkın % 90'nını Osmanlı topraklarına zorla göç ettirdi. Önce savaş sırasında soykırım uygulamıştı, şimdi ülkeyi sahiplerinden arındırıyor, dönüşü olmayan yerlere gönderiyordu. Çünkü Karadenizin Kafkasya kıyılarını güvenlik altına almak istiyordu. Adıgelerin, Wubıhların, Abhazların bu toplu sürgünü Çerkeslerin tarihinde ve kaderinde ölümcül bir dönüm noktası oldu. Söz konusu olan geçici bir göç ya da sığınma değil, kalıcı bir gidişti ve anayurdun kaybıydı. Çerkes halkı bir kültür ve kimlik şokuna itilmişti.

Osmanlı Devleti, göçmenleri Anadolu'ya, Suriye ve Ürdün'e, Balkanlar'a yerleştirdi.

Kafkasya'da Çerkesler, her ne kadar Müslüman olmuşlarsa da (ki Batı Kafkasya'da bu çok yeniydi ve Dağıstan'dan bin sene sonraydı.), onlar eski dinlerini, geleneklerini sürdürmüşlerdi ve yeni din onların yaşantısında fazla bir değişiklik yapmamıştı. Göç olayı tam bir şaşkınlık ve panik yarattı, sonlarının ne olacağının bilincinde ve bilgisinde değildiler. Yerleştikleri yerlerin dillerini, geleneklerini bilmiyorlardı, sadece bir din birliği vardı.

Göçten sonra Çerkesler, yaklaşık yüzyıl kadar bir süre, diğer kültürlerle iletişimin az olduğu dışa kapalı köy yaşantılarında geleneklerini, kimliklerini koruyabildiler. Köyden köye mızıka sesleri yankılandı. Kızlı erkekli kabileler halinde köyden köye düğünlere gidildi gelindi. Fakat İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, bütün dünyada olduğu gibi Türkiye'de de sosyal, siyasal ve ekonomik değişimler yaşandı. Köyler çözülüp kentlere yöneldiler. Kentleşmenin artmasıyla orantılı olarak kültür değişimi hızlandı. Kültürel yapı çatladı. Bugüne gelindi.

Çoğunluk ve azınlık psikolojileri: Din, dil ve kültür bakımından karışık olarak yaşanan toplumlarda çoğunluk ve azınlık psikolojileri oluşmaktadır. Çoğunluk, azınlık kültürü kendine benzetme çabası içinde olur, azınlıkta "kendi" olarak kalma çabası içindedir. Çoğunluk, azınlığın bütünlüğü bozabileceği endişesi içindedir. Ve en çabuk yoldan onu eritmenin yollarını arar. Azınlıkta yok olmamanın yollarını arar, kendine yönelecek açık ya da gizli baskılar nedeniyle sürekli sinmişlik içindedir. Örneğin, Çerkes Ethem'in hatası, "Çerkes" ismi kullanılarak, tüm Çerkeslere mal edilir. Oysa adamın adı Çerkes Ethem değil, sadece Ethem'dir. Kısaca kültürel, dinsel ya da mezhepsel azınlık, mutsuzluk demektir. Bu, derece farkıyla dünyanın her yerinde böyledir. Reel durum budur, ancak ideal durum bu olmamalıdır. Yanyana, ya da içiçe yaşayan kültürler ve inançlar, bir özgürlük ve hoşgörü ortamı içinde karşılıklı olarak kültür alışverişinde bulunmalı, birbirlerinin varlıklarına ve kimliklerine tahammül ve saygı

göstermelidirler. Uygarlık bunu gerektirir.

Günümüzde Çerkesler: Bugün Çerkesler coğrafya ve nüfus bakımından tam bir bölünmüşlük içinde bulunmaktadır. Azı anayurtları Kafkasya'da, çoğu Kafkasya dışındadır. Abhazların durumu da aynıdır. Ancak Kafkasya'nın doğu bölgelerinde durum böyle değildir. Karaçay-Balkar, Asetin, Çeçen ve Dağıstanlıların büyük kısmı anayurtlarında, azı ise Kafkasya dışındadır. Bu da onlara Kafkasyadaki varlıklarını sürdürmeleri bakımından büyük avantaj sağlamaktadır.

Kafkasya'daki *Adigeler*, siyasal olarak üç ayrı birime bölünmüş durumdadır. Bir bölgede Adıge, bir bölgede Kabartay, başka bir yerde Çerkes olarak isimlendirilmiştir. Oysa bunların hepsi de Adıgedir. Rusların bu uygulaması, zaten az olan Adıgelerin durumunu karmaşık hale getirmekten başka bir şeye yaramamıştır.

Kafkasya'da Siyasal ve Kültürel Kimlik: Kafkasya'da yaşayan Çerkeslerin hem siyasal hem de kültürel kimlikleri vardır.

Siyasal Kimlik: Günümüzde Kuzey Kafkasya halkları, egemen ya da özerk cumhuriyetler şeklinde siyasal kimliklerine ve devlet yapılarına sahip olarak Rusya Federasyonu içinde yer almaktadır. Anayasaları, yasaları, devlet başkanları, hükümetleri, meclisleri vardır. Ulusal dillerini resmi yazışmalarda, eğitimde, gazete ve televizyon yayınlarında kullanmaktadırlar. Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra Abhazya ve Çeçenistan, bir adım daha ileri giderek tam bağımsızlıklarını ilan ettiler. Abhazya'da durum sakin, Çeçenistan'da savaş devam ediyor. Sonucu kestirmek zor.

Kültürel Kimlik: Siyasal kimliğe sahip olan Kuzey Kafkasya halkları, onunla birlikte doğal olarak kültürel kimliğe de sahip bulunuyorlar. Sovyetler döneminde "Biçimde ulusal, içerikte sosyalist ilkesine göre yürütülmüş olan anadillerindeki eğitimi, "Biçimde ve içerikte ulusal (yani hem dilde, hem kültürde ulusal)" ilkesine dönüştürmeye çalışmaktadırlar. Ulu-

sal dillerinde, kendi alfabeleriyle ulusal Adıge edebiyatı oluşturulmuştur. Doğan Avcıoğlu bu durumu şöyle eleştirmektedir: Sovyetler, özellikle Kuzey Kafkasya'da pek çok sayıda mikro milliyetler ve anlamsız diller yaratmakla, çok aşırı gittikleri için eleştirilebilir." (*D. Avcıoğlu, Türklerin Tarihi, I. kitap sf. 74-75*) Avcıoğlu'nun görüşüne katılmamız mümkün değil. Dünyada anlamsız dil diye bir şey yoktur. Her dil anlamlı ve saygıdeğerdir.

Ruslar, gerek Çarlık döneminde, gerekse Sovyetler zamanında Kuzey Kafkasya halkları üzerinde siyasal ve kültürel baskılar ve uzun vadeli asimilasyon politikası uygulamışlardır. Ancak hiçbir zaman yerli halkın kimliğini inkâr etmemişlerdir. Böyle bir şey zaten gülünç olurdu.

Sonuç olarak, Kuzey Kafkasya halklarının siyasal ve kültürel kimlikleri vardır ve bunları daha da geliştirme ve genişletme çabası içindedirler. Bu çabalara karşın, 1864 sürgününde boşaltılan Çerkesiztan'da, özellikle Adıgey Cumhuriyeti'nde, nüfus oranı bakımından Adıgelerin varlığını tehlikeye düşüren bir durum bulunmaktadır. 400 bin nüfusla Adıgey Cumhuriyeti'nin ancak dörtte biri Adıge (Çerkes), diğerleri Rus ve Kazaktır. İşgalin ve sürgünün sonucu olan bu haksız durum, geçenlerde Maykop Radyosunda Adıgece bir konuşma yapan değerli Adıge aydını Şhalağoe Abu tarafından şöyle dile getirilmiştir: "Onlar bizim içimizde oturmuyorlar, biz onların içinde oturuyoruz (Aher te kithesep, te aheme tahes)" Bu sözler, Adıgelerin kendi öz yurtlarında azınlıkta kalışının acısını en trajik bir şekilde anlatmaktadır. Zaten en büyük sorunumuz, azınlıkta bırakıldığımız anayurdumuzda nasıl çoğunluk olabileceğimiz sorunudur.

Kafkasya dışındaki Çerkesler:

Kafkasya dışında yaşayan Çerkeslerin sayısı, Kafkasya'da yaşayanlardan daha fazladır. Çerkesler, çoğu Türkiye'de olmak üzere Suriye, Ürdün, İsrail, Almanya ve Amerika'da yaşamaktadırlar. Yaşadıkları yerlerde dernekleri vardır. Yukarıda açıklandığı gibi Kafkasya'da yaşayan Kafkaslıların iki kimlikleri vardır, biri siyasi, diğeri kültürel. Siyasi kimlik de

ikiye ayrılır, birisi Rusya Federasyonu kimliği, diğeri de yerel (federe) cumhuriyet kimliğidir. Kafkasya dışında yaşayanlar ise, vatandaşı oldukları devletin siyasi kimliğini taşırlar. Kültürel kimliklerini kurumlaştırma olanakları da yoktur. Yani kendi dilleri ile yazılı basın ve televizyon yayını olanakları bulunmamaktadır. Şimdi bu ülkelerdeki durumları kısaca değinelim:

İsrail: Ortadoğu'da kültürel haklar bakımından en iyi durumda olanlar, İsrail'deki Çerkeslerdir. Zaten iki köy vardır. Büyük olan Kafer Kame Köyü'ndeki okulda İbranice ve İngilizce yanında Çerkesce de okutulmaktadır, Çerkesce derslerinde Kafkasya'da kullanılan Ulusal Çerkes Alfabetesi kullanılmaktadır. İsrail Devleti, Çerkeslerin kültürlerini ve kimliklerini korumalarını desteklemektedir.

Ürdün: Amman'da ve Vadisir köyünde bulunan derneklerde Çerkes Alfabetesi kullanılmaktadır. Ayrıca kraliçenin desteğiyle açılan lisede genel dersler yanında, isteyenlere Çerkesçe dersler de okutulmaktadır.

Suriye: Tek parti ve tek şefle yönetilen Suriye'de, Şam'da bir Çerkes Derneği vardır. Etkinlikleri hakkında fazla bilgimiz yoktur.

Türkiye: Osmanlı döneminde Çerkes kültürel kimliği üzerinde en serbest ve verimli çalışmalar 1908 İkinci Meşrutiyet'inden sonra yapılabilmektedir. Başta Çerkes Teavun Cemiyeti olmak üzere birçok dernek kurulmuş, Arap ve Latin harfleriyle Çerkesce ve Abhazca alfabeler yapılmış, kitap, dergi ve gazeteler çıkarılmış (Çerkesce ve Türkçe), Beşiktaş'ta bir kız okulu açılmıştır. (O zaman kurulmuş olmasına karşın, bugün Dernekler Yasasına göre Çerkes ismini taşıyan dernek kurmak mümkün değil) Yine aynı dönemde dernekler aracılığı ile Çerkesiztan'a alfabe, kitaplar gönderilmiş, Çerkes kültürünün geliştirilmesi için çalışmalar yapılmıştır. Ancak 1917 Bolşevik İhtilalinden sonraki iç savaş sırasında önce Çarlık yanlısı Beyaz Ordu, sonra Kızıl Ordu tarafından Kafkasya yeniden işgal

edilmiş, ülke harabeye döndürülmüş, 11 Mayıs 1918'de kurulmuş olan Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti yıkılmış, böylece başlatılmış olan ulusal direniş çabaları söndürülmüştür.

Etnik grupları Türkleştirme ve tek tip kültür yaratma ideolojisinin uygulandığı Cumhuriyet Türkiye'si'nin tek parti döneminde, Türkiye Çerkesleri hiçbir kültürel etkinlikte bulunamamışlardır. Ancak İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Batının da baskısıyla 1946'da çok partili rejime geçilmiş, partilerin ve derneklerin kurulması serbest bırakılmıştır. Böylece Kafkas Kültür Dernek'leri de kurulmaya başlanmış ve bunların sayısı bugün yüze yaklaşmıştır.

Dernekler, her ne kadar ellerinden gelen çabayı göstermişlerse de bu çabalar kültürel kimliğin korunması ve geliştirilmesi için yeterli olmamıştır. Ama yine de emek veren herkesi saygı ile anmak görevimizdir.

Demokrasi sorunu: Türkiye Çerkeslerinin kültürel kimlik sorunu, Türkiye'nin demokrasi sorunu ile yakından ilgilidir. Tüm kurum ve kurallarıyla işleyen bir demokratik düzen kurulmadıkça Türkiye'nin çağdaş bir ülke olması mümkün değildir.

Sayın Çiller, Türkiye'de etnik kimliklerin tanınabileceğini ancak kurumlaşmalarına izin verilemeyeceğini, çünkü Türkiye'de 25 kadar etnik köken bulunduğundan, kurumlaşmaları halinde ülkenin karmaşaya ve parçalanmaya gideceğini söylemektedir. (Başbakanlık döneminde yaptığı açıklama) Bu görüş, sosyolojik olarak da siyasal olarak da yanlıştır. Hükmüt programında şunlar yazılıdır: "Yurttaşlarımız arasında kültür, düşünce, inanç, dil ve köken farkları olması doğaldır. Bunlar, başka ülkeler için de geçerlidir. Böyle bir çeşitlilik, demokratik ve üniter bir devlet için bir zayıflık değildir. Bir üniter yapı içinde çeşitli etnik, kültürel ve dile ilişkin kimlik özellikleri özgürce ifade edilebilecek, özenle korunabilecek ve rahatça geliştirilebilecektir. Bu, ulus ve devlet birliğinin gücünü azaltmayacak, tersine pekiştirecektir... Herkesin kendi anadilini, kültürünü, tarihini, folklorünü, dini inançlarını araştırması, koruması ve geliştirmesi, temel insan hak ve özgürlüğü kapsamı içindedir. Bu haklar yasal çerçevede içinde sağlanacaktır."

Kimlikleri tanırız, kurumlaşmayı tanımayız dersiniz, yukarıda saydıklarınızın hepsini, yani kendi hükümet programınızı çürütmüş olursunuz. Çünkü bunların yaşama geçirilmesi, kurumlaşmayı gerektirmektedir. Demokratik sivil örgütler (dernekler, vakıflar ve benzerleri) okullar açabilmesi, radyo, televizyon, basın-yayın organları kurabilmesi, her dilde ve istenilen alfabe ile yayın yapılabilmesi. Elbette devletin resmi dili Türkçedir, ama diğer diller de kültür dili olarak yazılı ve sözlü şekilde özgürce kullanılabilir. Zaten bunlardan fazlasını isteyen de yok.

Yukarıda alıntı yapılan hükümet programı, 1991-95 arasında 4 yıl süren koalisyon hükümetlerinin programıdır ve bu yazılanların hiçbirisi yerine getirilmemiştir.

Farklı olanın, farklılığına sahip çıkma hakkı vardır. Bu farklılık, bireysel ya da toplumsal olabilir. Zaten bu farklılıktır ki kimliği oluşturur. Farklılık, karşıtlık değildir, çeşitliliktir, kültür zenginliğidir, demokrasidir. Tek tip insanlardan oluşan toplum yaratma fikri, otokrasi, teokrasi, faşizm, despotizm olabilir ama demokrasi olamaz. Oysa bizim demokrasiye ihtiyacımız var. Hava kadar, su kadar.

Genel formül: Prof. Ernest Gliner, "Uluslar ve Ulusçuluk" kitabında konuyu şöyle ortaya koymaktadır: "Milliyetçilik sorunu, çözülemeyecek bir sorun değildir. Genel formül, kültürle siyasetin birbirinden ayrılmasıdır. İsteyen her gruba, kendi kültürel alt yapısına sahip olma olanağı tanınmalıdır. Kendi dillerinde okul, medya vb. şeyler istiyorlarsa bu olanaklar sağlanabilir. İki nüfusun karışık yaşadığı ve onları ayırmanın güç olduğu koşullarda *Kültürel Çoğulculuk ve Siyasal Birlik*'in korunması, tavsiye edilebilecek tek genel formüldür." Bu görüşe katılmamak mümkün değil. Bu formül, zaten yukarıda açıklandığı gibi, Türkiye'de resmen kabul edilerek hükümet programına, girmiş, ancak bunun samimi bir davranış olmadığı ortaya çıkmıştır.

- *Kafkasya artık biliniyor:* Sovyetlerin parçalanmasıyla Türkiye Çerkeslerinin anayurtla olan ilişkileri artmış, Kafkasya artık bilinmez bir ülke olmaktan çıkmış, karşılıklı olarak edinilen bilgilerle, Çerkes kimliğinin korunup geliştirilmesinin ve anayurtta yeniden yapılandırılmasının basit

ve kolay bir iş olmadığı anlaşılmıştır. Bu bilgi bizi daha gerçekçi olmaya yönlendirebilir.

- *Patron Devletler:* Bu arada, Abhazya ve Çeçenistan bağımsızlık savaşları, Rusya'nın ve dünya siyasetine yön veren patron devletlerin, Kafkasya sorununa bakış açılarında, geçmiş yıllara ve yüzyıllara göre hiçbir değişiklik olmadığını, Kafkasya sorununa hala Rusya'nın nüfuz alanı ya da arka bahçesi gözüyle baktıklarını ortaya koymuştur. Bu tesbit, gerek Kafkasya'daki gerekse Kafkasya dışındaki Çerkesler için talihsizliktir ve yok oluşun bilincinde olan Çerkeslerin temel gündem maddesidir.

Savaş ve Barış

Zamanın en güçlü devletlerinden biri olan Rusya'ya karşı anayurtları Çerkesiztan'ı asırlarca savunan Çerkesler, siyasal yapı olarak henüz devletleşme aşamasında değildiler. Kabileler halinde yaşıyor, saldırı halinde dış düşmana karşı birlikte savaşıyorlardı. Eşit olmayan güçler arasında süren ve dış devletler tarafından uzaktan seyredilen bu savaşın nasıl biteceği belliydi. Nitekim 1864'te nokta konuldu ve ülkenin işgali tamamlandı. Gül bahçesine fil girmiş gibi her şey ayaklar altında çiğnenip ezildi. Halk soykırıma uğradı, kalanlar Osmanlı topraklarına sürüldü. Onların yerine Ruslar ve Kazaklar yerleştirildi. Binlerce yılda yavaş yavaş oluşan özgün bir kültür, yok oluşun uçurumuna fırlatıldı.

Tarihsel sürece bakıldığında görülen odur ki toplumlarda yaygın otoritenin merkezileşerek despotik devlete dönüşmesiyle siyasal gücü eline geçirenler, önce kendi halklarını zincire vurdular, sonra aynı zinciri vurmak üzere komşularına karşı saldırılara giriştiler. Tarihin bu yönde akışı, güçsüz devletlere ve devletleşmemiş geleneksel toplumlara yıkım ve felaket getirirken, zafer kazananlara da mutluluk getirmedi. Güçlenen devletler,

bölge ya da dünya egemenliği için kıyasıya birbirlerine girdiler. Kendilerini ve dünyayı kana buladılar. Bunu yaparken çoğu kez, üstün ırk, üstün din, üstün uygarlık gibi değerleri bayrak edinerek saldırgan emellerini örtmeye, hem kendi halklarını hem de başkalarını aldatmaya çalıştılar. Böylece büyüme, egemen olma, sömürme hırslarının aracı olarak kullanılan savaşlar gittikçe tırmanarak dünya savaşlarına dönüştü ve yerküreyi yaşamayı güç bir gezegene çevirdi. Özetle insanlığın trajik tarihi bundan ibaretir denilebilir. Belki de bu, insanlığın bilinçaltı dünyasının dışı vuruşu idi.

İşgaller, sürgünler ve göçler sonunda, güçlü devletlerin sınırları içinde kalarak dinsel, kültürel ya da etnik azınlık durumuna düşürülen toplumlar, varlıklarını ve kimliklerini koruma ve sürdürme çabalarına girdiklerinde baskı ya da kıyımlarla karşı karşıya kaldılar. Bugün bile, "büyük" denilen devletler, böyle hak talepleri karşısında, bölgesel ya da dünya dengeleri adına birbirlerine destek vererek "o, senin iç işindir, biz karışmayız, istediğin gibi halledebilirsin" diye yeşil ışık yakmakta, mazlum toplumların tarihten silinmesine seyirci kalmaktadırlar. Yani, "altta kalanın canı çıksın, büyük balık küçük balığı yutar" anlayışı büyük ve uygar geçinen devletlerin yaşam felsefesi olmaya devam etmektedir.

Dünya küçülüyor ve tüm insanlığın ortak yaşam alanı haline geliyor, yalanlardan ve ikiyüzlülüklerden vazgeçilerek insanca yaşamın koşulları ve gerekleri yerine getirilmelidir.

Farklılıklara da benzerlikler kadar yer vermeyen, tek tip insandan oluşan bir toplum yaratmak isteyen, bireylere ve gruplara kendi kimliklerini seçme hakkı tanımayan baskıcı, inkârcı ve eritmeci siyasal düzenlerin savunulacak yanı kalmamıştır.

Hak eşitliği ve özgürlük içinde yerellekle evrenselliğin bir arada yaşanabildiği yeni bir dünya düzeni kurulmalıdır. Ancak böyle bir dünyada çeşitli dinler, diller ve kültürler varlıklarını sürdürebilirler.

Bu bir özlemdir. Bu özlemin gerçekçi ve insan doğasının genetik yapısı ile bağdaşır olup olmadığı tartışılabilirse de bize düşen, olumluyu savunmak, ezen ve ezilenin olmadığı bir dünyadan yana olmaktır.

Şimdilik bu bir düşün olsa bile, güzel bir düşündür.

Bibliyografya

- Din ve İdeoloji:** Şerif Mardin, İletişim Yayınları, 1993 İstanbul
Türkiye Tarihi: M. Philips Price, Çev. S. Atalay, Ararat Y. İst.
Türklerin Tarihi: Doğan Avcıoğlu, Tekin Yayınevi, 1981, İst.
Türk Medeniyet Tarihi: Ziya Gökalp, Kültür Bak. Y. '76, Ank.
Türklerin ve Moğolların Eski Dini: Jean-Paul Roux, Ç. Prof. Aykut Kazancıgil
Türk Milli Kültürü: Prof. İbrahim Kafesoğlu, Türk Kül. Ar. Ens. 1977, Ankara
Türk ve Yahudi Kültürlerine Mukayeseli Bir Bakış: Burhan Oğuz, 1992, İst.
Türkiye Çerkeslerinde Sosyo-Kültürel Değişme: Kaf-Der Yayını, 1996, Ank.
Türk-Rus İlişkileri Tarihi: Ali Kemal Meram, Kitap Y. '69, İst.
Türk Ansiklopedisi: Milli Eğitim Bakanlığı, cilt 13, 1966, Ank.
Büyük Dinler Ansiklopedisi: Kurul, Ararat Y.1964, İst.
Kitabı Mukaddes: (Tevrat ve İncil), Kitabı Mukaddes Şti, '74, İst.
Kur'an: A. Fikri Yavuz, Sönmez Neşriyat, 1984, İstanbul
Kur'an'da Allah ve İnsan: Prof. Toshihiko Izutsu, Çev. S. Ateş, Kevser Y. Ank.
Tevrat-İnciller ve Kur'an: Maurici Bucaille, Çev. Dr. M. Ali Sönmez, Ankara
Budizm: Walter Ruben, Haz. Lütfü Bozkurt, Okyanus Y. '95, İst.
Onüçüncü Kabile: Arthur Koestler, Çev. Belkıs Çorakçı, Ada Y. 1977, İstanbul
Tasavvufun Boyutları: Anne Marie Schimmel, Adam Y. '92, İst.
Düşünce Tarihi: Orhan Hançerlioğlu, Remzi Kitabevi, '72, İst.
Felsefe Sözlüğü: Orhan Hançerlioğlu, Remzi Kitabevi, '89, İst.
İnsan ve Dünyası: Calvin Welss, Çev. Erzen Onur, Remzi Kitabevi, 1972, İst.
İnsan Üstüne Bir Deneme: Ernst Cassirer, Çev. Necla Arat, Remzi K. 1980, İst.
Bir Başka Gerçeklik: Carlos Castaneda, Çev. Nevzat Erkman, Yol Y, 1982, İst.
Yüzyılların Gerçeği ve Mirası: Server Tanilli, Say Y. '84, İst.
Mantık Bilimi: Hegel, Çev. A. Yardımlı, İdea Yayını, 1986, İst.
Hz. Muhammed'in Felsefesi: Cemil Sena, Remzi Kitabevi, 1984, İst.
Tanrı Anlayışı: Cemil Sena, Remzi Kitabevi, 1978, İstanbul
Allah ve İnsan: Mahmut Saadettin Bilginer, 1977, İstanbul
Musa ve Tek Tanrıcılık: Sigmund Freud, Dergâh Y. 1976, İst.
Totem ve Tabu: Sigmund Freud, Sosyal Yayınlar, 1984, İstanbul

İlyada: Homeros, Çev. Azra Erhat, A. Kadir, Sander Y. '75, İst.
 Mitoloji Sözlüğü: Azra Erhat, Remzi Kitabevi, İstanbul
 İnsan Ruhu Ebedi midir?: Cemil Sena, 1951, İstanbul
 Marko Polo'nun Geziler Kitabı: Ç. Ömer Güngören, Yol Y. '84, İst.
 Mu (Tarih Öncesi Evrensel Uygarlık): Bilim Arş. Gr. '78, İst.
 Tufan Öncesi Atlantis: Çev. G. Arın, '89, Ruh ve Madde Y. İst.
 Türklerde Dil ve Din: Cengiz Özakıncı, Bellek Y. 1994, İst.
 Filozoflar Ansiklopedisi: Cemil Sena (1-4) Remzi Kitabevi, '74, İst.
 Nasıl Müslüman Olduk?: Erdoğan Aydın, Başak Y. '94, İst.
 Tarihte Kafkasya: General İsmail Berkok, 1958, İstanbul
 Kuzey Kafkasya: Ahmet Hazerhızal, 1961, İstanbul
 Çerkesya'da adetler: Jabağı Baj, Kafkasya Kül.D. Y. '69, Ank.
 Kafkasya Üzerine Beş Konferans: Kafkas Kül. D. '77, İst.
 Çerkes Tarihi: Şora Beçmırza Nogumuka, Çev. V. Güsar, '74, İst.
 Abhazlar ve Çerkeslik Mefhumu: Şerafettin Terim, '76, İst.
 Dağıstan ve Dağıstanlılar: Şerafettin Erel, 1961, İstanbul
 Abhaz Mitolojisi Anaç mı?: B. Ömer Büyüka, 1975, İst.
 Kafkas Kaynaklarına Göre İlk Yaradılışlar: B. Ömer Büyüka, 1986, İstanbul
 Hz. İbrahim'le Aubla ve Kafkaslılar: B. Ömer Büyüka, 1975, İst.
 İmam Şamil: Tarık Mümtaz Göztepe, Sebil Yayını, İstanbul
 Yeni Kafkas Dergisi: Dr. Vasfi Güsar, 1957-59, İstanbul
 Kafkasya (Kültürel Dergi): İzzet Aydemir, 1964-68, Ankara
 Yamçı (Dergi): Fahri Huvaj, 1975-76, Ankara
 Kafdağı (Dergi): Kuzey Kafkasya Derneği, 1989, Ankara
 Cennetin Kılıçları: Lesley Blanch, Çev. Prof. Dr. İ. Kandemir, İst.
 Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti: Dr. Cemal Gökçe, 1979, İst.
 Kafkasya Hatıraları: Mustafa Butbay, Hz. Canbulat, '90, Ank.
 Çerkesiztan Notları: (Evliya Çelebi), Haz. M. Güneş, '69, İst.
 Kuzey Kafkasya'da Rus Vahşeti: M. Zihni Hızal, '64, Ank.
 Göç: İzzet Aydemir, 1988, Ankara
 Dağlara Yazılıdır: Çetin Öner, 1983, İstanbul
 Kuzey Kafkasya'da Hürriyet ve İstiklal Savaşı: Pşimaho Kosok, 1960, İstanbul

Çerkeslerin Sürgünü: Kuzey Kafkasya Derneği, 1993, Ankara
 Kazanokue Jabağı: Şortan Askerbi, Çev. A. Emin, '70, Ank.
 Ulusal Sorun ve Çerkeslerin Konumu: Murat Özden, 1979, İstanbul
 Kafkas-Rus Mücadelesi: Wassan-Giray Cabağı, 1967, İst.
 Adıgheler: Ali Keskin (Çurey) 1989, İstanbul
 Kuzey Kafkasya Trajedisi: Ahmet Canbek, Kaf Y. 1994, İst.
 Gn. Musa Kundukov'un Anıları: Çev. M. Yağan, '78, İst.
 Son Wubih: Bağrat Şinkuba, Çev. Hayri Ersoy, Nart Y. '90 İst.
 Kafkas Dilleri: Kaf Yayınları, 1990, İstanbul
 Çerkes Atasözleri ve Deyimleri: M. Yasin Çelikkıran, '95, İst.
 Kafkasya Müridizmi: Aytek Kunduk, Haz. T. C. Kutlu, '87, İst.
 Çerkes Tarihi: Hayri Ersoy, Aysun Kamacı, 1992, İstanbul
 Çerkesler: Hayri Ersoy, Nart Yayıncılık, 1994, İstanbul
 Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler: Bedri Habiçoğlu, Nart Y. '93, İst.
 Rus Gözüyle Kafkasya ve Kafkasyalılar: Çev. Hasan Aykın, Nart Yayın, 1994
 Adıge-Çerkes Alfabesinin Tarihçesi: Sefer E. Berzeg, 1969, Ankara
 Gurbetteki Kafkasya'dan Belgeler: Sefer E. Berzeg, 1985, Ankara
 Gurbetteki Kafkasya - 3: Sefer E. Berzeg, 1989, Ankara
 Türkiye Kurtuluş Savaşında Çerkes Göçmenleri: Sefer E. Berzeg, 1990
 Kafkas Diaporasında Edebiyatçılar ve Yazarlar: Sefer E. Berzeg '95, Samsun
 Çerkes Tarihi Kronolojisi: Dr. Baturay Özbek (Yediç), '91, Ank.
 Çerkes Soykırımı: Ali Kasumev, Hasan Kasumev, Kafder, '95, Ank.
 Mitoloji ve Nartlar: Yismeyl Özdemir Özbay, Kafdağı Y. '90, Ankara
 Çerkesya Bağımsızlık Savaşı (1863-64): A. Fonvill, Nart Y. '96, İst.
 Sovyet Tarihçiliğinde Şamil: Meşe Gammer, Çev. M. Gökhan Menteş, 1996, İst.
 Kölelik Dönemeci: Kemal Bilbaşar, Tekin Yayınevi, '77, İst.
 Kafkasya Kültürel Dergi (Özel Sayı): 39-42: İzzet Aydemir, Aralık 1973, Ank.
 Rusların Kafkasya İstilas ve Şeyh Şamil: John F. Baddeley, Ç. Sedat Özden, '89, İst.
 Çerkesya Seyahatnamesi: Şövalye Taütbout De Marigny, Çev. Aydın Osman
 500 Soruda İslam: Y. Nuri Öztürk, İstanbul
 Kendi Dilinden Son Peygamber: Dr. Y. N. Öztürk, '84, İst.
 Travels in Circassia, Krim-Tartary, by Edmund Spencer, 1839, London

Dictionary of the Circassian Language: Dr. L. Loewe, 1854, London

Çerkes Sürgünü: Nihat Berzeg 1996, Ankara

✱ Nartlar (Adıge Destanları): Hedeğale Asker Maykop, 1971, Adıge Cumhuriyeti (Kuzey Kafkasya) (Henüz Türkçeye çevrilmedi.)

M. Recai Özgün

Lazlar

Lazlardan, "Laz" adıyla, bir etnik topluluk olarak ilk kez bahseden I. yüzyıl tarihçisi Plinius olmuştur. II. yüzyıl tarihçisi Arrianus zamanında, Lazlar, Soxumi'den başlamak üzere Trabzon'a kadar olan bölgede yaşamaktaydı. Roma ve Bizanslıların "Laz" dedikleri insanlara, Gürcüler ve Abhaz-Abazalar, "Megrel" demektedir. Lazların en eski tarihleri, Kolheti yönetim ve kültür alanıyla yakından ilişkilidir. M.S. I. yüzyıldan itibaren "Kolh" yerine "Laz" olarak adlandırılan Lazlar, önce Pontus Krallığı'na ve daha sonra da Roma İmparatorluğu'na karşı bağımsızlık savaşı başlattılar.

II. yüzyıldan başlamak üzere Lazika Krallığı güçlendi ve IV. yüzyılda yönetim alanını Trabzon'a kadar genişletemediyse de, etki alanı içine aldı. Lazika Krallığı, bugün Batı Gürcüstan olarak bilinen Kolheti'yi iktisadi, siyasi ve askeri açılardan birleştirdi. Lazika krallarının, kendilerine sadakat göstermeyeceklerini ve Trabzon'un doğusundaki Laz nüfusunun da kendileri için ileriye dönük bir tehlike olduğunu bilen Bizanslılar, Lazika'yı bölme çabalarına giriştiler. Bizanslılar, Svan ve Abhaz-Abazaların Lazika Krallığı'ndan ayrılmasını desteklediler. VIII. yüzyıla gelindiğinde artık Lazika Krallığı tarih sahnesinde yoktu.

Lazika Krallığı'nın Rioni havzasının güney kesimi, V. ve VI. yüzyıllardaki Bizans-Pers savaşları nedeniyle Megrel-Laz nüfusunun tamamına yakınını yitirmişti. Bu yüzden, Arap istilacılarından etkilenen Gürcüler, Kartli'den kitlesel olarak göç ederek bu bölgelere yerleştiler. Böylece günümüzde Müslüman olanları Laz, Hristiyan olanları ise Megrel olarak adlandırılan, Megrel-Lazlar arasında oluşan ve yine günümüzde Gurya / Acara olarak bilinen bölge ortaya çıktı.

Elinizdeki kitap; Lazların tarihi, dili ve kültürü açısından bir başvuru kitabı niteliğindedir. Laz Göçleri ve Nüfus Hareketleri, Lazların yaşadığı yörelerin eski ve yeni (değiştirilen) isimleri, İmeceler, Edebiyat, Törenler, Şenlikler, Eğlenceler, Çevre ve Yapı Tekniği, Atmaca, Çocuk Oyunları ve Geleneksel Yemekleri de içeren bu çalışma, Lazları çok çeşitli yönleri ve özellikleriyle anlatmaktadır. Kitap, Mjora dizisinde yer alıyor.

Tomris Özden
Şark Çıbanı

Yamaçtan minicik kartopu yuvarlanıyor, büyüyor. Beni de beraberinde sürüklüyor. Gözkapaklarım ağırlaşıyor, yaşam-ölüm sürecinde gidip-geliyorum... "Şizofren! Katil! Frengi! İntihar! Tahkikat", "Barış-Savaş" çığlıkları ile uykuya dalıyorum. Çığ büyüyor, içinde yok oluyorum. Morg... Pamuklarla gizlenmiş bir yüz. Sır dolu, sımsıkı kapanmış bir ağız. Pamukları açıyorum. Nöbetçi ikaz ediyor.

Açtıkça ışıyorum. Ellerim tanıdık yüzünde dolaşıyor. Soğumuş yanaklarını öpüyorum. Beni ondan koparamıyorlar. Peşisıra yolculuklara gitmeye söz veriyorum. Ölüme ya da inançları(m) ile yaşamaya... Zamandan ve mekandan kopuyorum... Sıcacık, güvenceli bir iklim arıyorum. *Bulamıyorum...*

Yalnızlık ya da kimsesizlik. Toplumun gözaltına aldığı bedenim, hissettiklerimin güvencesi ile dinlenceye dalıyor. Düşlerim, ardırsıra birbirlerini kovalıyor. Yorulmak bilmeden... Arka arkaya silah gibi patlayan flaşların kör edici ışığı bile beni uyandıramıyor... Hayattan kopuyorum... Yaşamak gerçekten zorlaşıyor... Yaşam savaşının son günü. *14 Ağustos...* En kalabalık, en yalnız, en acılı son gün... Amansız ve törensel boğuşma... Çatısı uçan, temeli sarsılan bir ev. Onun sonsuza dek yalnızlığı.... Benimse... bilemiyorum... Riskli terör oyunları bitmediği sürece, acılı ve yalnız olacağız...

İnsan bitecek...

Bu olanlara bir isim koymalıyız artık... Her bahar ayında "kökü kazındı" diyerek, yeni baharları beklemiyor muyuz? Dipsiz kuyuya taş atmayı bırakalım... Savaş, insanın kendi içindeki özgürlüğü ve insanı taşlamasıdır. Barış zahmettir...

Kini, nefreti unutmaktır... Barış yüzünü güneşe dönmektir... Bizim sorunlarımızı, sorularımızı, kuşkularımızı anlamak istemiyorlar... Bizi küçültmek isteyenlere karşı, güç toplamaktan ve barış için hep birlikte büyümekten başka seçeneğimiz var mı?

Barış için örgütlenmeliyiz...

Sessiz tanıklar olmak istemiyorsak... İnsanı yardıma çağırarak gerekir...

İnsanı çağırarak gerekir... İnsanı çağırarak... İnsanı...

Kitap, Kamera dizisinde yer alıyor.

Erol Anar
İnsan Hakları Tarihi

"İnsan hakları mücadelesi sınıfların, dolayısıyla devletin ortaya çıktığı dönemlere kadar geriye gidiyor. TC'nin mirasına konduğu geçmiş, insan hakları alanının görece de olsa genişlemesini engellemiştir. Erol Anar'ın bu eserde ortaya koyduğu gibi, "kutsal devlet" geleneği ciddi bir aşınmaya uğramadan bu günlere taşınmıştır. Kitap bir başka açıdan da önemlidir. Burada toplumsal sürecin nasıl çok yönlü belirleyiciliklerin diyalektik bir bütünü olduğu ortaya konuyor. Böyle bir eseri ortaya koyduğu için yazarı içtenlikle kutluyorum."

Akademisyen-Yazar *Fikret Başkaya*

"Bu kitap insan hakları savunucularının yalnız olmadıklarını bildiriyor. Dünyanın 150 ülkesinde 4500 grubuyla çalışan 1 milyondan fazla Uluslararası Af Örgütü üyesinin düşünceleri onlarla birliktedir"

Uluslararası Af Örgütü Türkiye Masası Şefi
Jonathan Sugden

Yazar Erol Anar, dünya ve Türkiye tarihinin İnsan Hakları açısından kilometre taşlarını oluşturan devrim dönemlerinin değerlendirmesini yaptığı kitabının katkılarla geliştirilmeye açık bir çalışma olduğunu belirtiyor.

İnsan hakları konusunda temel bir başvuru kitabı...

Kitap, İnsan Hakları dizisinde yer alıyor.

TOPLATILDI. DAVA SÜRÜYOR